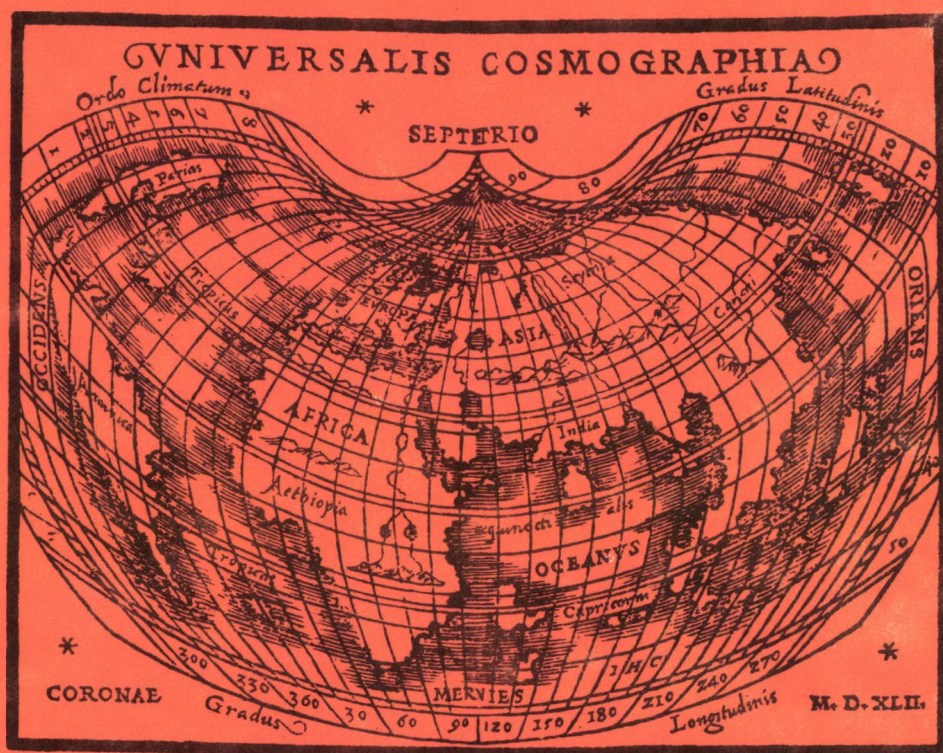

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1989. tavasz

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1989 tavasz

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Vadász Sándor: A francia forradalom legújabb történeti irodalmáról	3
Forgács Zsuzsa: Magyar vonatkozások 18. századi francia ellenforradalmi röpiratokban.	19
Majoros István: Egy szövetség anatómiája (Francia-orosz kapcsolatok, 1887–1914)	23
Klaus Fritzsche: A konzervativizmus	37
<i>Szemle:</i>	66
A forradalom nyelve. Az amerikai és a francia forradalom (Milánó, 1988. június 22–25. Ism.: <i>Jemnitz János</i>) Szvák Gyula: Moszkóvia és a Nyugat (Is m.: <i>Varga Beáta</i>) T. E. B. Howarth: Prospect and Reality P. Kennedy: The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. F. M. L. Thompson: The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830–1900 R. Sheperd: A Class divided: Appeasement and the Road to Munich (Is m.: <i>H. Haraszi Éva</i>)	
A magyar történettudomány külföldi visszhangja	78
Külföldi történettudományi irodalom Magyarországról (1985–86.)	

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae, Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

9019304 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A FRANCIA FORRADALOM LEGÚJABB TÖRTÉNETI IRODALMÁRÓL

A bőség zavarával kell megküzdnie annak, aki e témakör legfrissebb irodalmát szemelgeti-válogatja. A zavar másik forrása az a tudat, hogy bármi legyen is a kiválasztás és az osztályozás szempontja, a végeredmény szükségképpen szubjektív lesz, és magán viseli az esetlegesség bélyegét. Mindenesetre két fogódzó önként kínálkozik: egy-két kivételtől eltekintve kizárólag a franciaországi kiadványokat vettem figyelembe, továbbá döntően az 1988–1989-ben megjelent művekre szűkítettem le a válogatást. Kivételt csak akkor tettem – ez a harmadik szempont – ha a tematikus csoportosítás érdekei ezt megkövetelték. A negyedik szempontot a műfaj szerinti besorolás képezi. Fő célkitűzésem az volt, hogy lehetőség szerint valamennyi kategóriában az újszerű látásmódról tanúskodó feldolgozásokat ismertessem.

A legelső csoportba az *Ancien Régime és a forradalom első szakaszának bizonyos kérdéseit taglaló könyveket* soroltam. A chicagói K. M. Baker által kiadott (Pergamon Press, Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-Sao Paulo-Sydney-Tokió-Toronto, 1987) tanulmánykötet rangos munka. Egy nemzetközi történész bizottság jelentette meg, amelynek Keith Baker, François Furet és Colin Lucas a képviselői. Ez a bizottság 1986-tól kezdve konferenciákat tartott a francia forradalom és a modern politikai kultúra témájáról. Az 1986-os, Chicagóban megtartott konferencián elhangzott előadások szövegét tartalmazza ez a terjedelmes kötet. (The Political Culture of the Old Regime.) Bár elsősorban az angol nyelvterület számára készült, francia szerzők francia nyelven közzétett írásai teszik indokolttá számba vételét. A tervezett sorozat első részeként megjelent mű alapgondolata: a francia forradalom szülte meg a modern politikai kultúrát. A hat fejezetre tagolt könyvből (Az abszolút monarchia képviselői rendszere; Az állam és a korporatív társadalom; A politikai kontesztáció formái; Felvilágosodás és politika; A monarchia és a Rendi Gyűlés; Az ideológiák fejlődése) William Doyle: The Parlements című tanulmányát emelem ki. A szerző egy anekdotába illő történettel indítja fejtegetését, hogy megvilágítsa a tekintélyelvű francia és a törvénytiszteletre épülő angol mentalitás közti különbséget. Amikor az angol utazó meglátogatta Versailles-t, a látottak csodálattal töltötték el. „Nagyon szép – jelentette ki, de nekik nincs Habeas Corpus-uk.” Mindazonáltal a francia uralkodók tisztában voltak azzal, hogy bár számukra minden lehetséges, nem minden megengedett. Nem léptek át egy bizonyos határt és ez az önkorlátozásuk éppen a parlamentekkel kialakított kapcsolatban mutatkozott meg a legvilágosabban. Doyle szerint a történetírásban ezzel kapcsolatban két egymással ellentétes hagyomány alakult ki. Az első szerint a parlamentek tagjai a törvényes uralom bajnokai voltak a zsarnokság elleni harcban. A másik felfogás a kiváltságok önző és sötét védelmezőinek láttatta őket. Franciaországban a 19. században az első volt a meghatározó, azonban a 20. században a második kerekedett felül. Ebben az értelmezésben a parlamentek vezetői nem ellenzékiek, hanem lázadók voltak. A szerző álláspontja oda konkludál, hogy a tények tanúsága szerint nem a parlamentek ellenállása, hanem a pénzügyi csőd tette lehetővé a Rendi Gyűlés összeülését és Jacques Necker pénzügyi hatalomra kerülését. Mindazonáltal a parlamenteknek köszönhető, hogy a hatalom teljesen diszkreditálódott.

A Rendi Gyűlés küldötteinek hétköznapi életét kutatta és írja le könyvében Edna Hindie Lemay. ("La vie quotidienne des députés aux États Généraux. 1789. Párizs, 1987.") „Megélni a Forradalmat napról napra, részt venni a mindennapok nehézségeiben, hogy közeledjünk azokhoz, akik meghírdették az új világot” – így vall céljáról az előszóban. (11. old.) A hármastagolású könyvben a gazdasági-, társadalmi- és politikai élet elevenedik meg visszaemlékezések, almanachok, útleírások, kultúrtörténeti munkák és levelezések nyomán. Az olvasó úgy érezheti, hogy együtt teszi meg a hosszú utat Versailles-ig valamelyik képviselővel, akinek ott meg kellett szállnia, olcsó étkezési lehetőséget kellett keresnie, s miután megvásárolta az előírt öltözetet, igyekezett tájékozódni a közlekedési eszközökről, hogy megszervezhesse párizsi útját, mivel a Rendi Gyűlésnek át kellett költöznie a fővárosba. A szerző őszintén elismeri, hogy az utolsó rész okozta neki a legtöbb nehézséget, tehát a versailles-i utazás céljának a kikutása. Feszültség a kiváltságosok és a harmadik rend képviselői között, megbékélési kísérletek avégből, hogy elkerüljék a szakadást, erőszak alkalmazása a kormányzat részéről, erőfeszítések annak érdekében, hogy kidolgozzák a parlament tevékenységének szabályait, végül rendszeresen írni az otthon maradtoknak tájékoztatásuk és megnyugtatósságuk végett: ezek voltak azok a problémák, amelyekkel a képviselőknek szembe kellett nézniük a nagy reményekkel kecsegtető 1789-es esztendőben.

A távoli vidékről érkezett képviselő Versailles-ban a monarchiával, Párizsban az éhségtől fenyegetett és nyugtalanító néppel találkozott. A szerző a híres orosz tudós és utazó, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin szemével láttatja a korabeli Párizst. Hosszan idézi tőle a szűk utcák, a forgalom leírását, a Tuileriáról és a Palais-Royalról kialakított véleményét. Ezer körül volt akkor a szállodák száma, de kevesebb komfortot nyújtottak, mint a londoniak. Karamzin egy harmadik emeleti, világos és tiszta szobáért havi egy Lajos-aranyt fizetett. Egészében véve lármás és piszkos városnak írja le Párizst.

Az 1789-es év krónikáját tartalmazza Michel Winock monográfiája. (1789. L'année sans pareille. Párizs, 1988.) Már a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy a szerző nem a Bastille bevételétől számítja a forradalom kezdetét. Amint az előszóban írja, nem tartja naívnak azt a kérdést, hogy hol és mikor kezdődött a nagy átalakulás. Ő a grenoble-i „cserepek napjával” kezdi és a vizzille-i gyűléssel folytatja krónikáját, vagyis két olyan eseménnyel, amelyek 1788 nyarán játszódtak le. „Jól tudjuk, hogy a társadalom egész rendjének felforgatását nem egyetlen esemény indítja el, bármennyire robbanásszerű legyen is.” (7. old.) Jellemző, hogy a 20. fejezet foglalkozik az 1789 július 14-i történésekkel.

A kiadói reklámszöveg szerint Winock könyve olyan mint egy regény. A kortársi visszaemlékezések a történészek reflexióival vegyülnek benne, kellemes olvasmány. Nem terhelik jegyzetek, hivatkozások, a bibliográfiából azonban kitűnik, hogy a szerző végzett levéltári kutatásokat és bőségesen merített a szekunder forrásokból, így például az egykorú újságokból és a kortársak memoárjaiból. Felfedezte az 1789-es esztendő egyik hőst, Adrien Duquesnoy-t, akinek a naplójára nagy mértékben támaszkodott. Könyve befejezésekképpen, e páratlan esztendő mérlegét megvonva, állást foglalt korunk nagy vitájában, az erőszak és a terror kérdésében. Szerinte a második világháború, pontosabban az ellenállási mozgalom, majd a gyarmati felszabadító harcok hozzászoktatták az embereket az erőszakhoz. Napjainkban viszont a terrorizmus fogékonyabbá tett mindenkit a múlt mártírjai iránt. Álláspontját úgy összegezte, hogy a felsejlő árnyak ellenére megőrizte csodálatát 1789 iránt.

Ez a feldolgozás kétségkívül nem tartozik az élvonalbeli alkotások közé. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a nagyközönség főként az ismeretterjesztő művekből tájékozódik, ezért nagy szükség van színvonalas, szélsőségektől mentes, olvasmányos leírásokra. Winock könyve megítélésem szerint megfelel ezeknek a követelményeknek.

Csak érintőlegesen tartozik ebbe a csoportba, különössége miatt azonban említést érdemel a François-Marin Fleutot–Patrick Louis szerzőpáros könyve a royalistákról (*Les Royalistes. Enquête sur les amis du Roi aujourd'hui*. Párizs, 1989.) Az alcím eloszlatja az esetleges félreértéseket, nem az egykori, hanem a mai royalisták véleményeit foglalták össze annak a felmérésnek az összegzéseképpen, amelyet 1987 januárjában végeztek el. A 7000 kérdőívre 1542 válasz érkezett, de meghallgatásokat is végeztek mintegy 170 órában. A legmeglepőbb eredmény: a megkérdezetteknek 17%-a a monarchia visszaállítása mellett tört lándzsát. A szerzők szerint mögöttük milliók állnak, következésképpen ez a kisebbség országos viszonylatban is igen jelentékenynek mondható. A felmérésben részt vett franciák 67%-a Párizs grófját ismerte el a trón törvényes örökösének. Arra a kérdésre, hogy „meg akarja-e őrizni a demokráciát a Király tekintélye alatt”, 65.5% igennel válaszolt. Az itt nem ismertetett részadatokból kiviláglik, hogy ezek a mai royalisták jó családból való, magas kulturális színvonalon álló személyek (tanárok, kutatók, írók, művészek), az „értelmiségi osztálynak” nevezhető társadalmi csoportok képviselői, akinek azonban egy része más – jobboldali – pártokhoz is szívesen csatlakozik. (Közel 20%.)

Mindehhez két megjegyzést szeretnék hozzáfűzni. Először is, az ilyen fajta reprezentatív felmérések esetében elég nagy a hibaszázalék. Másrészt, az 1987 óta eltelt két esztendő bebizonyította azt, hogy a royalisták napjainkban nem képviselnek számottevő politikai erőt. A milliós tömegtámogatásra utaló következtetést a bicentenáriumi események egyáltalán nem igazolták. Elvi szempontból mindenesetre érdekes, hogy az általuk elképzelhetőnek tartott monarchia semmi esetre sem lenne azonos az Ancien Régime korabelivel. Egy „szociális királyság” képe lebeg a szemük előtt, ettől remélik a francia társadalom előtt álló jelentős problémák megoldását.

A következő csoportba a *terrorral és Vendée-val foglalkozó művek* tartoznak. A megjelenés sorrendjében haladva, első helyen Olivier Blanc „Az utolsó levél” című munkáját említem. (*La dernière lettre. Prisons et condamnés de la Révolution 1793–1794*. Párizs, 1984.) Az előszó írója, Maurice Vovelle telitalálatnak nevezi mind a források felkutatását (a Forradalmi Törvényszék hírhedt köztárlójának, Antoine Fouquier-Tinville-nek az iratai közt bukkant rájuk Blanc), mind pedig az alkalmazott feldolgozási módszert. A szerző felismerte e levelek nagy értékét a mentalitástörténet számára: a halál órája közeledvén, az elítéltről lefoszlik minden ami szennyes, így a csalás és a képmutatás. Vovelle hangsúlyozza, hogy bár diszkrét politikai hitvallással és a Legfőbb Lénybe vetett hittel is találkozunk bennük, „a család az, amely a megfeszített és görcsösen összehúzódnó erőt teljesen igénybe veszi.” (6. old.) A történész joggal érezheti úgy, hogy behatolt e rég meghalt nők és férfiak titkaiba – egészen az indiszkrécio határáig.

A könyv első részében a kor börtönviszonyairól, a „börtönök összeesküvéséről”, továbbá a törvényszék előtt lezajlott jelenetekről, végezetül a halálra ítélt utolsó pillanatairól és vesztőhelyre indulásuk körülményeiről olvashatunk a szerző-

szerkesztő tollából. A terjedelem nagyobbik része a főszereplőknek jutott, akiknek a nevei zömmel ismeretlenek a mai olvasónak és ez tudatos kiválasztás eredménye, hiszen a nagyon híres történeti személyiségek utolsó üzenetei régtől fogva ismertek. (Marie Antoinette, François Custine, Fouquier-Tinville és Babeuf a kivételek.) A függékben közölt hasznos információk közül a párizsi börtönök lisza érdemel megkülönböztetett figyelmet.

Körülbelül egy évszázada nem jelent meg komoly szakkönyv a Forradalmi Törvényszék működéséről. Ezt a hiányt pótolta Gérard Walter az idevágó iratanyag összegyűjtésével és közreadásával. (*Actes du Tribunal révolutionnaire*. Párizs, 1987.) Az 1793 július 17-től (Charlotte Corday perének kezdete) 1794 április 5-ig (Georges Danton kivégzése) terjedő időszakot öleli fel, Marie-Antoinette, a girondisták, Madame Roland, Jean-Silvian Bailly, Antoine Barnave és a hébertisták periratait tartalmazza. Vádbeszédek és hol megfontolt, hol szenvedélyes védekezések, tanúk kihallgatása és a verpadon, közvetlenül a kivégzés előtt lejártszódó idegborzoló jelentek részletezése: mindez fellelhető e könyv lapjain. Ha taláломra belelapozunk például a Danton perében készített jegyzőkönyvekbe, azonnal feltűnik, hogy a néptribun sokkal inkább támadott mint védekezett, kipellengérezte a nemzetgyűlés egyes képviselőit. Vele szemben az elnök azt a taktikát alkalmazta, hogy igyekezett megakadályozni ebben, rá akarta szorítani arra, hogy kizárólag az ellene felhozott vádakra feleljen a lehető legpontosabban, mellőzve minden kitérőt.

Mivel a történeti irodalomban se szeri, se száma az elítéltek számára vonatkozó becsléseknek, szükségesnek vélem közölni Gérardnak a primér forrásokon alapuló számításainak a végeredményét. Eszerint 1793 április 6 (az első ítélet) és 1794 július 27 (thermidor 9) közt összesen 2585 halálos ítélet született. Felmentő ítéletet hoztak 1306 esetben. Börtönbüntetésre ítélték 72, deportálásra 36 vádlottat, 22 ügyet pedig más bíróságokhoz tettek át. Jogos Gérardnak az a figyelmeztetése, hogy a témával foglalkozó történészek rendszerint csak a halálos ítéleteket veszik figyelembe és hallgatnak a felmentésekről, holott ezek nagy száma ezt nem teszi indokolttá. A közölt adatokból levonható leglényegesebb következtetés az, hogy a Forradalmi Törvényszék bírái vagy halálra ítélték, vagy felmentették a vádlottakat, a két pólus közé eső börtönbüntetések és deportálások száma elenyészően kicsi.

Aki a forradalom 200. évfordulóján Párizsban járt, könnyen meggyőződhetett arról, hogy változatlanul nagy divat a chouanokról és a vendée-i felkelőkről írni, a velük foglalkozó művek már polcokat töltenek meg. Az „Isten rablói” iránt, akik rózsafüzért hordtak és minden csata előtt imádkoztak, főként Bretagne-ban és Vendée-ban, a nyugati partvidéken, egyszóval a polgárháború által leginkább sújtott területeken nagy az érdeklődés, az ismeretlen nevű szerzőket az esetek jelentős részében személyes motívumok is vezérlik, jelesen elesett vagy kivégzett ősökért akarnak elégtételt venni a forradalmon. A témához való szenvedélyes kötődésnek általában a tudományosság látja kárát. Ezek a könyvek ugyanis egyáltalán nem a tárgyilagosságra való törekvést, a források minél szélesebb körének bevonására irányuló szándékot tükrözik, ellenkezőleg; néhány kivételtől eltekintve sokkal inkább a tudományos apparátus hiánya, az elfoglaltság, a kissé fellengzős leírások minősítik szerzőiket. Pontosan ilyen mű Jean-Paul Bourre-nak a közelmúltban megjelent, az elbeszélő történelem műfajához tartozó könyve a chouanokról. (*Les Chouans et la Guerre Sainte*. Párizs,

1989.) A szerző elmarasztalja a forradalom egész történetírását a chouanok és a vendée-i felkelők megvetése miatt, amit azzal magyaráz, hogy ez utóbbiak parasztok voltak s nehéz volt megemészteni, hogy éppen a parasztok keltek a király védelmére. Természetesen ő is népirtásnak tartja ami Vendée-ban történt, s leszögezi, hogy a történelem könyvek mélységesen hallgatnak a „pokoli hadoszlopok” rémtetteiről. Egy ilyen állítás 1989-ben, miután számos monográfia, népszerű feldolgozás született ebben a témakörben, legalábbis túlzásnak tűnik. A chouanok mozgalmát a „szupra-történelmi” realitások birodalmába utalja, aminek a mibenlétét nehéz lenne meghatározni. Mivel a chouanokat és a vendée-i parasztfelkelés résztvevőit gyakorta összekeverik, informatív a könyvnek az a fejezete, amely a két mozgalmat összeveti.

Napjainkban a francia forradalom történetének egyik legműveltebb területe a nyelv és a kultúra. Színvonalas mű – bár nem könnyű olvasmány – Jacques Guilhaumou monográfiája a politikai nyelvről. (*La langue politique et la Révolution française. De l'événement à la raison linguistique.* Párizs, 1989.) Kimutatja, hogy a „politikai nyelv” kategóriája bizonyíthatóan már 1789-ben létezett: Emmanuel Sieyès alkalmazta a kiváltságok lerombolásának folyamatában kialakult politikai szónoklat jelölésére. Az abbé azonban élesen elválasztotta a politikai nyelvet a köznyelvtől, felfogása szerint az előbbi kizárólag a nép képviselőinek közvetítésével nyerhet legitimitást, vagyis határozottan elutasította a nép közvetlen részvételét a hatalom gyakorlásában. Nevezzük bárminek ezt az eljárást, mindenképpen szűkítéssel, korlátozással állunk itt szemben, mivel Sieyès „a nyelv hatalmát,” a törvény megalkotóinak, vagyis a nemzetgyűlési képviselőknek vindikálta. Vele szemben Guilhaumou azt emeli ki, hogy „egész eljárásunk azon az elgondoláson alapul, hogy bármiféle a priori tétel nélkül le lehet írni a politikai nyelv 1789 és 1794 közti kialakulásának és elterjesztése módozatainak folyamatát oly módon, hogy állandóan összefüggésbe hozzuk az eseménnyel.” (11. old.) Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a szerző megkísérli leírni a forradalmárok nyelvét mint a társadalmi tudat visszatükröződését, kiindulva a szóban forgó esemény tisztán nyelvészeti dimenziójából. Minden esemény szükségszerűen felszínre dobja a maga – politikai értelemben vett – szövívőjét. A könyv szerzőjét azonban nem ez a nyelv érdekli. Fő célkitűzése az, hogy egyértelművé tegye, miképpen tükrözi vissza a politikai nyelv a forradalmi folyamatot. El akar jutni a jogok nyelvétől a nép nyelvéig.

Érdekfeszítően taglalja a könyv egyes kifejezések jelentésének megváltozását. Így például az 1791-es esztendőben, amely nehéznek ígérkezett a jakobinusok számára, az arisztokraták a nép „józan eszére” hivatkozva gúny tárgyává tették hazafias beszédeiknek megannyi fordulatát. Megjelent azonban a színen a párizsi nép kedvelt figurája, Pere Duchesne. Ez a lap az „arisztokrata” jelzőt most már a jakobinusokra alkalmazta, „hazafias arisztokratáknak” nevezve őket.

Megismerkedhetünk a jakobinusokhoz közelálló François-Urbain Domergue, a „patrióta nyelvszakértő” kiterjedt tevékenységével is. Ő volt az, aki 1791 elején azt javasolta: alkossanak meg „egy ésszerű retorikát és poétikát” a fiatalok számára. Ugyanennek az évnek a nyarán indítványt tett egy olyan társaság alapítására, amely a francia nyelv amatőr kutatóit tömörítette volna. Ezt a politikai-nyelvészeti kezdeményezést azonnal felkarolták írók, művészek, a Gironde és a jakobinusok egyes vezetői, az így létrehozott szervezet a politikai közösség integráns része lett.

Hasonlóképpen érdeklődésünkre tarthat számot az az Antoine Tournon, akit a Gironde irányában kimutatott rokonszenve miatt 1794-ben letartóztattak, s aki a börtönben dolgozta ki sans-culotte nyelvtanát, a nemzeti nyelv alkotóelemeit. Tervezte jó példa arra, hogy nyelv és politika analóg módon fejlődött, ezt mutatta ki a mondatban tekintetben.

Végezetül egy összefüggésre kívánom ráirányítani a figyelmet a tanulságokat összefoglaló befejező részből Maximilien Robespierre-ről ezt írja: „Figyelmet érdemlő tény, hogy ez a jakobinus vezető jelen volt a politikai nyelv kialakulásának minden szakaszában: 1789-ben, 1791-ben és 1792-ben. Befutott egy utat tematikai szempontból, és eljutott a jog nyelvétől a nép nyelvéig, miközben kifejtette, három alkalommal is, hogy milyen kapcsolat van nyelv és politika között.” (197. old.) A Megvesztegethetetlen magának tartotta fenn azt a félelmetes kiváltságot, hogy önmagát a politikai nyelv mesterének nyilvánítsa. Ellenfelei – ez egykoriak és a maiak egyaránt – mindig is kihasználták ellene azt, hogy Robespierre szájából az „én” a népet jelentette.

Éppen csak megemlítek egy angol nyelvű kiadványt a nyelvkérdésről (*The Languages of Revolution*. Milano, 1989), amely az amerikai történészek milánói csoportja által 1988-ban rendezett tudományos ülésszak előadásait tartalmazza. Ezzel is jelezni kívánom, hogy mily nagy érdeklődést vált ki ez a tematika. Annál is inkább, mert bár maga a diszciplína nálunk sem ismeretlen, egyáltalán nem állítható, hogy intenzíven művelt is.

Nem feltétlenül hátrány, ha olyasvalaki publikál tudománytörténeti munkát, aki a természettudományokban jártatos és hosszú éveken át Albert Schweitzer művét folytatta részben Franciaországban, részben Gabonban. Az ökológus Guy Bartélemy a tudósok forradalom alatti tevékenységéről tájékoztat bennünket. (*Les Savants sous la Révolution*. Párizs, 1988.) Jó tollú, eleven stílusú író, mellesleg helytörténettel is foglalkozik. Senkit ne tévesszen meg a mindössze 9 soros bibliográfia, az anekdotákban bővelkedő fejtegetések mögött a szakirodalom alapos ismerete húzódik meg. Fő érdeme abban áll, hogy igyekszik bebizonyítani: a tudományos gondolkodásban 1789 után bekövetkezett alapvető fordulat éppen olyan jelentős, mint ami a társadalomra és a politikára vonatkozó nézetekben bekövetkezett, s hogy az utóbbi gyakran homályba borítja az előbbi. Idézi Henri Grégoire-nak a képviselőkhöz intézett figyelmeztetését. „Polgártársak, a törvényhozó bölcsessége nem annyira a romlásban, mint az alkotásban mutatkozik meg.” (65. old.) Kreatív forradalom – alighanem ez Barthélemy kulcsszava.

A forradalomban jelentős szerepet játszó tudósok közül Jean Condorcet, Antoine Lavoisier, Antoine Fourcroy és Lazar Carnot tevékenységének szentelt Barthélemy külön fejezetet. A szerző azt a régi felismerést domborítja ki, hogy a francia forradalom ismét a maga őseredeti rendeltetésében, vagyis a gyakorlat szolgálatában mutatja be a tudományt, amiről maguk a tudósok is hajlamosak elfeledkezni. (Gondoljunk csak a legszemléletesebb példára, a löporgyártáshoz nélkülözhetetlen salétrom nyerésére a pincék felásott földjéből).

A szerző két oldalon át (37–38. old.) sorolja azokat az imponáló termelési eredményeket, amelyekkel Franciaország a forradalmi időszakítás évének elején (1794 ősze), jelentős mértékben a jakobinusok erőfeszítéseinek köszönhetően, dicsekedhetett. Kilenc hónap alatt 12 millió font salétromot vontak ki Franciaország földjéből;

15 öntödében bronzból készült lövegeket gyártottak, az évi termelés 7000 darab volt; 30 másik öntöde 13.000 vasból készült löveget állított elő. A forradalom kitörése előtt mindössze egy manufaktúrában készültek szálfegyverek, ezzel szemben a jelzett időpontban 20 új üzem működött. Párizsban létrehoztak egy hatalmas fegyvergyárat, itt évente 140.000 puskát gyártottak. Az 1789 előtti 6 fegyverjavító üzemmel szemben 188 termelt. Más műhelyekben a haditengerészet számára szükséges kátrányt vontak ki fenyőfákból. A léghajó és az optikai távíró a haditechnika megszokott eszközévé lett. A híres fleurusi csatában az osztrák katonák soraiban valósággal pánik tört ki, amikor meglátták a gyorsan levegőbe emelkedő francia léghajót, amely két teljes órán keresztül a fejük felett lebegett, hogy megfigyelje hadmozdulatukat. Más kérdés, hogy a földi megfigyelő berendezések fejletlensége miatt az így nyert értékes információk kiértékelése és azonnali hasznosítása nem volt lehetséges, így inkább a léghajónak az ellenére gyakorolt lélektani hatása emelhető ki.

Lemondva az adatok további részletezéséről, csupán azt emelem ki, hogy a hadművészet által alkalmazott valamennyi eljárás szigorúan tudományos elméleteken alapult, s hogy Meudonban titkos létesítményt hoztak létre az ilyen célú kutatások koordinálására.

Végezetül egy tanulságos kis történet! Lavoisier kivégzésének másnapján két tudós beszélgetett. A híres matematikus, Joseph Lagrange így szólt kollégájához, Jean-Baptiste Delambre csillagászhoz: „Egyetlen pillanatra volt szükségük ahhoz, hogy ezt a fejet leválasszák. Talán évszázadok sem elégségesek, hogy hasonló fejet produkáljanak.” (211. old.)

Változatlanul reflektorfényben vannak a nők helyzetére és szerepére irányuló kutatások könyvekben lecsapódó eredményei. Önmagában véve is szimpatikus a Simon Blanc által összeállított bibliográfia. (*Les Femmes et la Révolution française*. Párizs, 1989.) Igaz, néhány réges-rég kiadott és ma már hozzáférhetetlen művet is felölel a 19. századból és a 20. század első feléből, azonban zömmel új feldolgozásokat és forráskiadványokat sorol fel. Ebből az ajánló bibliográfiából az is kitűnik, hogy az e témával foglalkozók többsége – érthetően – nő.

Hasonlóképpen természetesnek tarthatjuk, hogy Françoise Giroud újból kiadta és kommentárokkal látta el Jules Michelet-nek a forradalmár nőkről szóló, 1853-ban megjelentetett művét. (*Les Femmes de la Révolution de Michelet*. Párizs, 1988.) A napjainkban már klasszikusnak számító alkotás új változata egyben arra is bizonyíték, hogy a „nagy romantikus”, Michelet valamiképpen mindegyik élő francia történész szívéhez közel áll, iskoláktól függetlenül szellemi előfutárunknak tekintik. Giroud terjedelmes előszavában kiemeli, hogy Michelet becsülte a forradalomban résztvevő nőket, még az ellenforradalmárokat is. Miután megírta nagy összefoglaló művét a forradalomról (1847-ben jelent meg), amelyben meggyőzően bizonyította, hogy a nők mindenütt ott voltak, így a háborúban is, 1853-ban kigyűjtötte az összes női portrét, a legkisebb töredéket is, ami a nők szerepére vonatkozott, ellátta őket egy bevezetéssel és a tanulságok összefoglalásával (háromszor veselkedett neki e rész megírásának), hogy végül egy 22 fejezetből álló önálló könyvben közlétegye „feminista” (ez a szó a forradalom időszakában még nem létezett) kutatásainak végeredményét.

A nők száma körülbelül 12 millió volt akkor. Legnagyobb részük a földeken dolgozott, s ami a fennmaradó részt illeti, minden ötödik nő szolgáló volt. A többség

nem tudott olvasni, száz közül csak 35 tudta aláírni a házassági szerződést. Harmincezerre becsülik a párizsi prostituáltak számát, mások ennek kétszeresét sem tartják túlzásnak. A felsőbb osztályokba tartozó családoknál az volt a szokás, hogy a csecsemőt dajkaságba adták. Rousseau azonban azt írta, hogy „az anyának kötelessége táplálni gyermekét. A nőknek ez a kötelessége nem képezheti vita tárgyát!” (16. old.) Az Emile hatására az erősen kifestett, magas fűzőt és parókat viselő úri dámák hirtelen felfedezték a „természetest”, és ettől az időponttól kezdve kötelességüknek érezték, hogy saját maguk szoptassák gyermekeiket. Jellemző, hogy amikor Madame Roland felment a vérpadra, így kiáltott fel: „Adieu, drága gyermekem, te, akit tejemmel tápláltalak.” (17. old.) Az anyaságnak, a női méltóságnak és a politikacsináló, eszes nőnek a jogos büszkesége vegyült megnyilatkozásában. Ennek a felkiáltásnak az érzelmi-hangulati töltését csakis akkor érthetjük meg teljesen, ha szem előtt tartjuk azt a vitathatatlan ténytet, hogy Madame Roland egyike a forradalom legöntudatosabb nőalakjainak s hogy a Gironde uralmának hónapjaiban a hatalom részese, sőt irányítója volt.

Visszakanyarodva Michelet-hez, Madame de Stael-ról kissé gúnyorosan ír. Számára túlságosan mondén, gazdag és becsvágyó volt. Sophie de Condorcet-ről úgy vélekedik, hogy üldözött férje az iránta érzett szerelem miatt jött elő búvóhelyéről, ami a vesztét okozta. Természetesen nagy figyelmet szentel Condorcet 1790 júliusában papírra vetett, mindössze 6 oldalas esszéjének a nők egyenjogúságáról. (*Essai sur l'admission des femmes au droit de cité.*) „Ez a forradalom első nagy feminista manifestuma” írja róla Giroud (25. old.), aki – mint a női emancipáció minden híve – érezhető lelkesedéssel szól a nagy filozófusról, „a Köztársaság egyik legszebb alakjának” tartja. A másik élharcos Olympe de Gouges, akit Michelet XV. Lajos fattyának vél – tévesen. Ennek a nőnek nagy érdemei vannak: 1791-ben a királynénak dedikált, rendkívül érdekes brosrájában megfogalmazta a nők követeléseit. (*Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne.*)

Az emancipált nők kevésbé graciózus képviselőjének tekinthetjük azt a Claire Lacombe-ot, a munkanélküli színésznőt, aki 1793-ben olyan társaságot alapított, amelynek csak nők lehettek tagjai. Férfi módra öltözködtek, feltűnő módon viselkedtek. Lacombe kissé „lármás” tevékenységének döntő szerepe volt abban, hogy a Konvent 1793 október 30-án a nőpártinak aligha mondható Robespierre javaslatára feloszlatta a női társaságokat. Michelet felvonultatja e korszak valamennyi hírs nőalakját, így a már említett Madame Rolandon kívül Corday-t, Marat élettársát, Simone-t, Maurice Duplay asztalos, Robespierre házigazdája feleségét, Lucile Desmoulins-t, akinek szomorú sorsa – lefejezték, akárcsak férjét, Camille-t – Michelet-t felháborította. Szerinte nőket nem lett volna szabad a vérpadra küldeni. Statisztikája szerint 1793 áprilisától a következő év júliusáig 374 nőt végeztek ki Párizsban. Közülük 25% arisztokrata, 100 munkásnő, 28–28 pedig cseléd és apáca volt. A vidék mérlege: Vendéeban 24, Arras-ban 123, Bordeaux-ban 44. Ritka kivételtől eltekintve bátran és és méltósággal mentek a halálba.

Michelet csak Thermidorig követi a nők útját. A vidámságát újra visszanyert Párizs már nem érdekelte, Thermidor és a Direktórium nagy metreszei, Madame Tallien és mások, nem kerülhettek be az ő női Pantheonjába.

Jóllehet, németből fordították, említést érdemel az Elke Harten—Hans-Christian Harten szerzőpáros könyve a nők és a kultúra viszonyáról. (Femmes, culture et révolution. Párizs, 1989.) Jelen sorok szerzőjének érdeklődését elsősorban a függelékben közölt érdekes dokumentumok keltették fel. Igen radikális az a névtelen és dátum nélküli törvénytervezet, amelynek első pontja szerint „a férfi nem valamennyi előjoga teljesen és végérvényesen eltöröltetik egész Franciaországban.” (211. old.) Ugyanígy lehet jellemezni azt az indítványt, amelynek szerzője neme védelmében tiltakozik a nők degradálása, a természetből eredeztethető erkölcsi törvények iránt érzéketlen férfiak barbár magatartása ellen, akik csupán frivol tárgynak tekintik őket. Jóval gyakorlatiasabb szemléletről tanúskodik egy bizonyos Trevisiani terve egy nemzeti bank létrehozására abból a célból, hogy aki egész fiatalságát munkában töltötte el, betehesse oda megta- karításait, s így nyugodtan élhessen öreg napjaiban. Más szempontból lényeges Cavail- lon polgártársnő 1793 november 2-án elmondott beszéde. Ebben tiltakozik a francia nyelv megvetése ellen, ami abban nyilvánult meg, hogy a görögöktől és a latinoktól (értsd: a rómaiaktól) kölcsönöztek neveket, holott a francia nyelv — állítása szerint — a körülményekhez való alkalmazkodása következtében egész sereg alkalmasabb kife- jezés megalkotására lenne képes. Ez az állásfoglalás fontos bizonyíték arra nézve, hogy a francia forradalomra oly jellemző antik hőskultusz, és ennek hétköznapi megjelené- si formája, az ókori görög és római történelemből kölcsönzött nevek elterjedése korántsem örvendett osztatlan népszerűségnek. Az ország erkölcsi és kulturális válságá- ról tanúskodik a fiatal Marie-Agathe Paseault levele a nemzetgyűlési képviselőkhöz. Az ész győzelmére hivatkozva azt javasolja, hogy mivel sok helyen nincs pap, minden körzetbe helyezzenek egy tanítót, aki pihenő napokon összegyűjtené a lakosokat és felvilágosítaná őket az emberi jogokról olyan módon, ahogy istent kell imádni. „Mert Önöknek, Törvényhozó Polgártársak tudniuk kell, hogy sokan vannak olyanok, akik nem tudják, hogyan neveljék gyermekeiket és mert tudatlanok, állatok módjára élnek anélkül, hogy tudnák: miért és hogyan élnek a világban.” (245. old.) A szövegből az is kiderül, hogy Paseault-t a legutóbbi ünnepen választották meg a polgárok az „erény képviselőjére.”

Az ilyen fajta források a forradalom alatti közéletnek olyan területeire vetnek fényt, amelyek többnyire észrevétlenek maradnak a monográfusok számára.

Nagyon valószínű, hogy nem csupán a saját véleményemet képviselem, amikor azt állítom, hogy a nőkérdésben a legeredetibb koncepciót a tricoteuse-ök valódi sze- repét feltáró Dominique Godineau fejtette ki. (Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française. Párizs, 1988.) Véleményének summáját a bicentenárium alkalmával Párizsban megtartott történész világkongresszuson is elő- adta a megfelelő szekcióban, ahol élénk érdeklődést váltottak ki fejtegetései. Lássuk mindenekelőtt e fogalom magyarázatát! A tricoteuses az 1871-es Párizsi Kommünben hírhedtté vált gyűjtogatók, a petroleuses nagymamái. A képi ábrázolásokról ismert kötetgető nő jellegzetes alakja volt a korabeli francia társadalomnak. Kongresszusi előadásában Godineau rámutatott arra, hogy bár e szónak, tricoteuse, már 1789 előtt is volt pejoratív jelentése, ez egyáltalán nem fejezett ki politikai tartalmat. Levéltári és könyvtári kutatásaira hivatkozva egyértelműen leszögezte, hogy a kifejezés első előfordulásai 1795-ről datálódnak, azaz egy olyan időszakban vált megbélyegző minő- sítéssé, amikor megtörtént a végleges szakítás a győztes thermidoriánusok és a sans-

culotte mozgalom között, amelyben a nőknek közismerten elsőrangú szerepük volt. Godineau érdekesítő módon fejt ki, hogy míg korábban tricoteuse alatt egyszerűen olyan nőt értettek, aki rendszeresen látogatta a Jakobinus Klub üléseit, és a békésen kötegető asszonyok látványához nem társult a vér, a vérengzés képze, addig a jakobinusok uralmát megdöntő thermidoriánusok értelmezésében a tricoteuse átalakult a „guillotine fúriájává”, vérszomjas nősténnyé, aki a verpad lábánál ülve nézte végig a kivégzéseket, miközben kezei szorgalmasan dolgoztak a fonallal. (Godineau előadását ld. *L'image de la Révolution française*. Vol. III. Pergamon Press, 1989.) A szerző tehát azt állítja, hogy szabályos csúsztatás történt ezzel a szóval, amivel az volt a cél, hogy bebizonyítsák: az otthonában békésen kötegető nő vérszomjas némberré változik át, mihelyt elhagyva otthonát, beleértje magát a közéletbe, a politikába.

Könyvében részletesen kifejti, hogy az egész 19. század a férfiuralom jegyében telt el, s itt joggal hivatkozik a Code Napoleonra. Okfejtése oda konkludál, hogy ki-sajátítással állunk szemben olyan értelemben, hogy a múlt században be akarták bizonyítani, „1789 csak a férfiak forradalma volt.” (351. old.) A szerző hangsúlyozza, hogy a korabeli iratok segítségével rekonstruálni lehet a forradalmi nőmozgalmat, s hangot ad annak a véleményének is, hogy a levéltárak még sok meglepetést tartogatnak a kutatók számára.

A nőmozgalom mozgatórugóinak megítélésében is újszerű felfogást képvisel. Nem tagadja ugyan annak a régtől ismert tézisnek a megalapozottságát, hogy a nők tömegeinek mozgósításában az ínségnek, közelebből a kenyér követelésének volt meghatározó szerepe, azonban úgy látja, hogy a nőknek a forradalomhoz való viszonyát lényegében a polgárjogok problematikája szabta meg. A citoyen státus, vagyis a politikai jogok megszerzése volt a céljuk. 1796-tól kezdve a citoyen szónak már csatorna szaga volt, a Direktórium előkelő köreiből a háztartási alkalmazottaknak tartották fenn. A konzulátus és a napoleoni császárság időszakában a nemzethez tartozónak tartott nőket már Madame-nek és Mademoiselle-nek nevezték.

Idézzük a szerző végkövetkeztetését: „A forradalmi periódus militánsai, a tricoteuse-ök testesítették meg a polgártársnő fogalmát, aki a felviágosodás szótáraiban még csak titkos utasként szerepelt. Örökre beírták ezt a szót a történelem könyvébe, s ha el is felejtették őket, mi hálásak vagyunk nekik ezért az örökségért.” (353–354 old.) Nem kétséges, hogy Godineau személyében a hajdani forradalmár nők olyan krónikást kaptak, aki az övékéhez hasonlítható hévvel és szenvedéllyel küzd azért, hogy ne csak társadalmi, hanem végre politikai szerepüket is kellően méltányolja a történettudomány.

A legújabb könyvtermés mennyiségileg is jelentős részét képezi a *memoáirodalom*. Értelemszerűen többnyire a 19. században egyszer már megjelentetett visszaemlékezések új kiadásairól van szó, amelyek egyes esetekben a reveláció erejével hatnak az olvasóra. Érthető a kiadóknek az a törekvése is, hogy mivel ennek a műfajnak legjelesebb képviselőit az olvasóközönség már ismeri, a második és harmadik vonal reprezentánsainak tanúvallomásaival tegye árnyaltabbá a korszakról kialakított képet.

Victorine de Chastenay-ról, aki a későbbi Egalité Fülöp gyermekeivel együtt nőtt fel, azt írják, hogy az egyik legjobb megfigyelő volt a forradalom és a császárság korában. Az öltözködés, a stílus és a jó modor eleganciája jellemezte. Nagy emberek társaságában forgott, és ismerte az író- és művészvilág hírességeit is. Nagyon aktív volt a

Direktórium korában, jóval visszafogottabb Napóleon uralkodásának éveiben. Szoros barátság fűzte Joseph Fouché-hoz. Tájékozottságához nem fér kétség, s éppen ez teszi érdekessé a most kiadott visszaemlékezéseit. (*Mémoires de Madame de Chastenay 1771–1815*. Párizs, 1987.) Amikor például leír egy fogadást Paul Barras, a Direktórium első emberének szalonjában, felsorolja az állandó és ritka vendégeket egyaránt. Merlin de Thionville, „a lángoló thermidoriánus”, Jean Tallien feleségével, akit Párizs legszebb asszonyának mond, Madame de Stael – vele került az érintkezést, mert nem akart vitába keveredni vele –, Joséphine de Beauharnais, Napóleon későbbi felesége és az ő intim barátnői fordultak meg ott. Kissé indignálódva írja, hogy Barras szalonjában nem volt érzék a művészetek és a tudomány iránt. Az olvasónak azonban nem szabad megfedkeznie a szükséges kritikai hozzáállásról. A hölgy kizárólag csak arról írt, ami őt a legszemélyesebben érdekelt. Ezért nem volt hajlandó foglalkozni a Barras-ról keringő (nem alaptalan) híresztelésekkel, elmarasztaló véleményekkel, mert őt lebilincselte jó megjelenésével, gavallériájával, egyszóval azzal, hogy „tudott viselkedni.”

Jóval jelentősebb történeti személyiségnek látszik a jezsuiták kollégiumában nevelkedett pap, a kalndos életű a helyenként diabolikusnak tűnő Morellet abbé, akinek a visszaemlékezése másfél évszázadig pihent a könyvtárak polcain. (*Mémoire de l'abbé Morellet sur le dix-huitième siècle et sur la révolution*. Párizs, 1988.) A sokgyermekes, szegény családból származó fiatalember csak magára számíthatott, s mivel erős volt benne a társadalmi felemelkedés vágya, elsajátította azt a művészetet, hogy megszerezze befolyásos személyiségek támogatását. Sikerült bekerülnie a Sorbonne-ra. A fővárosban megismerkedett Étienne Loménie de Brienne-nal, Anne Robert Jacques -Turgot-val, Guillaume Malesherbes-bel, bejutott a filozófusok körébe. Az új kiadás előszavának szerzője igyekszik mentesíteni az abbét a hatalmasoknak tett bizalmas szolgálatai miatt, mondván, hogy egyrészt a tollból nem lehetett megélni, másrészt meg volt győződve szándékainak helyességéről, s különben is minden politikai rendszernek szüksége van a közvéleményt befolyásolni tudó értelmiségiekre, titkos közvetítőkre. Ami nem szubjektív megítélés kérdése: a sorsdöntő 1789-es eseményeket már mint gazdag, befutott filozófus, az Akadémia tagja és Claude-Adrien Helvétius feleségének a bizalmasa élte meg.

Tökéletesen érthető, hogy a meggyőződéses individualista, a magántulajdon és a vállalkozás szabadságának feltétlen tisztelője a forradalomban csak felfordulást látott. Royalista lévén, egy padlásszobában rejtőzött el, többé semmit sem tudott megjelentetni műveiből, pedig már 1760-ban elkezdett publikálni. Thermidor után önbizalma visszatért, ismét járta a kiadókat és írásművészetét a reakció szolgálatába állította. Könyvében számos érdekes részlettel találkozhatunk, így például a király kivégzésének a leírásával, a terror alkalmazásának bemutatásával, azonban Morellet nem akart történelmet írni. Saját bevallása szerint a maga életútját akarta papírra vetni, hogy emlékezetébe idézze „az akadályokat, amelyekkel találkoztam: a legyőzésekre alkalmazott eszközöket, az általam kialakított kapcsolatokat, az értékes emberek jellemét, bizonyos fontosabb ügyeket, amelyekben nem csekély részem volt; végezetül magánéletemnek eseményeit és irodalmi munkáim sorrendjét szeretném megörökíteni.” (39. old.)

Memoárjainak egyik legérdekesebb fejezetében (XXIII.) azt meséli el, milyen megpróbáltatásokon ment keresztül, amikor megbízhatósági igazolást kért a Párizsi Községtanácstól (Commune). Erre 1793 őszén került sor. Mellőzve a fárasztó várako-

zások, a kérelmezők és a procedura humoros epizódjainak részletezését, egyetlen mozzanatot emelek ki. A Községtanács egyik megbízottja felállt és azt javasolta, hogy ne adják meg az abbénak az állampolgári hűséget bizonyító igazolást, mert 16 éven át mást sem tett, mint a despotizmust dicsőítette, a döntést végül is elnapolták. Morellet elhatározta, hogy legközelebb ismét próbát tesz. Táskájába tette a sajtó, a vallás és a kereskedelem szabadságáról szóló írásait és a Községtanács folyosóján megmutatta őket az első szembejövőnek, akiről kiderült, hogy pont ő vonta kétségbe a megbízhatóságát. Az illető türelmetlenül félbeszakította, magyarázkodni kezdett mondván, hogy „minden akadémikus ellensége a köztársaságnak” (349. old.), amiben jó adag értelmiség-ellenesség mutatható ki. Az abbé forradalmár akadémikusokkal próbált példálózni, azonban nem sok sikerrel. „Augusztus 10-zel és május 31-gyel kell a forradalmiságot bizonyítani.” (349. old.) Ez a megnyilatkozás félreérthetetlenül azt bizonyítja, hogy 1793 őszén a radikális sans-culotte-ok szemében a királyság és a Gironde megdöntésében való cselekvő részvétel volt a politikai megbízhatóság legfőbb ismérve.

„Hagyjon el az Isten, ha én elhagyom a királyomat!” Ez volt a jelmondata a forradalom egyik elfelejtett pamfletírójának, a félelmetes debattőrnek, François Suleau-nak, akinek összegyűjtött írásait a közelmúltban jelentették meg „A király bolondja” címmel. (François Suleau. *Le fou du roi*. Párizs, 1989.) A forradalom első szakaszának egyik legnépszerűbb személyisége volt, amikor még nemcsak ő hitt „a király és a nemzet” jelszó helyességében. Elfelejtettségének fő oka abban keresendő, hogy az egyre inkább radikalizálódó forradalom túllépett rajta és elvbarátain. Regényes halála jelképesnek is felfogható: azon a napon következett be, amikor a párizsi tömegek megdöntötték XVI. Lajos uralmát, vagyis 1792 augusztus 10-én. A Suleau a nemzetörökség egyenruhájába öltözve sétálgatott a Városháza és a Tuileriák közötti útvonalon, hogy megfigyelje az eseményeket. A híres énekesnő Anne Théroigne de Méricourt felismerte és kiszolgáltatta a felbőszült tömegnek, amely lemészárolta. Ebben a cselekedetében minden bizonnyal szerepe volt a bosszúnak is, hiszen Suleau a *Les Actes des Apôtres* című monarchista lapban nevetségessé tette a harcias amazont. Másnap az újságíró fejét a Vendôme téren lándzsa hegyére tűzték.

Suleau-ról feltétlenül el kell mondani, hogy Desmoulins gyermekkori barátja volt. Politikai pályájuk hamarosan élesen elkanyarodott egymástól. A régi barátokból ellenfelek lettek, s Suleau 1790 tavaszán lapjában már nemes egyszerűséggel „malmok szamarának” titulálta Desmoulins-t.

Maga a szóban forgó kötet Suleau írásait és az 1791 áprilisától megjelenő *Journal de M. Suleau*-ban közzétett cikkei tartalmazza. A mai olvasót szerintem az érdekelheti, hogy „a király prédikátora” milyen sok húron játszott, hány műfajt kipróbált és hogy mennyire őszintén írt. Az előszó szerzője azt állítja, hogy az ő hangja visszhangzik majd 1815 után és a júliusi monarchiában a gúnyos kis lapokban, a *Journal*t a későbbi canard-ok előfutárának tekinti. Mindez persze nem homályosíthatja el a politikai alapképletet; a szélsőjobboldali nézeteiről ismert Jean Tulard történeti szótárában Suleau-t az „intranszignens royalisták” kategóriájába sorolja.

Már csak egy csoport, az *általános elvi kérdéseket tárgyaló művek* bemutatása van hátra. Mindössze kettőt emelek ki közülük, ezek azonban nagyon fontos következtetések levonását teszik lehetővé. Az első a *Cahiers d'Histoire de l'institut de recherches marxistes*, a Francia Kommunista Párt által irányított kutatóintézet folyóiratának

1988-as különszáma. (32. sz.) Címe: A francia forradalom modell vagy különleges út? Ez volt a témája annak az 1987 május 23–24-én Párizsban tartott konferenciának, amelyet az intézet a bicentenárium előkészítésével megbízott állami bizottság közreműködésével szervezett. Az ott elhangzott négy bevezető előadás és tizenöt hozzászólás szövegét tartalmazza ez a kötet, annak megfelelően, hogy az előadásokat négy csomópont köré tömörítették. 1) Melyek az Ancien Régime válságának gyökerei és fő vonásai? A feudalizmus jellemezte-e az 1789-es Franciaországot? Egyáltalán mit kell érteni „válság” alatt? 2) Melyek a termelési viszonyok rendszerének új és történetileg specifikus jellemzői, amelyek a forradalmi átalakulás periódusában alakultak ki? 3) Mennyiben volt a forradalom mint egység a gyakorlati intézmények, az értékek és az eszközök mintája? 4) Milyen viszony van a forradalom egyetemes érvényessége és Európa nemzeteinek-régióinak egyedi útjai (technikai, társadalmi, politikai és kulturális téren) közt a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában?

Előljáróban a francia marxizmus történeti fejlődésébe kell beágyazni ezeket a kérdésfeltevéseket. Az út elején Albert Soboul áll, pontosabban az ő koncepciója. Soboul az 1960-as években polgári típusú forradalomnak tekintette az 1789-cel kezdődött átalakulást, de nem zárkózott el olyan kérdések megvitatása elől, mint például az önálló paraszti forradalom léte vagy nemléte a forradalmi folyamaton belül. A következő lépést egy szovjet történész, Anatolij Ado tette meg 1973-ban a parasztmozgalomról írott értekezésével. (Le mouvement paysan pendant la Révolution. Moszkva.) (Ide kívánczik egy megjegyzés: tapasztalatom szerint a Magyarországon alig ismert Ado nagy tekintélynek örvend a francia történészek körében, az 1989-es világkongresszuson tartott előadása élénk vitát váltott ki, amiben persze a peresztrojka, jelesül a történettudományra gyakorolt hatása iránti érdeklődésnek komoly szerepe volt.) Ado tézise szerint a paraszti követelések – ezek a termelői-eladói kapacitás kibővítését célozták – rokoníthatók a polgári forradalommal. Jelentős újításnak minősült 1974-ben Claude Mazauric előadása egy tudományos tanácskozáson. Koncepciójának lényege az, hogy a francia forradalom jelentősége nem abban áll, hogy sémául szolgált más polgári forradalmak megítéléséhez. Az ő értelmezésében fontosságát tevékenységével, következményeivel, továbbá az emberiség történetére kisugárzott hatásával kell mérni. Ami pedig a mai Franciaországot illeti, ez a hatás sokkal közvetettebb. Egy forradalmi változás nem képzelhető el az 1789-es modell új kiadásával, ez a régi igazság napjainkban sokkal mélyebben gyökerezik a valóságban, mint valaha.

A fő referátumok közül csupán egyet kívánok érinteni, azt, amelyet Guy Le-marchand tartott a forradalom új és egyedi jegyeiről. Idézek végkövetkeztetéséből. „Az átmenet klasszikus útja, modell? Nekem úgy tűnik, hogy az egész inkább a különösségre utal, bár ennek az elmélete még nincs kidolgozva. Majdnem páratlan jellege radikalizmusában és abban keresendő, hogy a társadalmi fejlődés és a francia nemzet-té válás döntő szakasza időben egybeesett. Egyedivé teszi ezt a forradalmat a népi rétegek tömeges megjelenése a politika színpadán, a demokratikus intézmények és eljárások fejlődése – legalábbis Thermidorig, jöllehet ez utóbbiakat a polgárság tartotta a kezében. Mindez nem kevésbé új jelenség az egyetemes történelemben.” (50. old.)

A francia történészek fejtegetéseire legfeljebb annyit lehet hozzátenni globális észrevétel gyanánt, hogy interpretációikat rendkívül erősen befolyásolják szűkebben az aktuálpolitikai szempontok, tágabban az ország jelenkori állapota. Akárcsak a forra-

dalmi gondolat ellenfeleiét, akik szerint Franciaországnak nincs többé szüksége forradalomra.

„Gondolkodjunk a Forradalom történetéről.” (Penser l'histoire de la Révolution. Párizs, 1989.) Ez a címe Olivier Bétourné és Aglaia I. Hartig monográfiájának, amelyben összefoglalták két évszázad történész vitáinak leglényegesebb aspektusait. Bevezetésük legelső mondata – „A Forradalom végre megtalálta királyát François Furet személyében” – nyilvánvalóvá teszi, hogy nem az utóbbi iskolájának tagjai. Soboul tanítványai ők, de hangsúlyozzák, hogy előítéletek nélkül tanulmányozták a vonatkozó iratokat, vezérelvük a szöveg, a munka és az önálló gondolat iránti tisztelet. Általánosságban vizsgálva a bicentenárium körüli vitákat, arra mutatnak rá, hogy ismét felfedezték azokat a szerzőket, akik a legellenségesebben viszonyultak a forradalomhoz (így Edmond Burke, Hippolyte Taine, Augustin Cochin és Pierre Gaxotte neveivel találkozhatunk a különféle kiadványokban), s hogy az ellenforradalom apológiáinak jelenleg jó sajtója van. A könyv első része a forradalom legjelentősebb interpretációiról szól. A következőkben azokat az intézményeket teszik vizsgálat tárgyává, amelyek hajlékot adnak (immár egy évszázada) a témára vonatkozó kutatásoknak. Itt az egyetem áll a középpontban, mivel a III. köztársaság idején bölcsője lett egy a baloldal által markánsan meghatározott történetírásnak, előbb a repulikanizmus, később a szocializmus jegyében. A II. világháború utáni korszakra az angol-amerikai történetírás felemelkedése nyomta rá bélyegét, ez rendkívül ellenségesen áll szemben a társadalomtörténettel. Az 1970-es években mutatkozott meg az egyetem veresége, ami előkészítette az utat Furet megkoronázásához. Mintegy tíz éve – szerinte – az egyetem haldoklik.

A III. rész – ez a 200. évforduló kapcsán kibontakozott vitákat taglalja és szembeállítja a fő irányzatokat egymással – volt számomra a legérdekesítőbb olvasmány, minthogy itt fejtik ki a szerzők nézeteiket Furet-ről és Vovelle-ről, azaz a jelenkori francia történetírás két legjellegzetesebb személyiségéről, akiknek a polémiaja sok tekintetben meghatározta a bicentenárium egész előkészítését. Előbb azonban a szélső-jobboldal prominens képviselőivel foglalkoznak, köztük Tulard-ral, akinek igen fontos szerepet tulajdonítanak, „Tulard az ellenforradalmi történetírás revalorizációjának fontos személyisége a régi Sorbonne vereségének órájában. Specialistaként a tudományosság hitelét tudja kölcsönözni polemikus és militáns munkáknak.” (163. old.)

Térjünk át a két főszereplőre! *Vovelle*-t joggal tartják a jakobinus hagyomány új műhelyei szellemi vezetőjének. Soboul-tanítvány, de vele ellentétben nem annyira a forradalom, mint inkább a mentalitás történetét kutatja. Jellemző rá, hogy állandóan új forrásokat és új témákat keres, neve elválaszthatatlanul kapcsolódik az 1970-es évek „nouvelle histoire”-jához. Legjellemzőbb tulajdonságát abban látják, hogy „Vovelle sosem enged annak a kísértésnek, hogy monolitikus tablót vázoljon fel az alapvető eseményről.” (179. old.) Ábrázolásmódja tehát töredékes. Érdeklődési területe miatt inkább Jaurès-hez, mint hajdani mesteréhez áll közel. Többen bírálják kvantitatív módszerét, vitatják mentalitástörténeti eredményeinek helyességét. Mindezen tényezők következtében magányos. „Michel Vovelle paradox módon ma az egyetlen olyan ember, aki harapófogóban van. Egyik oldalról a jaurès-i templom őrzői, a másiktól François Furet-nek intézmények és a tömegkommunikációs eszközök által biztosított erőfeszítései szorongatják.” (183. old.)

Furet-vel kapcsolatban a szerzők mindenekelőtt azt emelik ki, hogy külön helye van a forradalom történéseinek világában. Soboul-tanítványok létükre sem vitatják, hogy a „Furet-hálózat” (réseau) a hegemon a ma létező összes irányzatok közül, szerintük a „furetizmus” nemzetközi elterjedéséhez nem kis mértékben járulnak hozzá a chicago-i egyetemen vezetett szemináriumai. Semmilyen nosztalgia nincs benne az Ancien Régime iránt, jakobinusellenessége, a terror elvetése nem ebből táplálkozik. A legcsekélyebb figyelmet sem szenteli a „körülményeknek.” (A jobb megértés végett: az elmúlt évtizedekig uralkodó helyzetben levő demokratikus-szocialista-marxista koncepció szerint a „körülmények kényszere” – gyakorlatilag a háború által előidézett változások összességét jelenti – juttatta hatalomra a jakobinusokat). Elutasítja a nagy republikánus, Alphonse Aulard ábrázolásmódját és kifejezett megvetéssel viseltetik Albert Mathiez iránt. „Mona Ozouf, François Furet és mindazok a szerzők, akik velük vannak, a levegőbe akarják röptetni a híres 'blokkot'.” (197. old.) Ez az utóbbi célzás Georges Clémenceau-nak a múlt század végén elhangzott és az 1980-as évek vitáiban igen gyakran idézett kijelentésére vonatkozik, amely szerint a forradalom blokk, tehát megbonthatatlan egység. Ugyanakkor Furet a szerzők állítása szerint hevesen küzdött azért, hogy a jobboldal ne sajátíthassa ki az ő elméletét. Ismertetik munkásságát, egészen a közelmúltban megjelent, rangos kritikai történeti szótáráig, amelyet legközelebbi munkatársával, Ozouffal készített. (Dictionnaire critique de la Révolution française. Párizs, 1988.)

Bétourné és Hartig elemzésüket lezárva arra a következtetésre jutnak hogy Furet nézeteiben állandó a változás, de kimutatható bennük az állandóság két fontos tényezője is. Az egyik a társadalomtörténeti nézőpont következetes mellőzése. A Dictionnaire-ben például hiába keres az olvasó olyan fontos címszavakat mint „burzsoázia”, „paraszttság”, „nép” vagy az utóbbin belül rétegek. A másik tényező a klasszikus történetírással szembeni ellenséges érzület. Ez a klasszikus vonulat Mathieztől húzódik Georges Lefebvre-en, Ernest Labrousse-on és Soboulon át egészen Vovelle-ig. A szerzők azzal zárják fejtegetésüket, hogy a forradalom kitérésének 200. évfordulója alkalmat kínál Furet-nek arra, hogy revansot vegyen vetélytársain, Jaures szellemi örökösein.

Az évfordulós megemlékezések záróaktusára 1989 december 12-én került sor a párizsi Pantheonban. Jack Lang kulturális miniszterrel és François Mitterand köztársasági elnökkel az élén a hivatalos Franciaország rótta le kegyeletét – kinek? Mert ez a döntő kérdés, nem a protokoll. Amíg 1889-ben, a 100. évfordulón Carnot-t és másokat, vagyis a tett embereit ünnepelték, addig ezúttal „a tolerancia forradalmárai”, „a forradalom entellektüeljeit”: Condorcet-t, Gaspard Monge-ot és Grégoire abbét. Valóságosan és képletesen is meghajtották az elismerés zászlaját „a gyűlölet nélküli emberek” előtt, akik nem voltak hajlandók megszavazni XVI. Lajos halálos ítéletét. „A jövő három ébresztője” tudós volt, meggyőződéses pacifista, a zsidók, a protestánsok, a feketék és a nők, vagyis a „hátrányos helyzetű” rétegek, a „másság” képviselőinek a barátai. Békítettek az egymással rivalizáló csoportok között. Jack Lang azonban nem ragadt le 1789-nél, érthetően szólt beszédében Kelet-Európa sorsának alakulásáról, a szabadság eszméjének diadalútjáról. „Amikor egy rendszer felbomlik, amikor minden felgyorsul, 1789 újjászületik” – jelentette ki. (Le Monde, 1989 december 14.) A jelenlevők éltették „a szabadság által meglátogatott városokat.”: Prágát, Berlint, Moszkvát, Budapestet és Szófiát.

Azért tértem ki erre a fölöttébb tanulságos megemlékezésre mert nagyon is ide tartozónak érzem. A francia forradalom nagy évtizedének véres politikai küzdelmei tulajdonképpen máig nem csitultak el abban az értelemben, hogy a tudományos művekben, népszerűsítő kiadványokban, a sajtóban, a televízióban és a rádióban tovább folyik a politikai meggyőződéstől, rokon- és ellenszenvektől, személyes becsvágytól erősen motivált koncepciók békés eszközökkel történő ütköztetése. A legújabb könyvtermés fenti vázlatos áttekintése ezt a véleményt támasztja alá. Valószínűleg igaza van Bartélemy-nek, aki fentebb ismertetett könyvében ezt írja: „A tudósok mentették meg a forradalmat. Megmentették a gyűlölettől, a szegénytől, a becsetelenségtől. Túl a szenvedélyeken és a vandalizmuson, valamint a semmihez nem hasonlítható hatalmi vágyon, amely felfalta a néptribunokat, a tudósok voltak azok, akik hitüket, önfeláldozásukat és hatékonyságukat adták az új eszméknek.” Az értelmezések sokfélesége azonban nem csupán negatívumot fejez ki. Ha ennyire sokszínű a tabló, ha ilyen sok magyarázat (és belemagyarázás) lehetséges, ez csak azt bizonyítja, hogy a 18. század végi francia forradalom valóban igen összetett jelenség, ám nagy forradalom volt.

MAGYAR VONATKOZÁSOK 18. SZÁZADI FRANCIA ELLENFORRADALMI RÖPIRATOKBAN

Történelemformáló világesemények magyar visszhangját számtalan alkalommal tanulmányozzák. Így van ez a francia forradalommal kapcsolatban is. Ennek fordítottja ritkábban szerepel a vizsgálódások tárgyaként. Jelen sorokban most ez utóbbit tesszük.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárának állományában található 359 db-os francia ellenforradalmi röpiratgyűjtemény tartalmi feltárása során felbukkant néhány magyar vonatkozású megjegyzés. Érdekes és érdemes ezeket megvizsgálni, mivel ezekből megközelítően fogalmat alkothatunk a XVIII. sz.-i francia köztudat magyarsággépéről.

Mielőtt a tárgyra rátérnék nem érdektelen pár szóval ismertetni az említett gyűjtemény eredeti lelőhelyét, amely a főtí Károlyi-kastély könyvtára volt. Ismereteseek a Károlyiak rokon kapcsolatai a francia arisztokráciával valamint az említett könyvtár kialakulásának körülményei a XVIII. században és a XIX. sz. elején. Erről Károlyi Mihály hiteles leírásában is olvashatunk.¹ A könyvtár állománya – ezzel együtt a röpiratgyűjtemény is – 1945-ben került jelenlegi helyére.²

Előljáróban még megjegyzendő, hogy forradalmi időszak ellenforradalmi kiadványairól lévén szó, a felmerülő példák, így az írás tárgyaként szereplő hungarikák is, ha közvetve is, de számukra negatív kicsengéssel szerepelnek.

Az elsőként szereplő példát magyar vonatkozásában a közvetettség vádja érheti. Az indoklás, amiért a példaként szereplő Attila hun uralkodót a hungarikák közé soroltam, a későbbiek során szeretném megírni.

A röpiratként³ sokszorosított levél szerzője gróf Antraigues, aki viharos életében jelentős szerepet játszott a francia ellenforradalmi szervezkedésekben.⁴ Az arisztokrácia lázadásában résztvevő gróf 1789. augusztus 4-én még megszavazta a nemesi kiváltságok eltörlését, azonban 1790 elején már ajánlatosabbnak vélte a maga számára a svájci emigrációt. Lausanne-ban telepszik le. Innen keltezi 1790. augusztus 4-én – nyilván nem véletlen az évforduló egybeesése a fent említett eseménnyel – választóihoz címzett sorait, ahol magatartását indokolja. A forradalom eseményeit, főleg az októberi napok⁵ tapasztalatait említi magyarázatként. Miként a forradalom során – így az ellenforradalom idejében is – gyakran ókori példát idéz: a birodalmakat elpusztító, Isten ostoraként jellemzett Attilára hivatkozik, aki ugyan vad hódító, győzedelmes barbár zsarnok volt, azonban megkímélte a neki behódolókat. Ez a zsarnokság nem követelte a leigázottak szeretetét. Ezzel állítja szembe hazájának eseményeit, amelyek a szabadság és a filozófia századából az elszabadult indulatok anarchiájához vezettek. Az Attila személyével kapcsolatos barbarizmus említésével kívánja a forradalmi események szörnyűségeit érzékletesebben kiemelni.

Itt térnek vissza a korábban már említett közvetettségre. A nemzetközi köztudatban az évszázadok során Attila és a hunok a magyarokkal rokon népként szerepeltek. Ezt a magyar romantizmus a XIX. század folyamán a hun-magyar kapcsolatokat igazolni törekvő irányzata tovább erősítette. Ennyi és nem több, ami ezt a példát a hungarikák sorába utalja.

A röpirat érdekessége, hogy a szerző által Artois grófnak dedikált példányról van szó. Bár nem ismeretlen kiadvány⁶, azonban az Antraigues személyével foglalkozó Godechot monográfia⁷ egy évvel korábbi kiadást jelöl meg. Az eltérés azért feltűnő, mert 1789-ben a gróf még Franciaországban, míg a következő évben – miként azt fentebb említettem – már Svájcban volt, a levél keltezése is Lausanne-t jelöli keltezési helyként.

Antraigues ellenforradalmi kémtévékenysége egész Európát behálózta. Kapcsolata volt a bécsi udvarral is, amely szolgálataiért magyarországi birtokokat ajánlott fel neki.

Attila alakjának Isten ostoraként való említése jelzi, hogy a francia köztudatban a „vad, keleti népek” időben és térben is összerosódtak. Miként az előző írás példázatában a hun vezér a civilizált Rómával, úgy a rebellis magyarok Habsburg „jótevőikkel” állnak szemben. A belga felkeléssel kapcsolatos röpirat⁸ magyar vonatkozásai az előbbinél már sokkal nyilvánvalóbbak. A felázadt belga terület ugyanannak a Habsburg birodalomnak a része, amelyhez Magyarország is tartozik. A bruxelles-i Királyi Kormányzó Tanács egyik – a szerző által meg nem nevezett – tanácsosához szólnak a sorok. Eredetileg a szerző neve sem szerepelt a kiadványon, ezt a későbbiek során

egészítették ki. A kézírásos kiegészítés jellege arra mutat, hogy ez is régen, esetleg a megjelenés után nem sokkal később történt.

A szerző az a Sabatier de Castres⁹, aki a forradalom elején Rivarollal¹⁰ együtt indította meg a „Journal politique national” című, 1790 novemberéig rendszertelenül megjelenő lapot. Röpiratunk Aix-la-Chapelle (Aachen) 1790. július 24-i keltezését visel. A frissen trónra került II. Lipót uralkodásának körülményeit vizsgálja a belga felkelés tükrében. Leszögezi, hogy az Ausztriai Háznak feltétlenül győzedelmeskednie kell a belga lázadók felett. Elveti a néhai II. József császár intézkedéseit. Követeli, hogy állítsák vissza a Mária Terézia korabeli állapotokat. A korai francia emigráció központjából fogalmazott írás logikusan arra a következtetésre jut, hogy ha a császár nem akar Stuart Károly sorsára jutni, akkor keményebb magatartást kell tanúsítania. Elvetendő a jószág, a humanitás, a nagylelkűség. Az uralkodóknak jótéteményeiket szigorú igazságosságban kell kifejezésre juttatniuk. Nem véletlenül következik ezután a kategorikus megállapítás: „Ami a Toscán Nagyherceg erénye volt, az Magyarország királyának gyengeségévé válik.”¹¹ Ez a mondat feltételezi a szerző jártasságát a Habsburg birodalom belügyeiben és jó érzékkel kapcsolja össze a kialakult nemzetközi helyzettel. A belga forradalom a francia események árnyékában európai jelentőségű hangsúlyt kap. Folyamatokban és uralkodói szemszögből vizsgálva az eseményeket párhuzamot von az egy éven belül történtek és a tendenciájukban hasonló fejlődést eredményezhető megmozdulások között. A magyar megyei ellenállás erősödése 1789 elején nem jelenthetett a Habsburgok számára esetleges kapcsolódást a nyugat-európai forradalmakhoz. Azonban 1790. júliusára – ekkori keltezésű a röpirat – nemcsak a Bourbon trón, de a Habsburgok uralma is meggingott. Belgiumban a győztes forradalom megdöntötte hatalmukat, tehát a határaikon belüli ellenzékkel szemben erősebb fellépést kell tanúsítaniuk. Ezt követelve bízik abban, hogy ha erre sor kerül, a korábbi erőviszonyok helyreállnak. Így válik érthetővé, miért tiltakozik „Magyarország királyának gyengesége” ellen.

Gyakran használja az „Ausztriai Ház”, a „Magyarország királya” elnevezéseket és sokkal ritkábban a „Császár” megjelölését. A „Magyarország királya” cím használatával Lipót uralkodásának jogilag rendezett körülményeit igyekszik bizonyítani, mint aki személyében ártatlanul szenved a forradalmár néptől. Ezt követi egy érdekes megfogalmazás: „... a Fenségek üzenik, hogy Magyarország Királya számára meghatározó a Németalföld rebellisei elleni hadüzenet és a fegyverként kézben tartott jogok, mivel nem szűntek meg érzékelni azt, hogy ez az egyetlen út azok (t. i. a rebelliések) alávétésére...”¹²

A kissé dodonai fogalmazásból következik, hogy a fenti szövegrészben „Fenségek” címmel jelzett és véleményüket továbbító szöveg egyaránt lehet a bruxelles-i Királyi Kormányzó Tanács tagjainak, de a korábban már említett, ekkor már emigrációban levő francia királyi hercegeknek a véleménye. Lényeges az, hogy az emigráns francia ellenforradalmi szerző diplomatikus megfogalmazással juttatja kifejezésre: hadat kell üzenni! Úgy vélem, hogy nem túlzás az a következtetés, hogy itt – ha közvetve is – a francia politikai folyamatokba való beleszólásra is buzdítani akarja az alkotmányos reformoktól sem idegenkedő Lipótot. Ezt megerősítendő hivatkozik a jogra is.

Nem mellékes ebben a szöveghelyzetben Lipótnak magyar királyként való szerepeltetése. A francia közvéleményben a Habsburg Marie-Antoinette nem volt népszerű, tehát okosabbnak tűnik az uralkodó Habsburg császárt másik rangján említeni. Feltételezhető, hogy egy távoli, ismeretlen ország uralkodójaként idézve tompítottabban jelentkezik az elutasító közhangulat. Egyébként az is elképzelhető, hogy az átlag franciák többsége nem tudta pontosan, hogy azonos személyről csik szó! Esetleg valamit hallott a rebellis magyarokról és feltűnő számára az a tény, hogy még azok uralkodója is fellép a lázadó belgák ellen. Ez utóbbiak elítélése volt a nyilvánvaló célja ennek az írásnak, ugyanakkor feltétlenül ösztönözni akarta Lipótot az erőyes beavatkozásra. „Ha Lipót valóban boldoggá akarja népeit tenni, akkor igyekeznie kell újból meghódítani a belgákat, és elnyomni a magyarok örökös elégedetlenségét...” stb.”¹³

A röpirat olvasásakor kitűnően érezhető az események – francia forradalom, belga felkelés, magyar nemesi ellenállás, nyugtalanító csehek stb. – időbeli egybeesése. Erre alapozva teljesen jogos Sabatier-nak az aggodalma, hogy valamennyi uralkodót veszély fenyegeti.

A röpiratok között akad két írás, amelyek Marie-Antoinette kivégzése után fogalmazódtak és szintén tartalmazznak apró hungarikákat.

Az első¹⁴ egy Liège-ben kiadott royalista fogantatású halotti beszéd. Vallásos hangú bevezető búcsúzik a francia királynétől. Ezt követően történelmi visszapillantást nyújt a francia és az osztrák uralkodóház rokon kapcsolatairól. Utalás történik egy háborúra, amely minden bizonnyal az osztrák örökösödési háború, mivel itt említi Mária Terézia derék magyarjait: akiktől „... a szeretet és a hűség megrendítő bizonyítékait kapta és ez lehetővé tette, hogy köztük (t.i. az osztrák ház) és a korabeli franciák között egy a mindkét nemzet számára tisztességes rivalizálás fejlődjön ki.”¹⁵ A „vitam et sanguinem” nyer itt nemzetközi jelentőséget és az ellenfél részéről hiteles visszaigazolást. A francia-spanyol-bajor-porosz koalícióval vívott háború idején az ellenség már Csehországot is megszállta. Ebben a helyzetben a Habsburg-háznak a magyar nemesség támogatása létfontosságú volt.

A másik, szintén Marie-Antoinette halála alkalmára írt beszédben¹⁶ ismét felbukkan a pozsonyi jelenet. Összehasonlítja a francia forradalom 1789. október 5–6-i történéseivel. Marie-Antoinette, aki ekkor a Dauphin-nel a karján jelent meg a versailles-i palota erkélyén a franciáktól nem kapta meg azt a támogatást, amelyet anyja egykor elnyert: „Mária Terézia látta nagylelkű magyarjait, akik miként manapság, akkor is hűségesek lévén a lábaihoz omlottak, fegyvereikre esküdven, hogy győznek vagy meghalnak királynőjükért. . . .”¹⁷

Az idézet nem annyira a magyarok dicsérete, mint inkább a forradalmi francia nép elmarasztalása. Ez egyértelmű a szövegben. Finom különbségekkel súlyosbítja ezt az elmarasztalást: a francia királynét saját népe fosztotta meg támogatásától, ezzel szemben Mária Teréziát birodalmának egy másik nemzete segítette meg. Ez a számunkra, magyaroknak címzett kétes értékű royalista dicséret egyben igazolja a franciáknak az előbbieken már említett ellenszenvét osztrák származású királynéjuk iránt.

Hasonló magyar vonatkozású royalista dicséretre bukkanunk egy katonai témájú röpiratban.¹⁸ Írója a forradalmi Franciaországban leteendő új katonai eskü ellen lázít. Példaként a Marie-Antoinette figyelme által is kitüntetett Esterházy Bálint László generálist¹⁹ állítja, aki megtagadta az új felesküvést.²⁰ A szerző kiemelkedő egyéniséggént hivatkozik Esterházyra, aki fontosnak tartotta ennek az írásnak a megjelenését.²¹

Némely röpiratban személyektől független, ha úgy tetszik ún. „tárgyi” hungarikák is felfedezhetők. Ilyen található a felvilágosodás kedvelt írói fogását alkalmazó, keleti környezetbe helyezett cselekményű írásban²², amely a francia események és főleg a nemzetgyűlés paródiáját akarja nyújtani. A cselekmény a török hódítás idején zajlik. IV. Mohamed ottomán serege elfoglalta Magyarországot, ezért Bécs és a Birodalom reszketve várja az ellenük induló hadjárat megkezdését. A címben jelzi a szerző, hogy a „törökből fordított történelmi anekdota” a szultán által meghódított Kelet-Európában zajlik. Egyértelmű viszont az utalás a korabeli francia eseményekre (nemzetgyűlés, gazdasági helyzet stb.). Szintén kedvelt irodalmi fogás az utazó szemével láttatni és bíráltni. A szerző ehhez folyamodik. Az utazó Ibrahimot egy fiatal mufti veszi pártfogásba. Neki köszönheti egészségét és szórakozásait. Itt történik említés a kiváló magyar ásványvizekről.²³

Az írás szatirikus jellegén túl még valamire figyelmeztet: a létező török hódítás veszélyének idején hazánk érthető okokból jobban élt a nyugat-európai és így a francia közvéleményben is, mint a későbbi évszázadok során, amikor csupán az osztrák birodalomnak volt az egyik része.

A Condé seregében szolgáló languedoc-i nemes Macarthy-Levignac Málta és Franciaország történelmi kapcsolataival foglalkozó írásában²⁴ a kereskedelmi forgalom vizsgálatakor említést tesz a dunai hajózási útról: „A Birodalom kereskedelme nulla, kivéve a dunai hajózási úton lebonyolítottat, mivel egyezményesen a velenceiek tartják kézben az Ausztriai-ház adriai öböl partjait.”²⁵ A földközi-tengeri kereskedelemről van szó. Utal a korábbi évszázadok tapasztalataira. Ilyen szöveggörnyezetben a dunai hajózási út kiemelése azt bizonyítja, hogy annak jelentősége nemzetközi volt.

A röpiratgyűjteményben találhatók periodika töredékek is. Így birtokunkban van a „Lanterne Magique Nationale” 3. száma. Ebben szarkasztikus hangvételű leírást olvashatunk a „fenséges fejevágó”-ról (a guillotin) és a körülötte zajló furcsa felvonulásról: „Néhány csarnoki harcos élén a vitéz A.I.G.U.I.L.L.O.N. halad, Magyarország királynőjének öltözve. . . .” Ebben a szöveggörnyezetben történő említésünk ismét furcsa, távoli, szinte irreálisnak tűnő létünkre utal. Feltételezhető, hogy ez az általános kép élt ekkor hazánkról az „átlag franciában”.

A fenti ismertetések összegezéséként az alábbi következtetések vonhatók le: a máig belterjes francia köztudat a XVIII. században még a mainál is kevésbé érdeklődött a Bécstől keletre elterülő országok iránt, ez alól természetesen Oroszország kivétel. A török veszély elhárultával, hazánk nyugat-európai, tehát francia szempontból mért jelentősége is elveszett, csupán mint az osztrák birodalom egyik része játszott szerepet. Ez a szerep egyes történelmi pillanatokban jelentőssé fokozódott és nemzetközi méretekben is számottevővé vált. Ilyen történelmi pillanat volt az említett pozsonyi jelenet, a magyar nemesség behódolása Mária Terézia előtt, ide sorolható a belga felkelés által is szorongatott Lipót helyzete a magyar nemesség megyei mozgalmával szemben. Ezeket a lehetőségeket számtalanszor vizsgálták már, elemezték őket. Ez nem is feladata ennek az írásnak, azonban azt is levonhatjuk az ismertetettek következtetéseként, hogy nem tudtunk a nemzetközi események szinkronizálásából hasznot húzni.

Természeti és földrajzi lehetőségeink megfelelő kihasználása sem történt ekkor még meg. Ásványvizeink és a dunai hajózási út említése azt jelzi, hogy egy dinamikusan fejlődő társadalomban ezeket is megfelelően aknázták volna ki.

Írásomban az adott röpiratgyűjtemény esetlegességének keretein belül, azaz itt felbukkanó magyar vonatkozások tükrében próbáltam a XVIII. századi franciák magyarságképét kitapintani.

Jegyzetek:

1. *KÁROLYI Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Bp., Európa K., 1982. p. 11., 14., 18.
2. Nagy Borbála: A Károlyi-könyvtár anyaga a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. (FSZEK) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve, 1949–54. Bp., p. 141–142.
3. Antraigues, Louis d': Lettre de – Paris, 1790. 78 p. FSZEK 09/2403/1
4. Godechot, Jacques: La contre-révolution. Paris, Quadrige/PUF 1984. p. 12–14.
5. *Antraigues, Louis d'*: Lettre de – Paris, 1790. p. 13–14. FSZEK 09/2403/1
6. *MARTIN, André–Walter, Gérard*: Catalogue de l'histoire de la Révolution française. Paris, Bibl. Natt. 1936–1955. I.
7. *Godechot, Jacques*: Le comte d'Antraigues. Paris, Fayard, 1986. p. 293.
8. *Sabatier de Castries*: Considérations politiques sur . . . Maastricht, Cavalier, 1790. 48. p. FSZEK 09/2403/16.
9. *Godechot, Jacques*: La contre-révolution. Paris, Quadrige/PUF 1984. p. 38.
10. *Rivarol, Antoine* (1753–1801), író
11. *Sabatier de Castries*: Considérations politiques sur . . . Maastricht, Cavalier, 1790. FSZEK 09/2403/16 p. 6.
12. u. a. p. 25.
13. u. a. p. 30.
14. *Gaston*: Discours historique sur la mort de Marie-Antoinette Liège, 1794. FSZEK 09/2415/13
15. u. a. p. 23.
16. Oraison funèbre . . . Liège, Latour, 1793. FSZEK 09/2415/7
17. u. a. p. 8.
18. *Torelli, Joseph*: Réflexions d'un militaire sur . . . (h. n.), 1792. 37 p. FSZEK 09/2414/23
19. *Zachar József*: Idegen hadakban. Bp., Magvető K., 1984. p. 438.
20. *Torelli, Joseph*: Réflexions d'un militaire sur . . . (h. n.) 1792. FSZEK 09/2414/23 p. 3.
21. u. a. p. 3.
22. Anecdote historique traduite du turc. Constantinople, 1790. 56 p. FSZEK 09/2403/17
23. u. a. p. 52.
24. *Macarthy-Levignac*: Rapports politiques de l'Ordre de Malthe avec la France. (H. n.) 1790. 69 p. FSZEK 09/2404/13
25. u. a. p. 16.
26. *Laterne Magique Nationale No III* (H. é. n.) 21 p. FSZEK 09/2417/3

EGY SZÖVETSÉG ANATÓMIÁJA

(Francia-orosz kapcsolatok, 1887–1914)

A francia–orosz szövetség, ha röviden akarjuk értékelni, mindenekelőtt politikai, katonai jellegű kapcsolat volt. Feladata abban állt, hogy a francia biztonság érdekében ellensúlyozza az egyesült Németországot s az általa létrehozott koalíciókat. Ezt az igényt már Thiers megfogalmazta az 1870-es évek elején, amikor a pétervári francia nagykövetnek azt írta, hogy az oroszokkal való szövetségnek Franciaország számára nagy jelentősége lenne a jövő szempontjából.¹ Az orosz vonal a mérsékelt köztársaságok Gambetta által meghirdetett külpolitikai programjában is fontos szerepet kapott, s a szövetség végül az ő húszéves erőfeszítésük eredményeként jött létre. Ebben a külpolitikai programban a hadsereg is jelentős szerephez jutott azzal, hogy Gambetta meghirdette a hadsereg kultuszát: „... ha Franciaország imádná hadseregét, e kultusznak még semmiféle háborús jellege nem lenne, hanem kizárólag arra irányulna, hogy visszaadja a franciáknak törvényes helyüket a világban és a világ tiszteletét.”² – hangoztatta egyik beszédében 1880-ban. Ennek megfelelően a mérsékelt köztársasági politika támogatta a hadsereget, ösztönözte a katonai célú kutatásokat³, s ezek eredményessége bizonyos mértékig Párizs és Pétervár közeledését is szolgálta. Példaként említhetjük erre azt aényt, hogy amikor Vlagyimir nagyherceg, a cári gárda parancsnoka 1888 végén Párizsba látogatott, nagy érdeklődést tanúsított a francia fegyvergyártás, s főleg az új kézifegyver a Lébel puska⁴ iránt. A nagyherceg ebből 500 ezer darabot rendelt az orosz hadsereg számára a Châtellerault cégnél. Vlagyimir kíséretében orosz tüzérségi tisztek is voltak, akik elsősorban a francia löpörgyártást tanulmányozták s különösen a mélinit érdekelte őket, amely nagy hatású robbanóanyag volt, s ágyúövedékek tölteteként használták.

A hadsereg azonban nem csupán technikai eredményeivel, találmányaival szolgálta a francia – orosz közeledést hanem propagandájával és személyes kapcsolataival is. Ezzel összefüggésben a nyolcvanas évek második felében Boulanger tábornok említhető meg, akinek egyik híve Paul Dérouté – író és politikus – utazásokat tett Oroszországban és népszerűsítette a cári birodalmat.⁵ Maga Revans tábornok – igaz már Franciaországból való menekülése után – 1889-ben Londonból levelet írt III. Sándornak, melyben egy francia-orosz szövetség előnyeit fejtette ki.⁶ Közismert a tábornok gyászos vége – 1891-ben öngyilkos lett –, mégis a boulangier-izmus által felerősített oroszországi orientáció folytatódott. 1889-től ugyanis olyan tábornokok álltak a francia vezérkar élén mint Miribel majd utóda Boisdeffre, akik katonai attaséként éveket töltöttek Oroszországban, személyes kapcsolatokkal, helyzetismerettel rendelkeztek, s ezek a tényezők is segítettek a két ország kapcsolatának létrejöttét.

A közeledésnek azonban voltak ellenzői is. Azután, hogy Dérouté utazásai népszerűsítették Oroszországot, Goblet⁷ külügyminiszter kabinetfőnöke, Robert 1888 szeptemberében ugyancsak ellátogatott a cári birodalomba. Dérouté-del ellentétben nem volt elragadtatva az orosz állapotoktól, mert tapasztalatai szerint Oroszország elmaradottabb volt, mint ahogyan azt Franciaországban képzeltek.⁸ Jules Grévy volt köztársasági elnöknek⁹ is fenntartásai voltak. „Meg vagyok győződve, hogy Orosz-

ország a döntő pillanatban magára hagyná Franciaországot.”¹⁰ mondotta. Leroy-Beaulieu az orosz ügyek egyik specialistája ugyancsak kételyeinek adott hangot. Ezt egyrészt arra alapozta, hogy a két ország politikai berendezkedése nem azonos és a külpolitikai érdekek sem közösek. Roberthez hasonlóan ő is kiemelte a birodalom elmaradottságát.¹¹ Politikai okok miatt a radikális köztársaságiak egyik vezetője Clémenteau sem akarta a szövetséget: „Nem lehet igazi szimpátia egy köztársaság és egy önkényuralom között.” – hangsúlyozta.

A szövetség létrejöttét ezek a vélemények természetesen nem akadályozták meg. E kételyek azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül, mert az 1920-as években, az oroszországi francia intervenció kudarca után, felerősödtek a szövetséget, az oroszországi politikát bíráló hangok. E kritikák egyik hivatkozási alapja éppen az volt, hogy már a szövetség létrejötte előtt figyelmeztették a francia politikai vezetést az Oroszországgal való kapcsolat veszélyeire, de ezeket akkor éppúgy nem vették figyelembe, mint a későbbi negatív jeleket. A szocialista beállítottságú George Michon ezért lesújtó véleményt mondott Párizs keleti politikájáról: „A francia-orosz szövetség történelmünk legsötétebb lapjai közé tartozik.”¹² A mai francia történetírás azonban nem ilyen sötétben látja a szövetséget. S bár 1918-ban az orosz értékpapírokkal rendelkező francia állampolgárok elvesztették befektetett tőkéjüket, a szövetségnek azonban komoly szerepe volt abban, hogy a franciák 1914-ben a marne-i csatát megnyerhették.¹³

A két ország közti szövetségnek orosz oldalról is voltak ellenzői, de a hatalmi megfontolás, a hatalmi érdek volt a meghatározó, s ez pedig mindkét felet a közeledés irányába vitte. Így 1891 augusztus 27-én a két ország között konzultatív paktum jött létre, laza, általánosan megfogalmazott feltételekkel.¹⁴ A franciák számára már ez az egyezmény is sikernek számított az elszigeteltség két évtizede után, jóllehet ezt csak az első komoly lépésnek tekintették a szövetség felé vezető úton. Az oroszok viszont a továbbiakban – legalábbis egyelőre – katonailag nem akarták magukat elkötelezni. A magyarázat abban keresendő, hogy Pétervárott évtizedek óta a német orientáció volt a meghatározó a vezetésben, s ez továbbra is a Németországgal való kapcsolatokban reménykedett annak ellenére, hogy a Bismarck lemondása utáni új német politikai garnitúra nem tartotta fontosnak az Oroszországgal való szövetséget. Ez, valamint a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkezett változások, a hármass szövetség megerősítése 1891-ben, Anglia közeledése a német blokkhoz Oroszországot is elszigetelődéssel fenyegette. Az orosz politikai vezetés ezért a külpolitikai irányvonal átértékelésére kényszerült, s nem csupán ütőkártyaként használta, hanem hivatalos rangra emelte azt a vonalat, amely az 1877–78-as orosz-török háború óta jelen volt az orosz politikai életben, s amely francia orientációt hirdetett.¹⁵ Ezek eredményeképpen 1892 augusztusában a katonai tárgyalások is megindultak, melyet francia részről Boisdeffre, orosz részről pedig Obruchev tábornok vezetett. A kidolgozott katonai egyezményt 1892. augusztus 17-én írták alá. Defenzív jellegű szerződésről volt szó, amely német támadás esetére volt érvényes azzal a céllal, hogy kétfrontos háborúra kényszerítse Németországot. S bár a gyakorlat során kiderült, hogy az egyezménynek számos fogyatéka van, a szerződés mégis komoly eredmény volt, s ezért főleg a franciák arra törekedtek, hogy a szerződés érvénybe is lépjen. Erre még egy évet kellett várni, amikor Giers orosz külügyminiszter 1893. december 23-i levelében közölte, hogy a cár érvényesnek ismerte el a katonai egyezményt. A franciák pedig 1894. január 4-én értesítették az

orosz külügyminisztert a szerződés elfogadásáról. A szövetség ezzel befejezett ténnyé vált. Az európai hatalmi politikában 1871 óta ez volt a francia diplomácia legjelentősebb sikere, s ez egyúttal a legfontosabb francia pozíció megvalósítását is jelentette Oroszországban: Párizs a másik oldalról, az oroszok segítségével ellensúlyozni tudta a német hatalmi törekvéseket.

A szövetség létrejötte után néhány évvel, a fashodai incidens során 1898-ban azonban kiderült, hogy a katonai szerződés néhány cikkelye pontatlan, félreértésre ad lehetőséget. 1899 augusztusában pétervári látogatása idején Delcassé külügyminiszter ezért egy szövegmódosítást javasolt, igaz ez még az 1891-es egyezményre vonatkozott, melyben a két ország az általános béke fenntartását hangsúlyozta. A francia külügyminiszter e helyett javasolta az „európai hatalmak közti erőegyensúly fenntartása” formuláját.¹⁶ Az 1892-es katonai szerződés szövegével pedig két dokumentum foglalkozott: a pétervári francia katonai attasé titkos emlékirata és a két vezérkar 1900. július 2-i találkozájáról készült jegyzőkönyv.

A katonai attasé, Moulin titkos emlékirata¹⁷ azokat a politikai problémákat vizsgálta fel, amelyekkel mint lehetőséggel Franciaországnak szembe kell néznie. Mindezelőtt Németország területi s ebből következően hatalmi növekedésének lehetőségeit elemezte. Ez a helyzet az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása esetén következhetett be, s melyre Moulin szerint Ferenc József magas kora miatt számítani lehetett. Ez a várható körülmény, véli az attasé, Németország számára annexióra ad lehetőséget, s ezzel Európa közepén az Északi – és a Balti-tengertől az Alpokig, az Adriáig, illetve a Földközi-tengerig egy hatalmas államalakulat jöhet létre. Bonyolíthatja a helyzetet az, hogy a németek az osztrák zsákmány egy részét Oroszországnak engedhetik át. Moulin szerint azonban csak Bukovinát és Galíciát kapnák meg az oroszok a Kárpátok vonaláig, további területek átengedését nem tartotta lehetségesnek. Ezek az engedmények viszont nem elégítenék ki Oroszországot, sőt a németek balkáni és földközi-tengeri terjeszkedése fenyegetné az orosz törekvéseket Konstantinápolyban és Elő-Ázsiában. Ezek alapján a szerző arra következtetésre jutott, hogy a várható változások nem veszélyeztetik a francia-orosz szövetséget, de az egyezmény cikkelyeit összhangba kell hozni a bekövetkező új körülményekkel. Így az a javaslata, hogy meg kell hosszabbítani az egyezmény időtartamát, s legyen érvényes arra az esetre is amikor a Monarchia széthull s egy új hármass szövetség – német-olasz-magyar részvétellel – jön létre. Ezen kívül javasolta még, hogy a második cikkelybe vegyék be a következő formulát: „mozgósítani csak a német hadsereg mozgósításának első hírére”, hogy elkerüljék az eltérő értelmezéseket.¹⁸ Végül a negyedik cikkelyhez tanácsolt kiegészítést, mely szerint legyen kötelező, hogy az orosz és francia vezérkar találkozóiról jegyzőkönyv készüljön, s azt mindkét kormány ellenjegezze.

Alig két hónappal Moulin emlékiratát követően a francia és az orosz vezérkar Szaharov és Delanne tábornokok vezetésével 1900. július 2-án találkozott egymással, ahol harmadik napirendi pontként szintén az 1892. évi katonai egyezmény szövegét vizsgálták meg.¹⁹ A két vezérkar főnöke abban egyezett meg, hogy Németország mozgósítása esetén Franciaország és Oroszország előzetes megegyezés nélkül is az egyezménynek megfelelően mozgásba lendíti hadigépezetét. Ellenben ha a Monarchia vagy Olaszország hajt végre részleges vagy általános mozgósítást, a két vezérkar szükségesnek tartotta, hogy ez esetben a tennivalókról és a szükséges lépésekről a francia és az orosz

kormány előzetesen egyezzen meg egymással. A találkozó a katonai egyezmény időtartamával is foglalkoztak. E szerint „... az 1892. évi konvenció időtartamát maguk a diplomáciai egyezmények határozzák meg, melyeknek a konvenció a kiegészítője.”

A szövetség jobb működéséhez a szövegmódosítások feltétlenül hozzájárultak. Az eredményességet azonban még további intézkedéseknek, lépéseknek kellett biztosítani. A vezérkari találkozón ezért megfogalmazták, hogy a jobb információáramlás érdekében mielőbbi kábelösszeköttetésre van szükség. Ezenkívül egyeztették a haditerveket is. Delanne tábornok feltételezése szerint háború esetén a német vezérkar Elzász-Lotharingiába összpontosítaná erejét: 23 aktív hadtestből 18-at itt vetne be, s az orosz fronton csak 5 aktív hadtesttel rendelkezne. Szaharov valószínűnek tartotta ezt az elképzelést, de az orosz vezérkart egy másik hipotézis is foglalkoztatta, mely szerint a német erők nagy része az orosz határ ellen vonulna. Kelet-Poroszországba így szerintük 14, Sziléziába 2 aktív hadtestet összpontosítának, a francia határra pedig 7 hadtest jutna, ezért a németeknek itt csak védekezésre lenne lehetőségük.

A haditervekkel összefüggésben a hadműveletek megkezdésének kérdéseit is megvizsgálták. Az 1892-es konvenció szerint Franciaország 1 millió 300 ezer, Oroszország pedig 700–800 ezer embert vonultatna fel német támadás esetén. Az orosz hadsereg azonban ezt a létszámot csak a mozgósítást követő huszonnyolcadik napon érné el a vasúthálózat alacsony teljesítőképessége miatt. Ez a franciák számára mindenképpen kedvezőtlen volt, ezért Delanne arra törekedett, hogy rábírja az oroszokat: mielőtt az ígért létszámot elérnék, lépjenek támadásba egy kisebb, de már ütőképes állománnyal is, mert a háború kimenetele szempontjából ezt fontosnak tartotta. Szaharov végül azt ígérte meg, hogy az orosz hadsereg már a tizennyolcadik napon hadműveleteket kezd Németország keleti határainál. E témával a két vezérkar a későbbi találkozók is foglalkozott, s ennek eredménye volt az, hogy az orosz hadsereg az első világháború kitörésekor a mozgósítást követő tizenötödik napon támadást indított, s ezzel jelentős erőt, öt gyalogos és egy lovas hadosztályt vont el a nyugati frontról.

A terv megvalósítása azonban nem csak a szándékoktól függött, hanem attól is, hogy milyen a vasúthálózat, amelyen a csapatok mozgása, szállítása történik. Oroszországban a vasút alacsony teljesítőképességű volt, s Fashoda idején ezt a franciák is megérezték.²⁰ Tanulságként ezért azt a következtetést vonták le, hogy szorgalmazni kell a katonai, stratégiai vasutak építését különösen Oroszországi európai területein. Franciaország több kölcsönt is kibocsátott erre a célra: az 1898-as, az 1900-as, az 1901-es valamint az 1913-as kölcsönöket. Ezzel elértünk a két ország közötti kapcsolatokban a harmadik meghatározó vonáshoz: a katonai és politikai érdekek mellett a gazdaságnak is fontos szerepe volt a szövetség történetében.

A francia történetírásban több évtizedes vita folyik arról, hogy a nemzetközi kapcsolatokban a politikának vagy a gazdaságnak van meghatározó szerepe, primátusa.²¹ S bár a kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, mivel a két faktor elválaszthatatlan egymástól, mégis a francia-orosz kapcsolatok esetében azt kell mondanunk, hogy a két ország közötti szövetség létrejöttében a politikai, stratégiai érdekeknek volt meghatározó szerepük, s a gazdasági faktor az eszköz szerepét játszotta. Vitára az adott és adhat okot, hogy a pénzügyi kapcsolatok megelőzték a politikai kapcsolatteremtést, s ebből az a következtetés adódhat, hogy a gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak. Tudnunk kell azonban, hogy a 19. században a diplomácia és a gazdaság még

nem volt olyan szoros kapcsolatban, mint a 20. században. A klasszikus diplomácia szerint két ország között a jó politikai viszony még nem feltételezte azt, hogy a gazdasági kapcsolatok is jók, vagy fordítva. Erre példaként hozható fel az orosz-német viszony 1879 után, amikor a két ország között vámháború kezdődött. A cári vezetés váltását a németről a francia orientációra azonban nem ez, hanem a német politikában s a nemzetközi életben bekövetkezett változások okozták, melyek – mint ezt már jeleztük – az elszigetelődés veszélyével fenyegették Pétervárt. A gazdasági tényező másodlagosságát mutatja a hatalmi viszonyokban az is, hogy a cári vezetés, jóllehet Franciaországgal kötött szövetséget, de kedvező kereskedelmi egyezményt a németekkel írt alá 1894 februárjában, s ebben 20–30%-os vámkedvezményt adtak Berlinnek, míg francia-orosz viszonylatban a vámcsökkentés mértéke ennél kisebb volt.

Franciaország már több évtizeddel a politikai kapcsolatteremtést megelőzve is jelen volt gazdaságilag Oroszországban. Az 1880-as évek végéig a francia hitelintézetek közül a Rotschild-ház játszotta a legjelentősebb szerepet, s mellette még a Crédit Lyonnais említhető. A nagy fordulatot gazdasági téren egy politikai esemény s az ehhez kapcsolódó döntés hozta meg. A politikai esemény az 1885–87-es bolgár krízis volt, amely elsősorban az orosz és az osztrák-magyar viszonyt élezte ki, s ehhez kapcsolódott egy bismarcki intézkedés is: a kancellár utasítására 1887. november 6-án bezárul a berlini pénzpiac az orosz állami hitelek előtt. Mivel a nyolcvanas évek végéig Németország volt a cári birodalom legjelentősebb hitelezője, az intézkedés súlyosan érintette az oroszokat. Ha figyelembe vesszük, hogy Bismarck néhány hónappal korábban, 1887. június 18-án kötötte meg az ún. viszontbiztosítási szerződést Pétervárral, joggal merül fel a kérdés, hogy intézkedése milyen célt szolgált. A kancellár lépését politikai tényezők mozgatták. Az intézkedéstől azt várta, hogy az majd pénzügyi nehézségeket okoz Oroszországnak, s ezzel hátráltathatja a cári birodalom európai területén a stratégiai vasutak építését. A pénzügyi problémáknak ezenkívül az orosz katonai előkészületeket kellett késleltetnie, s így az orosz – osztrák-magyar konfliktust megakadályozni. Mindezzel a német kancellárnak az volt a célja, hogy se a hármasszövetség se az orosz-német viszontbiztosítási szerződés ne kerüljön veszélybe.²² E célt kétségtelenül sikerült elérnie, intézkedésének azonban volt egy nem várt, s a későbbiekben Németországra nézve súlyos következménye: Párizs és Pétervár között tárgyalások kezdődtek az orosz kölcsönökről, s ezek a tárgyalások gyors eredményt hoztak. 1888. december 10-én a párizsi pénzpiac kibocsátotta az első jelentős összegű – 500 millió frank – orosz kölcsönt, s ezzel megkezdődött az a nagyarányú tőke kibocsátás, amely Franciaországot a cári birodalom legjelentősebb hitelezőjévé tette.

A gazdasági kapcsolatteremtés okainak megértéséhez egy kicsit meg kell ismerkednünk a francia és az orosz kapitalizmus természetével. A korszak, melyben a francia–orosz szövetség létrejött és működött imperializmus néven ismert, s ennek egyik döntő ismertetőjele Lenin szerint: „a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a finánciókén alapuló fináncoligarchia kialakulása.”²³ Leninnek ez a megállapítása vitathatatlanul pontos annyiban, hogy a kapitalizmus fejlődésének új minőségét ragadta meg. A marxista történetírás azonban a lenini értelemben vett imperializmust általános érvényűnek tekintette, a fináncióke megjelenését nem vizsgálta meg árnyaltan, s nem határozta meg, hogy egy adott ország kapitalizmusa esetében melyik történelmi szakaszban lehet a fináncióke stádiumáról beszélni. Az 1970-es években a finánciókére

vonatkozóan néhány újszerű fejtegetés látott napvilágot, s a francia történetírásban köztük említhetjük Jean Bouvier nevét²⁴, aki a lenini fogalmakat a gyakorlat, nevezetesen a francia kapitalizmus próbájának tette ki. Szerinte a monopol stádium időben nem ugyanazon a helyen található minden kapitalista gazdaságban. A történész azonban nincsen könnyű helyzetben, mivel a fináncstőkének az a mennyisége, mértéke, melytől az új minőség számítható, nincsen meghatározva. A fináncstőke kialakulása ezért egy hosszú folyamat eredménye. Franciaországban pl. a banktőke beszivárgása az ipar területére igen korán megkezdődött. Az 1820–1850 közötti évtizedekben a bankok már részt vettek ipari vállalkozások finanszírozásában – vasipar, vasút, szénbányászat –, de ez nyilvánvalóan még nem a fináncstőke stádiuma. Bouvier szerint 1900–1913 között a vállalati beruházások évi átlagban 2,250 milliárd frankot tettek ki, melynek 71%-át – 1,6 milliárd frank – az ipari cég önfinanszírozása biztosította. Az első világháború előtt tehát Franciaországban a fináncstőke más kapitalista gazdaságokhoz képest gyenge. Az ipari és banktőke fúziója ugyanis a nemzeti piacon alig kezdődött meg. A folyamat csak a francia bankok bizonyos típusainál, a finanszírozó bankoknál – banque d'affaires – figyelhető meg, míg a letéti bankok – banque de dépôt – esetében szinte nem beszélhetünk erről. A francia fejlődésben ezért a 19. század végén, a 20. század elején külön bank és külön ipari fejlődés figyelhető meg, s a fináncstőke stádiumába Franciaország csak a két világháború közötti években jut el. Az 1914 előtti években az ipari és a banktőke összeolvadása a tőkeexport során indult meg, mindenekelőtt Marokkóban, az Oszmán birodalomban, Oroszországban és a Balkánon. A francia fejlődésben tehát a banktőkének volt meghatározó szerepe, ezért nem véletlen, hogy az Oroszországgal való gazdasági kapcsolatokban a bankok játszottak főszerepet. Az ipar, a kereskedelem a bankszektorhoz képest lényegesen gyengébb. A francia export nem tudott alkalmazkodni a világpiac új igényeihez, mivel a gépiparban, a vegyiparban nem volt átütő erejű átalakulás. A francia gazdaság változatlanul alig feldolgozott mezőgazdasági árucikkekkel, versenyképtelen gyáripari termékekkel, illetve luxuscikkekkel szállított a világpiacra. Emiatt a francia-orosz gazdasági kapcsolatok egyoldalúak voltak. 1914 előtt azonban ez még nem jelentett komoly problémát a két ország viszonyában. Az ipar gyengesége a francia külpolitika gátló tényezőjévé 1917 után válik, amikor Oroszországnak, illetve Szovjet–Oroszországnak elsősorban ipari termékekre, felszerelési eszközökre volt szüksége. A francia gazdaság szerkezete e követelménynek nem felelt meg.

Miért válhatott a banktőke főszereplővé, fegyverré a francia külpolitikai célok szolgálatában az első világháború előtti évtizedekben? Ennek megértéséhez röviden az orosz gazdaság helyzetét is fel kell vázolnunk.²⁵

Az orosz politikai vezetést a krími háborúban elszenvedett vereség döbbsentette rá, hogy a nagyhatalmi státus modern gazdaság nélkül nem tartható fenn. 1861-től kezdődően indult be a reformok sorozata, melyek – felemásan megoldva is – elindították Oroszországot a modernizáció útján. A szakirodalom a kilencvenes évekre teszi azt a szakaszt, amikor az orosz gazdaság gyors fejlődésnek indult. A nagyhatalmi státus fenntartása, erősítése elsősorban iparfejlesztést, vasútépítést igényelt. Az iparosítási program egy részét a belső tőkefelhalmozás is fedezte, pl. 1892 és 1908 között ez a belső igények 40%-át adta. A nagyarányú fejlődés azonban a külföldi tőke részvétele nélkül elképzelhetetlen volt. „Szerencsétlenségünkre hazánk éppen a megtakarítások

által felhalmozott tőkében nem elég gazdag. Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni. . .” fogalmazta meg Witte pénzügyminiszter.²⁶ A külföldi tőke már Witte megjegyzése előtt is (1900 februárjában írta az előbbi sorokat) áramlott Oroszországba, de a további tőkebehozatalhoz az államnak nagyobb segítséget kellett nyújtania. Az orosz állam ezt a pénzügyek rendezésével, a deficitese elszámolási mérleg javításával, a szilárd valuta megeremtésével — Oroszország a kilencvenes években tért át az aranyalapra — biztosította.

A francia–orosz kapcsolatok gazdasági keretét tehát az adta, hogy Franciaország bankszektora hatalmas felvevőpiacának látta Oroszországot, a cári birodalom pedig Párizst olyan pénzforrásnak, melynek segítségével megvalósíthatja a szükséges modernizációt, s így megőrizheti nagyhatalmi szerepét.

Párizs már a 19. század első felében is jelentős pénzpiac volt Európában, a bankszektor fejlődése mégis a második császárság éveivel kötődik, mert ekkor jött létre a hitelintézetek többsége. Bankhálózatát tekintve Franciaország nem csupán mint pénzpiac jelentős, hanem banktípusaival az európai s az orosz hitelélet fejlődésére is hatással volt. A francia–orosz kapcsolatokban annak is jelentősége volt, hogy a bankszektor melyik típusa hajtotta végre a hitelműveletet.

A legrégebb banktípust a francia hiteléletben a magánbankok alkották, melyek a középkori eredetű bankok folytatásának tekinthetők. E típuson belül az izraelita és a protestáns családok játszottak főszerepet, s tevékenységüket a hosszú távú befektetések — ipar, bánya, közlekedés — jellemezték, s gyakran részt vettek államkötvények kibocsátásában amellet, hogy a kereskedelmi tevékenységben is részt vállaltak. Az egyik legjelentősebb bank, a Rothschild-ház, mint már jeleztük, jóval a francia–orosz szövetség megkötése előtt jelen volt Oroszországban. A második típust a letéti bankok — banque de dépôt — alkották, melyeket a sokak bankjának is neveztek, mivel e banktípus erejét a saját tőkét többszörösen meghaladó lakossági megtakarítások országos begyűjtése adta. E típushoz sorolható a Comptoir National d'Escomte (1848-ban alapítva), a Crédit Industriel et Commercial (1859), a Crédit Lyonnais (1863) vagy a Société Générale (1864). Annak ellenére, hogy hatalmas tőkével rendelkeztek, elsősorban rövidlejáratú hitelműveleteket hajtottak végre éppen azért, mert a tőkét a polgárok összegyűjtött pénze képezte, így azt nagy kockázatnak nem lehetett kitenni. Ezért kedvelt befektetési területük volt francia vagy külföldi (főleg orosz) államkötvények vásárlása. A harmadik típusba a finanszírozó bankok — banque d'affaires — sorolhatók, melyeket másképpen a kevesek bankjának is neveztek. Tőkeerősség, hosszúlejáratú hitelművelet s kockázatvállalás jellemezte őket. 1852-ben jött létre a Péreire-fivérek bankja, a Crédit Mibilier, mely belga előzmények után a finanszírozó bank prototípusát jelenti, s annak ellenére, hogy 1867-ben csődbe jutott, nemcsak Franciaországban, hanem Európa szerte elterjedt, hogy majd a század végén az angol kereskedelmi banktípussal együtt beépüljön a német univerzal banktípusba. A Crédit Mobilier a Spanyolországtól Oroszországig terjedő hatalmas területen működött, s tevékenységéhez a vasútépítés éppúgy hozzátartozott mint a bányászat, a városok modernizálása vagy a kikötők építése. Ezt az örökséget a későbbi finanszírozó bankok is folytatták: elsősorban külföldön működtek, tőkeerejük mintegy 75%-át itt fektették be a már említett területeken. Franciaországban pedig a gazdasági élet legmodernebb szektorait támo-

gatták. E típus legjelentősebb bankja az 1872-ben alapított Banque de Paris et des Pays-Bas vagy az 1904-ben létrehozott Banque de l'Union Parisien.²⁷

Amikor a francia pénzügyi körök megvetették lábukat Oroszországban az 1880-as években, ez nem csupán azt jelentette, hogy új befektetési területeket találtak²⁸, hanem azt is, hogy az eddigi piacokat újra rangsorolták, és Oroszország vált az első számú tőkebefektetési régióvá. Mi a magyarázata ennek? „A francia-orosz gazdasági kapcsolatokat a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyik oldalaként kell felfognunk, melyet szabályok, törvényszerűségek urálnak.” – írja ezzel kapcsolatban René Girault. Három alapvető feltételt nevez meg, melyek meghatározóak az államok közötti gazdasági kapcsolatokban: a) a világkonjunktúra; b) a nemzeti gazdasági struktúrák különbözőségei, eltérései; c) az egyes piacok helyzete a világgazdaságban.²⁹ Ami az első feltételt illeti, éppen a francia-orosz szövetség megkötése után, 1896-tól egy fellendülési periódus kezdődött a világgazdaságban, véget vetve az 1873-ban beindult nagy depresszió időszakának. Ez a tény a francia-orosz gazdasági kapcsolatok mellett szólt, s az is, ha a nemzetgazdaságok struktúrális eltéréseit vizsgáljuk meg. Girault szerint ezen a téren a képlet a következő: Oroszországnak modernizálnia kell gazdaságát s ez igen tőkeigényes. Ehhez a szükséges tőkét saját erőből elsősorban a gabona eladása biztosíthatja. A gabona eladásából azonban rendkívül lassan halmozódik fel a gazdaság beindításához szükséges tőkemennyiség, s Oroszországnak arra nincsen ideje, hogy ezt kivárja. Marad a külföldi tőke igénybevétele. A rendelkezésre álló piacokat tekintve viszont az a helyzet, hogy mást választani mint Franciaországot nem is igen tud. Németországban ugyanis a rendelkezésre álló tőkét a saját nemzetgazdaság szívja fel, ezért a német gazdaság inkább abban érdekelt, hogy kész ipari termékeket adjon el az oroszoknak. Anglia tőkefeleslege pedig elsősorban a gyarmatok felé irányult, így bőséges és olcsó tőkekinálattal Franciaország rendelkezett.³⁰ Ugyanakkor Párizs számára is a cári birodalom volt az egyedüli lehetőség, mivel a nyolcvanas évek végére a francia tőkék piaca telítődött, s az ekkor megjelenő Oroszország a földgolyó egyik legdinamikusabb pólusa, ráadásul az új vállalkozásoknak, a tőkebefektetéseknek a rendelkezésére áll, sőt igényli ezt. Igaz, van még rendelkezésre álló piac is ebben az időben, mint Kína vagy Közép-Afrika, ezek azonban nem növekedési pólusok. Dél-Afrika és az Egyesült Államok viszont növekedési pólusok, de az új befektetők számára már nem állnak rendelkezésre. Így a gazdasági szükségszerűség a politika igényével, sőt szükségszerűségével esett egybe.

A francia tőke kivitelben a nagy hitelintézetek voltak érdekelve, rajtuk keresztül azonban a francia polgárok százai is hitelezőkké váltak. A takarékoskodó francia állampolgár szívesen vásárolt államkötvényt, külföldi értékpapírt, mert ezek ha kisebb jövedelmet is hoztak mint pl. egy ipari vállalkozás kötvénye, de kevésbé voltak kockázatosak, mivel az adott állam garantálta a kötvények jövedelmét. A külföldi értékpapírok között különösen az orosz kecsgetett kedvező haszonnal. A szénbányászat osztalékai pl. 1,85%, és 4,36% között, a fémiparé 3,67%–9,72% között mozogtak. A vas, réz, aranybányászat osztaléka 1,5–9,33%, az olajé 8,67–20,3%, a bankrésztvényeké pedig 9,54–12,5% volt 1904 és 1913 között.³² A jövedelmezőség ösztönző hatású volt, melyet az is mutat, hogy a francia-orosz kapcsolatok története során 1 millió 600 ezer francia állampolgár rendelkezett orosz értékpapírokkal. A külföldi, ez esetben az oroszországi tőkebefektetéseknel a jövedelmezőség mellett pszichológiai,

mentalitásbeli tényezők is szerepet játszottak. A francia Rotschild egyik mondása szerint ha valaki tönkre akar menni, pénzét nőkre, kártyára vagy ipari vállalkozásra költi. Ez az anekdota jól szemlélteti a francia tőkének azt a spekulatív jellegét, amely a francia forradalom hatására erősödött fel, s érezhető volt az egész 19. század folyamán. A francia bankvilág a kisebbik ellenállás irányába mozdult, s hiányzott belőle az ipart előnyben részesítő vállalkozói kedv, mely kemény küzdelmet, nagyobb kockázatot igényelt volna a hazai piacon.³³

Érdekes kitérünk arra a mozzanatra is, hogy a múlt század végén a hitelintézetek magánvállalkozások voltak, míg a nemzetközi kapcsolatok államok közötti viszonyt jelentettek. Az állam ilyen körülmények között hogyan tudta befolyásolni a pénzpiacot? Legfontosabb eszköze a tőzsdei bejegyzésre való elfogadás volt (*admission à la cote*). Külföldi kölcsönök kibocsátásához, tőzsdei bejegyzéséhez a kormány felhatalmazását kellett kérni, megszerezni. A kormánynak így lehetősége volt arra, hogy a pénzügyi tranzakciókat politikai céljai szolgálatába állítsa, így támogatott ott, ahol kellett, s tiltott ott, ahol a francia politikai érdekekkel ütközött — pl. Németország esetében — a gazdasági kapcsolatok felvirágoztatása.

Említettük, hogy az orsz. kölcsönök a franciák külföldi tőkebefektetései között az első helyen szerepeltek. 1914-ig Franciaország mintegy 45 milliárd frankot exportált a világ különböző részeire, s ennek az összegnek kb. 25%-a Oroszországba került. 1887 és 1914 között Girault számításai szerint 12 368 milliárd frank vándorolt a cári birodalomba.³⁴

Ez a hatalmas összeg eszköz, fegyver volt a politikai kapcsolatok szolgálatában, s erre már a kortársak is felhívták a figyelmet. „A pénzfegyver egyetlen korban sem játszott olyan szerepet, mint a mienkben. Franciaország növekvő befolyása csaknem kizárólag tőkehatalmának tulajdonítható. Ezen az alapon kötötték meg az orosz szövetséget és ugyanez segítette az antant kordíalt. A pénzügyi befolyás erősen támogatta Franciaország pozícióit Algécirasban.” — jelentette ki egy német pénzügyi szakember 1907-ben.³⁵ A pénzügyek fontosságát hangsúlyozza a történész is: „Nem tűnik túlzásnak az az állítás, hogy a pénzügyi kapcsolatok nagymértékben befolyásolták a politikai kapcsolatok konszolidálódását.”³⁶ A tőke kibocsátások arányai a fenti megállapításokat támasztják alá annyiban, hogy a kibocsátási hullámok, a kölcsönök növekedése akkor figyelhető meg, amikor politikai érdek is fűződik a kapcsolatok erősítéséhez. A leggyorsabb mennyiségi növekedést az első évek, az 1888–1891 közötti időszak adta, amikor alapvető politikai érdek volt a szövetség biztosítása. A második hullámban, 1894–1898 között konszolidálni, erősíteni kellett a szövetséget, s különösen az 1894-es esztendő kibocsátása volt magas (4101 millió frank, míg 1893-ban csak 507 millió frankot kölcsönöztek). S bár 1898-tól 1906-ig viszonylagos csökkenés, lassulás figyelhető meg a kibocsátásokban, mégis a fashodai krízis által teremtett nehéz helyzetben érezhető volt a pénzpiac reagálása azzal, hogy 1898-ban, 1900-ban és 1901-ben kölcsönöket adott az oroszoknak a stratégiai vasutak építésére. Ez éppúgy a politikát, Franciaország biztonságát szolgálta, mint az, hogy az orosz-japán háború idején a párizsi pénzpiac kölcsönök megvonásával — 1904-ben 840 millió frank a kibocsátott összeg, míg 1905-ben nincsen kölcsön — igyekezett a háború befejezésére kényszeríteni Oroszországot. Az 1906–1910 közötti hullám a francia-orosz kapcsolatok történetének legjellegzetesebb példája arra, hogy a kölcsön valóban fegyverként szolgált a

politikai célok szolgálatában. 1906 ugyanis az algecirasi konferencia ideje, s Párizs az oroszok diplomáciai támogatását jelentős kölcsönrel vásárolta meg – 1200 millió frank –, melynek eredményeként Németország diplomáciai vereséget szenvedett az első marokkói krízisben, a francia kölcsönök pedig a cárizmust mentették meg a bukástól. Emiatt nem kevés kritikát kapott Franciaország az orosz liberális köröktől, sőt a növekvő francia pénzügyi befolyás az orosz burzsoáziát is gyanakvóvá tette.³⁷

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kölcsönök jól szolgálták Franciaország politikai érdekeit. Elmondhatjuk-e ezt a gazdasági érdekekről? A szakirodalomban van egy olyan nézet, miszerint a „nagybank felelőssége Franciaország viszonylagos stagnálásában jelentős.”³⁸ Az újabb kutatások viszont ezt a nézetet nem erősítik meg.³⁹ J. C. Asselain szerint ugyanis a tőkekihelyezés, a tőkeexport felgyorsulásának fázisai a 19. században – 1840–1860; 1900–1913 – megegyeznek a belső investálás és a gazdasági aktivitás felerősödésének fázisaival. Bouvier azt hangsúlyozza, hogy a 19. század végén, a 20. század elején a tőkeexport saját magát táplálta, sőt a tőkeexportból származó jövedelmek javították, finanszírozták a francia kereskedelmi mérleg deficitjét. Véleménye szerint a marxista elemzéseknek nincsen igazuk abban, hogy a tőkeexporthoz a kapitalista fejlődés pesszimista vízióját kapcsolták.

A tőke kivitelnek azonban van negatív hatása is. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a kölcsönök nem kapcsolódtak francia ipari megrendelésekhez, legalábbis az esetek többségében. Emiatt pl. a nagy vasipari szervezet, a Comité des Forges többször tiltakozott a kormánynál. A politikai vezetésnek ezért nyomást kellett gyakorolnia a bankokra, hogy kölcsönműveleteiket hadimegrendelésekhez kössék. Hogy a tőke kivitel nem teremtett piacot a francia iparnak, kereskedelemnek, ennek magyarázata a már említett tényben keresendő: az ipar nemzetközi szinten nem volt versenyképes, s Oroszországban a németekkel szemben alulmaradt. A bankszektor piacteremtése egyébként még azért is nehéz volt, mivel a tőke és az árukivitel földrajzi megoszlása lényegesen eltért egymástól. A francia külkereskedelem nagy része Európában bonyolódott, főleg a szomszédos országokkal. 1913-ban a hat szomszédos ország adta a francia import 40%-át, s ide irányult a francia export 60%-a.⁴⁰ Ezzel szemben a tőkeexport távolabbi részekre – Mediterránium, Oroszország, Oszmán birodalom – irányult. Ha pedig Oroszországot nézzük, itt az a helyzet, hogy a cári birodalom a francia export 1%-át szívta fel.⁴¹ A legfontosabb kereskedelmi partnerrel, Németországgal pedig az oroszok külkereskedelmük 40%-át bonyolították le.⁴²

Az ipar gyengesége miatt Franciaország befolyása Oroszországban a bankszektorra épült, s ez az egyoldalúság nem tette lehetővé, hogy a francia imperializmus kiteljesedjen a cárok birodalmában sem gazdasági, sem pedig politikai értelemben, jóllehet ilyen irányú törekvések, főleg 1906 után voltak, s Párizs főleg a német konkurencia ellen igyekezett fellépni. A rendelkezésre álló nagyon kevés idő az első világháborúig, a gazdaság már említett egyoldalúsága s Oroszország hatalmas méretei gátolták a francia hegemon törekvéseket. Ebbe az irányba hatott az is, hogy az oroszoknak lehetőségük volt a külföldi partnereket, különösen Franciaországot és Németországot egymás ellen is kijátszani. A Putyilov gyár esete 1913–14-ben ezt jól példázza, amikor Putyilov a németekkel kezdett tárgyalásokat, mert a franciák a gyár rossz pénzügyi helyzete miatt nem akartak további támogatásokat adni. Ez a körülmény viszont már francia stratégiai érdekeket is veszélyeztetett, lévén a Putyilov művek a birodalom első számú

fegyvergyára. A francia és az orosz kormány ezért az ügy rendezésére együttesen lépett fel, s ennek eredményeképpen a franciák megadták a pénzügyi támogatást, az orosz kormány pedig megtiltotta a német tőke behozatalát a Putyilov gyárba.⁴³ A pénzügyi kapcsolat így módon nem csupán a politikát támogatta, ez fordítva is igaz volt, és az is, hogy a kölcsönök a pénzügyi kapcsolatok folytonosságát is szolgálták. Franciaország ugyanis annyira elkötelezte magát Oroszországban, hogy már nem volt visszalépés gazdaságilag sem. Erre a helyzetre használja Girault azt a kifejezést, hogy a gazdaságok pénzügyileg összeházasodtak.⁴⁴

Ami a franciák oroszországi gazdasági pozícióit illeti, ez a francia gazdasági szereket egyoldalúsága ellenére is jelentős. Franciaország az Oroszországban befektetett külföldi tőkék rangsorában az első helyet foglalta el: a külföldi tőke 31%-át a franciák adták (Anglia 24%, Németország 20%). Párizsnak meghatározó szerepe volt a kohászatban, a szénbányászatban és a vasutak építésénél. Az előbbinél kisebb súllyal, de jelen volt a francia tőke a bankok létrehozásánál és az olajiparban is. Földrajzilag Franciaország Dél-Oroszországban volt érdekelt elsősorban, a donyeci szénbányák, a Krivoj Rog-i és a kercsi vasérc kitermelésében. Ebből következően részt vett az említett régiókat ellenőrző monopolszervezetekben is, mint a Prodametban, a Produgolban vagy a Prodvagonban. Domináns pozíciói voltak ezen kívül Makejevóban, Huta-Bankovában s a brjanszki üzemeknél is.⁴⁵ A moszkvai régió selyemiparában lyoni kapitalisták működtek közre, s a már említett Putyilov művek tőkéjének háromnegyed része is francia volt. A gyárat egyébként az Orosz-Ázsiai Bank ellenőrizte (1910-ben alapították), mely ugyancsak a francia tőke közreműködésével jött létre, s a Putyilov művek mellett a textil és az olajipart is támogatta. Az Orosz-Ázsia Bank létrehozásában pedig a Banque de Paris et des Pays-Bas, a Société Générale és a Banque de l'Union Parisienne vett részt.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Franciaország számára Oroszország elsősorban az ellensúlyt jelentette Németországgal szemben, s ez a francia biztonságot szolgálta. Ezt a politikai pozíciót azonban állandóan meg kellett tartani, sőt erősíteni, s ezt a szerepet a francia bankszektornak kellett betöltenie, s amelyik miközben a politikát támogatta, maga is pozíciókat szerzett, melyhez időnként a politika támogatására is szüksége volt. Az esetek többségében azonban a gazdaság volt az eszköz a politika szolgálatában, s nem fordítva. Ezt az is bizonyítja, hogy a kapcsolatok során francia részről kételyek, félelmek többször felmerültek, amikor pl. látták, hogy Witte el akarja árasztani kötvényekkel a francia piacot, vagy látták az orosz vezetők sikkasztásait, rossz vállalatvezetésüket, s emiatt attól féltek, hogy a kölcsönök visszafizetése veszélybe kerül. E fenntartások ellenére a politika mindig támogatta a kölcsönöket, éppen a már említett cél miatt, s végül a pénzügyi körök is megtalálták számításukat. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a szövetség a franciák számára semmiféle előnyt nem jelentett: gazdasági téren Franciaország egy volt a többi üzletfél között. Előnyt, támogatást csak akkor élveztek, ha a gazdasági vállalkozás politikai jellegűvé vált, amint ezt már a Putyilov művek esetében említettük. A szövetség politikai és gazdasági erőfeszítései az első világháború kirobbanásakor kamatoztak, de a háború a szövetséget alá is ásta. Bouvier ezt így fogalmazta meg: „Szüleink francia-orosz szövetsége se jó, se rossz nem volt. Egyszerű érdekszövetségeként vett részt természeténél fogva a „fegyveres béke” logikájában és az imperialista ellentétekben. A háborút hordó szövetséget első törté-

nelmi változatában a háború törte meg.”⁴⁶ A háborúnak ez a következménye Franciaországot arra kényszerítette, hogy egész keleti politikáját újragondolja.

Jegyzetek

1. Carl Grimberg – Ragnar Svanström: De la Belle Époque à la Première Guerre mondiale. Histoire Universelle 11. Paris 1983. 143.
2. Uo. 145.
3. Pierre Miquel: La IIIe République. Hommes et pouvoirs, Paris-Montreal 1971. Bordas 39. Az ösztönzés eredményei közé tartozik a 75-ös ágyú kifejlesztése, de említhetjük a Lébel puska és a méllinitet is.
4. A kézfegyvert 1886-ban fejlesztették ki. A Chassepot továbbfejlesztett változata a Gras puská váltotta fel.
5. Baron Boris Nolde: L'Alliance franco-russe. Les origines du système diplomatique d'avant guerre. Paris, 1936. 488.
6. Uo. 497.
7. Goblet 1888 áprilisától 1889 februárjáig külügyminiszter.
8. Nolde: 489.
9. 1879-ben lett köztársasági elnök.
10. A. Roubaud: La paix armée et les relations internationales de 1871 à 1914. Paris 1945. 72.
11. Nolde: 488.
12. George Michon: L'alliance franco-russe (1891–1917) Paris, 1927. 305.
13. Pierre Renouvin: Finance et politique: l'emprunt russe d'avril 1906 en France. In: J. Bouvier – R. Girault: L'impérialisme français d'avant 1914, Paris 1976. 243.
14. Az egyezmény Ribor francia és Giers orosz külügyminiszter levelezésének eredményeképpen jött létre. A levelek szövegét lásd: Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2. köt. (szerk.: Urbán Aladár) Tankönyvkiadó Budapest, 1970. 627–629.
15. Oroszországban az ipari burzsoázia és a földbirtokosok egy része a nyolcvanas években egyre erőteljesebben a külpolitikai orientáció felülvizsgálatát követelte a kormánytól. E csoportok a Katkov szerkesztésében megjelenő *Moszkovszkie védomoszti* elnevezésű lap köré csoportosultak. A sajtókampány során Katkov főleg Franciaország pénzügyi erejét hangsúlyozta.
16. Documents Diplomatiques Français (továbbiakban: DDF.) Ire série tome XV. Paris 1959. 255. sz. dok.
17. DDF. Ire série tome XVI. Appendice.
18. Precedenst a félreértésre az adott, hogy 1896 végén 1897 elején a Monarchia közel állt a részleges mozgósításhoz Bosznia és Szerbia határvidékén. Oroszország ellenintézkedésre készült Galíciában, s arra számított, hogy a franciák is hasonlóképpen cselekednek. Ők azonban másképpen értelmezték az egyezmény szövegét, mert az nem határozta meg pontosan, hogy milyen mozgósításról van szó.
19. DDF. Ire série tome XVI. 208. sz. dok.
Majoros István: Fashoda és a francia-orosz kapcsolatok (1898–1900). Studia Paedagogica Auctoritate Universitatis Pécs, Publicata 3. 1985/I. 3–10.
20. Arról van szó, hogy Oroszország a franciákat azzal tudta volna segíteni, ha Közép-Ázsiában, pontosabban az afgán határon nyugtalanítja az angolokat. A régiót azonban a központi vasúthálózattal nem kötötte össze vasútvonal.
21. Az erről szóló összefoglaló: *Majoros István*: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpolitika alapvető meghatározóiról. Világtörténet 1983/3. 152–160.
22. *Raymond Poiderín*: Finances et relations internationales (1887–1914), Paris 1970. 61.
23. *V. I. Lenin*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka, Uzsgorod-Budapest, 1977. 87.

24. *Jean Bouvier*: Capital bancaire, capital industriel et capital financier dans la croissance française du XIXe siècle, La Pensée 1974 nov.-dec. A témához lásd még: *P. A. Baran-P.M. Sweezy*: Monopolcapital, London 1973. *W. Mommsen*: Finanzimperialismus vor 1914, San Francisco, 1975.
25. *R. Portal*: La Russie industrielle de 1881 à 1927. Les cours de Sorbonne, Paris 1956. *V. I. Bovikin*: Oroszország ipari fejlődésének társadalmi és gazdasági problémái, Történelmi Szemle 1973/1-2. *V. I. Bovikin*: Ocserki isztorii Vnesnej politiki Rossii, konec XIX veka - 1917 goda. Moszkva 1960. *B. V. Ananyics*: Rosszija i mezsdunarodni j kapital 1897-1914. Lenin-grad 1970. *Jerzy Ciepielewski*: A Szovjetunió gazdaságtörténete Bp. 1977. *Berend T. Iván-Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780-1914, Bp. 1987.
26. *Berend T. Iván - Ránki György*: Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században Bp. 1976. 145.
27. A témához lásd: *Jean Alain Lesourd-Claude Gérard*: Histoire économique XIXe et XXe siècle, tome 1. Paris, 1963. *Yves Trotignon*: La France au XXe siècle, Paris 1976. *Jean Bouvier*: Les Rothschild C. 1960. *Jean Bouvier*: Un siècle de banque française. Les contraintes de l'État et les incertitudes des marchés, Paris, 1973. *André Piettre*: Monnaie et économie internationale du XIXe siècle à nos jours, Paris, 1967. *Patrick Verley*: La révolution industrielle, Paris 1985. *Homonnay Farkas*: Banktörténet Bp. 1947. *Alexander Gerschenkron*: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból Bp. 1984.
28. A második császárság idején főleg a Mediterránumban működött a francia tőke, ezután a hetvenes, nyolcvanas években Közép-Európa, a Balkán, a Közel-kelet és Dél-Amerika lépett be.
29. *René Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914. Recherches sur les investissements internationales, Paris, 1973. 585.
30. *Pierre Guillen*: L'expansion 1881-1898. Politique étrangère de la France 1871-1969. Paris 1984. 54.
31. *R. Girault*: id. m. 586-587. 593.
32. *R. Girault*: Investissements et placements français en Russie, 1880-1914. In: La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers XIXe-XXe siècles. Textes réunis et présentés par Maurice Lévy-Leboyer. Paris, 1977. 260.
33. *Y. Trotignon*: 35.
34. *R. Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914. Paris 1973. 580.
35. *R. Poidevin*: 58.
36. Uo. 72.
37. Lásd: *P. Renouvin*: Finance et politique: l'emprunt russe d'avril 1906 en France. In: *J. Bouvier-R. Girault*: L'impérialisme français d'avant 1914, Paris 1976.
38. *Y. Trotignon*: 34.
39. *Berend T. Iván-Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Bp. 1987. *J. Ch. Asselain*: Histoire économique de la France I. Paris, 1984. 207-211. *J. Bouvier*: Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914. In: *J. Bouvier - R. Girault*: id. m. 316-318.
40. *J. Bouvier - R. Girault - J. Thobie*: L'impérialisme à la française 1914-1960. Paris 1986. 14.
41. *J. Ch. Asselain*: 209.
42. *Ciepielewski*: 35.
43. *R. Girault*: Finances internationales et relations internationales (à propos des usines Poutiloff). Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1966. július-szeptember.
44. *R. Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914. Paris 1973. 33.
45. *R. Girault*: Investissements et placements Français en Russie 1880-1914. In: La position internationale de la France. Textes réunis et présentés par Maurice Lévy-Leboyer, Paris 1977. 254-258.

46. *J. Bouvier*: Réflexions à propos d'une thèse sur l'investissement international avant 1914.
Annales 1974. septembre-octobre 1134.

A KONZERVATIVIZMUS*

1. A konzervativizmus fogalma

A konzervativizmus ma már nemigen látszik élesen körülhatárolható fogalomnak. Az attitűdök, nézetek, viselkedésminták hihetetlenül széles körét szokták jellemezni vele. A „reakció” és a „restauráció” fogalmát sokszor azonos értelemben használják, elmosódott a határ, amely elválasztja a liberalizmustól, egykori éles ellenpólustól. A konzervativizmus így tulajdonképpen értelmétől megfosztott közhelyszerű fogalomnak látszik, amely mindent és ennek folytán végső soron komolyan már semmit sem képes megragadni. Olykor azt is hallani, hogy konzervativizmus ma már nem is létezik, vagy – ami lényegében ugyanoda lyukad ki – hogy minden politikai-közéleti megnyilvánulás valamiképp konzervatív színezetű vagy célzatú.

Mindenekelőtt tehát azt kell tisztázni, hogy a konzervativizmus társadalomtörténetileg miből fakad és miben jut kifejezésre. Az olyan elemzés, amely a társadalmi-történeti összefüggéseknek, a lét és a tudat viszonyának a feltárását célozza a konzervativizmusról is világos fogalmat alkothat. Igaz, hogy az ilyen *dialektikus* megközelítés még a konzervativizmussal foglalkozó tudományos irodalomban is ritka: a konzervativizmust legtöbbször csak szellem- és eszmetörténeti – vagy éppenséggel párttörténeti – szemszögből ragadják meg. Az efféle tálalásban ezért mindig homályban maradnak a konzervativizmus mögött meghúzódó társadalmi érdekek, a konzervativizmus keletkezésének okai és mindenkor konkrét kifejezésének viszonya az adott társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokhoz.

Kétségtelen, hogy a konzervativizmus már lényegénél fogva kínálja az efféle tárgyalási módot, hiszen maga is sokszor határozatlan-elmosódott formában körvonalazza a lényegéhez tartozó eszmei összefüggéseket és mindenkor bezárkózik az általános kritikai megismerés elől, sőt normatív akadályokat gördít az ilyen megismerés elé. Ebből azonban már az is kitűnik, hogy a konzervativizmus számára kezdettől fogva és még mindig nem valamilyen önmagából kibontott és előre, a jövőbe mutató célnak él, hanem éppen az előremutató elképzelések vitatásából, tagadásából és olyan meglevő, elműlő vagy elmúlt társadalmi-történeti állapotok megkérdőjelezéséből vagy megkérdőjelezettségéből fakad, amelyeket legalább szubsztanciájukban szeretne megmenteni. Amikor példának okáért A. E. Günther,¹ a weimari köztársaság konzervatív politikusa ilyen definíciót állít fel: „Aki konzervatív, nem ahhoz ragaszkodik, ami tegnap volt, hanem abból él, ami mindenkor érvényes”, ebben a konzervatív alaptételben jó adag vitán felülinek tartott feltevés rejlik a történelmi folyamatot, ennek mozgatóerőit és mozgástörvényeit illetően, valamint arra vonatkozólag, hogy maguk a konzervatívok hová helyezik magukat a történelem fő áramában.

Kritikai szempontból ezzel szemben megfogalmazható egy előzetes minimális definíció, amely a konzervativizmusnak általában minden területileg és történelmileg

* In: Handbuch Politischer Theorien und Ideologien Hrsg. von Franz Neumann. Rowohlt, 1977. 65–105.

eltérő megjelenési formájára érvényes. Eszerint a konzervativizmust úgy kell felfogni, mint történelmileg előidézett, vagyis történelmi érdekek által táplált elhárító mozgalmat emancipációs törekvésekkel szemben, amelyek a kapitalizmus és a polgárság felemelkedésével kezdődnek és a francia forradalomban jutnak először korszakalkotó formában kifejezésre.

Ennek során a „konzervativizmus” valamilyen homályos, sejtelmes viszonyban áll a „reakcióval” és a „restaurációval”. Az elhatárolás itt a tendenciát tekintve a leginkább az ellenmozgalom határozottsága és dinamikája szempontjából lehetséges. A „restauráció” ez esetben aktív kísérlet megelőző korok haladás révén leküzdött társadalmi viszonyainak visszaállítására. A „reakció” pedig inkább statikus jellegű, élesen elutasító magatartás demokratizálási eljárásokkal szemben. A „konzervativizmus” ebben a szűkebb értelemben egy általánosságban véve elutasító magatartás volna a társadalmi haladással szemben, de inkább olyan, amelyet tartózkodó, szkeptikus-rezignált általános állásfoglalás jellemez.² Mindamellett továbbra is problematikusnak tekintendők mindezek az elhatárolási kísérletek, kivált mivel a „konzervativizmus” fogalmába is beleértendő sokféle, eltérő, külön-külön elemzendő formák és tendenciák.

Kevésbé ésszerű, sőt inkább félrevezető Karl Mannheim³ eljárása, nevezetesen a konzervativizmus megkülönböztetése a „tradicionalizmustól” mint olyan általános emberi kategóriától, amely az egyszerűen megszokotthoz való ösztönös bizalmat és ragaszkodást fejezi ki, s amely így a benne foglaltat kiragadja a társadalmi-gazdasági és történeti-politikai összefüggésekből és gyakorlatilag kivonja a kritikai vizsgálódás alól. Emellett kétségtelen ugyan, hogy a konzervativizmus a legtöbb megjelenési formájában valamiféle igen erős kulturális kötődésből kiindulva érvel, amelynek meghitt hagyományában az idők szelével dacolva vél élni. Az ilyen szemléletmód mindamellett mindenkor eltekint az alsóbb osztályok tényleges nyomorától és begubózik a harmónia, az egység és a mértéktartás fennkölt légkörébe, mint jelentéktelen valamit mellőzve mindennek a társadalmi kizsákmányolástól való függését. Amikor az analízis is örök értékekre és antropológiai konstansokra hivatkozik, ettől fogva már eleve feltételezi éppen azt, aminek megmagyarázására vállalkozott.

Hasonlóképpen végső soron célt téveszt egy olyan analitikus erőfeszítés, amely – amint ezt Martin Greiffenhagen⁴ határozottan megvallja – merő szellemtörténet gyanánt lép fel, nézeteket és ideológiákat időtlen arzenálókba gyűjt és kifejezetten vállalja „a valóságtól való történelmietlen elszakadás szemrehányását”.

2. A konzervativizmus keletkezése

„A burzsoáziának a történelemben felettebb forradalmi szerepe volt. A burzsoázia, ahol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt... Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszenteltetne, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat.”⁵ Marxnak és Engelsnek ezekben a burzsoázia, a *polgárság* felemelkedésével foglalkozó fejtegetéseiben egyben megtaláljuk a konzervativizmus keletkezésének tényleges okait is. A konzervativizmus, mint szellemi ellenmozgalom tulajdonképpen nem annak tudandó be, hogy kételyek merültek fel a feudális-rendi társadalommal és annak kultúrájával szemben, s hogy ezt bírálatnak vetették alá

amint azt többnyire állítják —, hanem inkább annak, hogy fokozatosan és mind gyorsabb ütemben bomlásnak indult a régi társadalmi alakulat a kapitalista fejlődés irányában ható, egyre gyarapodó erők nyomása alatt. Ennek az ipari-polgári körök növekvő befolyásában és öntudatában megkétszerezve lecsapódó folyamatnak a kifejezése egy neki megfelelő gondolkodásmód: a *racionalizmus*, amely a régtől fogva megszokottat és megcsontosodottat radikális, vagyis a gyökerekig ható kételynek veti alá. A racionalizmusnak mint kritikát szavakba kell foglalnia azt, ami társadalmi-gazdasági vonatkozásban már végbemegy, nevezetesen az ipari polgárság felemelkedését és a feudális nemességnek meg a rendeknek a háttérbe szorulását, amelyek politikai uralmuk struktúrájában gátolják az ipari termelőerők kibontakozását, és csak ennyiben lehet végül konzervatív ellentendenciák kiváltója is.

Hogy a konzervativizmus reális társadalmi folyamatokból fakad, azt legkésebb a *francia forradalom* tette nyilvánvalóvá, amely politikailag bevezette a polgári korszakot és harcba szállt az addig korlátlanul uralkodó társadalmi csoportokkal — tehát a nemesi és a papi nagybirtokokkal és a központi városok patricius kereskedő polgárságával. Ezáltal az e folyamat elhárítására szellemi téren is megnyilvánuló kísérlet az egész nyugati világban a kiváltságos osztályok létkérdésévé válik.

3. A konzervatív gondolkodás struktúrája

Mivel a védelmezett társadalmi rend egyre vitatottabbá és törekenyebbé válik, mivel a racionalizálás rendszerező kritikája is e rend vitathatatlan érvényének egyre újabb területeit dúlja fel, a fenntartásra és helyreállításra irányuló érdek abba az állításba menekül, hogy a világot nem lehet racionálisan megragadni és kiváltképpen nem lehet forradalmi úton átalakítani, hanem csupán mint „életet”, mint preracionális létfolyamatot lehet felfogni. Ennek megfelel a konzervativizmus önértelmezése, az a magáról alkotott felfogása, hogy a logika és a kritika eszközeivel nem lehet és nem szabad hozzá sem nyúlni.

Márpedig csak az ilyen eljárás teszi hozzáférhetővé a konzervatív gondolkodás struktúráját azért, hogy a társadalmi érdek és a társadalmi funkció kérdését is felveti, amelyet a konzervativizmus többnyire normatív kizár. Közben a konzervativizmus sem ebben, sem más tekintetben valójában ő nem mondhatja már, hogy ártatlan a kialakulásában. Hogy egyáltalán kénytelen belebocsátkozni önnön megalapozásába és megindoklásába, hogy kénytelen belemerülni a kritika és ellenkritika közegebe, amely ellen annyit harcolt, — ez egyik lényeges dilemmája társadalomfilozófiai világfelfogásának. A tagadás, amely a konzervativizmust történelmileg életre hívta, teljes mértékben meghatározza.

A kritikus ész, amely nem tűr meg semmiféle sötét foltokat és tabukat, így módon számára a gonosz egyetemes princípiumává válik. . . A konzervativizmus mindig hajlott arra, hogy az észről generaliter elvitassa legitimitását, legalábbis kompetenciáját. Az észnek, mint a felvilágosodás megismerési és alakítási princípiumának a szuverinitása elleni kirohanás alighanem többnyire maga a konzervativizmus elől is elrejtette azt a tényt, hogy a tévelygő individuum számára, amelyre állítólag a belátás korlátozott képessége jellemző, nem annyira a hagyományosnak, történelmileg keletkezettnek az áldásai állnak a középpontban, mint inkább a kritika alá vont, vagy

gyakorlatilag éppenséggel már ingatag szociális kiváltságok. Az „ész” pusztá fogalma mögött kiütközik az emancipáció tényleges követelése, mint tulajdonképpeni botránykő. Szabadság, egyenlőség, testvériség — a francia forradalomnak ez a csatakiáltása az európai államok felső társadalmi osztályait kézzelfoghatóan a tulajdon, a hatalom és az uralom elvesztésével fenyegeti.

Mindezeket a követeléseket könnyen lehetett olyan princípiumokból levezetni, mint a kételkedés, a megkérdőjelezés, az önállóan-cselekedni-akará, az istenhez-hasonlatosnak-lenni-akará, és így legalább az örökkévalót önmaga és önnön ellenkövetelései alá rakni. Az a politikai fogalom, amelyben minden negatívum összefolyt, a „forradalom” volt; ez úgy jelent meg, mint a bűnbeesés, amely a természet és a történelem isten akarta egységét szétverte és kiűzött a feudális társadalom paradicsomából. „Haladás” és „demokrácia” volt a *felvilágosodás* politikai célja. A „haladás”, a szociális folyamatnak egy újszerű, az ember által tudatosan előidézett dinamikája, alámossa a statikusan meghatározott régít; ez mindenekelőtt ezt jelentette: a feltörekvő kapitalizmus szemléletmódját mindinkább megfosztotta társadalmi-gazdasági jelentőségétől a földtulajdont és a földjáraadékat az ipari tőke javára. A „demokrácia” úgy jelentkezik, mint ennek az eljárásnak a politikai vetülete, vagy ahogy Marx és Engels mondja⁶, mint a személyes méltóságnak a társadalmi csereértékben való feloldódása, azaz mint a patriarchális viszonyok felváltása pénzbe átszámítható, a piacon értékesíthető teljesítménnyel; más szavakkal kifejezve: mint a mennyiség győzelme a minőség fölött.

A preburzsoá korszakhoz igazodott társadalmi erők minden oldalról és minden vonatkozásban fenyegetettnek látták érdeküket, sőt létüket. Az a pozíció, amelyet a konzervativizmus maga alkotta formában ezzel szembeállított, feltárta az ellenpólusától való logikai függést és szociológiailag utalt azokra a társadalmi erőkre, amelyekért maga síkraszállt. Amikor a konzervativizmus egy letűnő kor halványuló valóságát védelmezi egy új kornak a szükségleteivel és követelményeivel szemben, mégis kitart magával a történelemmel való egybevétele mellett, s ez a történelem számára egyre inkább az igazságnak valamiféle fórumává válik. Amit lassanként létrehozott a statikus korszak, amely a számára biztosítékul szolgáló értékmintákat is hosszú időn át megőrizete, ez mint hagyomány magánvaló értékévé vált; de ez is, persze, úgy ment végbe, hogy továbbra is megmutatkoztak a kapitalista változtatási dinamikával szemben tartható ellenpozíciók kiépítésére irányuló erőfeszítések. A feudalizmus birtokviszonyai és uralmi viszonyai gyakorlatilag és normatíván szinte örök érvényűeknek tűntek fel, és vitán felül állva fennmaradtak nemzedékeken át. Most azonban előállt egy új osztály a maga társadalmi és politikai igényeivel, amelyek nem a régiségre, hanem a lehetőségre apelláltak.

A konzervativizmus számára a központi kulcsszó a „*tekintélyuralom*” lett, mint metafizikus okokra és társadalmi uralom magától értetődő érvényesülésére való apellálás. A feudális-rendi társadalom hierarchikus szerkezete, a „karok és rendek” hagyományos tagozódása eszményi, időtlen uralmi modellé, mint olyanná vált. A középkornak mint a harmónia, a biztonság és a stabilitás egy mitikus korszakának a felnagyított képe itt raszterül szolgált, amely retrospektíve a kései abszolutista államot is egyre inkább transzponálta és képviselte. Az *állam* mint olyan vált, kiváltképpen a német konzervativizmusban, nemcsak a hatalomnak a szimbólumává, hanem az egységességnek és a szavatolásnak a szimbólumává is, a tisztelet tárgyává, de éppúgy ama remé-

nyée is, hogy sikerül tartósan megőrizni a társadalmi uralmi pozíciókat az alulról fel-törő tömegekkel szemben.

Igen erős ideológiai opciót támasztott a konzervativizmus a „szabadságra”, amelynek azonban félreérthetetlenül nem mindenkit kellett megilletnie, hanem a társadalmi kiváltságok élvezőinek és a politikai kulcspozíciók birtokosainak kellett mozgásterüket biztosítania, megbízhatóan távol tartva a kiváltságokból kierekesztetteket. A „szabadság” általános fogalma alatt aztán a konzervatív felfogásban megjelent végre a „tulajdon” mint érték, amely itt inkább kiegészítése és folyamánya, mintsem eredete a szabadság kiváltságának. A feudális társadalom hagyományából táplálkozó gondolkodásban közben még hosszú ideig tartotta magát az az elképzelés, amely szerint az ingatlan földtulajdon fölényben van és elsőbbséget élvez az ingó tőketulajdonnal szemben. A földtulajdon kézzel fogható és szemmel látható volta, a tőkés társadalom gyors fejlődésfolyamában való tartóssága olyan színben tüntette fel, mintha ez volna az ember önfejlődésének támpontja, sőt elemi része.

A szabadság és a tulajdon mint az emberi lét megbonthatatlanul összefüggő, egymást megalapozó és feltételező javai mindenesetre a konzervatív világfelfogás belső magvává váltak és meg is maradtak annak, akárhogy változott is a konzervatív ideológia – s ebben aztán a konzervatív felfogás találkozott is a polgári kor más, vele különben ellenségesen szembenálló áramlataival, elsősorban a liberalizmussal.

4. A konzervativizmus politikai alakjának alaptípusai

Mindebben azonban a konzervativizmus nem csupán lappangó panasz és az idő múlása fölötti sirám és nem is pusztán irodalom volt, hanem egyúttal a politikumnak egy valóságorientált, ellenforradalmi konstrukciója is. Ez a feltételektől és körülményektől függően igen eltérő formákban mutatkozott meg. Lényegében véve azonban a konzervativizmus spektruma, az ideális típusokat szem előtt tartva, négy specifikus megjelenési formára bontható.

4.1. A szkeptikus pragmatizmus

Edmund Burke (1729–1797), a konzervatívok sok nemzedékének atyja, egy olyan konzervativizmusnak a típusát vázolta fel, amely körülbelül úgy jellemezhető, mint „szkeptikus pragmatizmus”. Közvetlenül a francia forradalomra reagáló egyik kései írása, a „Reflections on the Revolution in France” című (1790), első ízben, de már klasszikus formában széttárta a konzervatív mintaképzetek és érvelések egész legyezőjét és ezzel a konzervatívok legfőbb hitvallásává vált, s még ma is az.

Burke harcolt a francia forradalom ellen, mert szerinte a szabadság ürügyén nyugtalanyságot és rendbontást keltett, és a hagyományos tulajdonviszonyok megsemmisítését jelenti. Az államot, mint valamennyi erénynek és valamennyi elhalt, élő és eljövendő nemzedéknek az örökkévalóságra kontemplált közösséget, úgymond, „fárgatlan, összeférhetetlen, viszálykodó elemek rendezetlen káoszában” oldotta fel. Ám különösen világosan cseng ki a szociális érdek e szép szavakból akkor, amikor Burke a nagy vagyonok jótékony társadalmi hatását méltatja, és ebből kiindulva a következő értékelésre jut: „Franciaországban a kormány nem a vagyonok kezében van. Így aztán

a tulajdon megsemmisítése elkerülhetetlen és az ésszerű szabadság odaveszett.” Minden létezőt, folyamatosan kialakultat erről az állásponton nézve értékesnek tart és ezért mint a hagyomány és a konvenció által szentesített gátat szembeállítja a forradalmi árral, „a balga tömeg csúfságával”. Az emberekben ezen a rendszeren kívül, kivált ahol tömegekben lépnek fel, nem lehet megbízni; nincs semmijük és ezért nézeteikben csapongók és viselkedésükben kiszámíthatatlanok. A trón, az egyház, a nemesség, a nép alkotja azt a hierarchiát, amelynek igazságigényével és történelmi érvényével szemben a felvilágosodásbeli remények és felhívások, az egyenlőséget és emberi jogokat sürgető követelések csupán „csalfa álmok és árnyképek”.

Mindamellett, és az ilyenkor feltörő pátosszal dacolva, Burke nem doktrínér módon száll síkra a status quo érdekeiért, hanem józanul és a realitások iránti érzékel: „Egy olyan államnak, amelynek semmiféle eszköze sincs a változtatásra, nincsenek meg az eszközei önnön fenntartására.” Ha súlyos károsodások vannak, magunknak kell hozzálátnunk a kijavításhoz — de mindenkor „a régi épület stílusában”. Folytonosság, körültekintő megfontolt előrelépés, az egésznek a kiegyensúlyozottsága — ezek Burke politikai vezérelvei. „A szabad polgároknak a kezükben kell tartniuk a hatalom bizonyos részét, mert csak úgy lehet biztos a szabadságuk.” Senki, sem a király, sem a nép, nem teheti korlátlan akaratát a politika mércéjévé; a jog, mint a monarchikus önkénnyel szembeni oltalom sokszorosan bebizonyította jótékony hatását.

Éppen ebben, és az emóciónak fejtegetései alátámasztására való megfontolt felhasználásában, Burke önnön osztályérdekei körültekintően szkeptikus, racionálisan számító és egyúttal pragmatikus képviselőjének mutatkozik, akinek az állásfoglalásához éppen ezért csatlakozhatnak magukat hasonló alapmintához tartó, látszólag ellentétes ideológiai orientációk is.

4.2. *A politikai romantika*

Burke harcos írását hamarosan a hasonló hangnemű írások egész tömege követi; kiváltképpen Németországban, ahol a harmincéves háború még mindig katasztrofális kihatásai, a kisállamosdi és gazdag gyarmati területeknek a hiánya folytán a kapitalista fejlődés messze elmaradt az angliai és franciaországi mögött, és ahol makacsul tartotta magát a feudalizmus. Ennélfogva a német konzervativizmus is különös, nevezetesen spekulatív és politikailag megmerevedett vonásokat öltött, amelyeket Carl Schmitt műve („Politische Romantik”, 1919) óta általában csak „politikai romantika” néven emlegetnek. Ennek az irányzatnak egyik jeles képviselője, Adam Müller (1779–1829), kiváltképpen először 1809-ben megjelent „Die Elemente der Staatskunst” című főműve alapján. Müller, mint e műből kitűnik, igen erősen Burke hatása alatt állt, de Burke alaptételeit a német viszonyokhoz alkalmazva átalakította. „Az a politikai-társadalmi rend, amelyet Burke Angliában fenn akart tartani, a német viszonyokhoz képest haladónak volt mondható.”⁷ Ennek Németországra való átültetése, márpedig Müller számára éppen Németországnak a forradalomtól való megóvása volt a fontos, így mindenképpen visszaesést jelentett Burke vonalához képest.

Müller már bevezetésekként hangsúlyozta ugyan — látszólag teljesen Burke nyomdokaiban haladva —, hogy ő „az első, aki sorompóba lépett a középkor és az abszolút hierarchia lapos bálványimádói ellen”, és hogy neki a „kérkedő honmentéshez”

sincs semmi köze. Márpedig nála gyakorlatilag minden éppen erre a reakciós múltbamerengésre lyukad ki. Marx később ezt a sajátosan német ellenforradalmat találó gúnynyal úgy jellemezte: „Mi. . . osztoztunk a modern népek restaurációiban, anélkül, hogy forradalmaikban osztoztunk volna. Minket restauráltak, először, mert más népek forradalmat mertek csinálni, és másodszor, mert más népek ellenforradalmat szenvedtek el; az egyik alkalommal, mert uraink féltek, és a másik alkalommal, mert uraink nem féltek. Mi, pásztorainkkal az élünkön, mindig csak egyszer voltunk a szabadság társaságában, *eltemetése napján*.⁸”

Vezető helyen formálta, alakíttatta ideológiailag ezt a folyamatot Müller – utolsó éveiben már egyenesen Metternich zsoldjában. Emellett az ő felfogása szerint csakis az *állam* mint központi intézmény tarthatta fenn a status quót, amelyet, úgy látszik, valamilyen megdicsőült múltnak a fényében interpretált. Ám míg Burke számára az állam minden fennkölt szólamtól függetlenül lényegében a politikai szervezkedés és társadalmi hatalomgyakorlás valóságos területe volt, Müllernél az állam egyszerre ölt természetes és metafizikus vonásokat; a szemében ez afféle természetfölötti lény, csak-hogynem a földre szállt isten. Az állam – amelynek „anyaga” a nép – egyszerre „nyájas és perlekedő lény”, „a szív, a lélek és a test legfőbb szükséglete”. Ez nem szükséges rossz, nem is emberi lelemény, még kevésbé a gazdasági folyamatnak valamilyen függvénye. A felvilágosodás minden visszássága, kiváltképpen a minden tételes jog fölött álló, minden embert egyaránt megillető természetjog eszméje csak azért bukkant fel, mert „az állam eszméjét nem eléggé nagyszabásúan és lendületesen fogták fel”. Az állam ugyanis „egy nemzet összes fizikai és lelki szükségleteinek, egész fizikai és lelki gazdagságának, egész belső és külső életének a belső összekapcsolása egy nagy energikus, végtelenül mozgékony és eleven egésszé”; ez „valamennyi eszme örökké mozgó birodalma”; szolgál „minden elképzelhető célt, mert önmagát szolgálja”.

Ilyen terjengős általánosságokkal, amelyek a világon mindenről szóltak, csak éppen az uralomnak arról a céljáról nem, amelyet szolgáltak, a politikai romantika pompásan nekilátott egy ingataggá váló és politikailag sem túlságosan impozáns valóság megszépítéséhez. Itt egyébként figyelembe kell venni sok politikai romantikusnak a kényes szociális helyzetét is. „Ezek a szabadon lebegő intellektuelek a tipikus apologéták, ideológusok, akik bármely politikai akaratot, melynek szolgálatába szegődnek, meg tudnak alapozni és indokolni.”⁹ A mai nyomorúság ellen a múlt ragyogó képeivel kínáltak vigaszt, és így hozzájárultak egy olyan homlokzat fenntartásához, amely mögött a polgárság társadalmi-gazdasági felemelkedése mégiscsak folytatódott, ha egyelőre a politikai hatalmi viszonyokra nem volt is még döntő hatással.

Gerog Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), aki a francia forradalom idején a felvilágosodás radikális híve volt, később hasonlíthatatlanul önállóbban és több érzékel ugyancsak a konzervatív gondolkodásmódnak hódolt, és a politikai romantikusokhoz hasonlóan ugyancsak az állam dicsőítésére adta a fejét. Persze, Hegel ezt egészen más premisszákból kiindulva teszi. Tudja, hogy visszavonhatatlanul beköszöntött az ipari, a kapitalista korszak és ábrándjaiban nem kalandozik vissza a feudális-rendi középkorba. A fokozódó tökekkoncentráció „kevesek kezében” és az ipari munkásosztály fokozódó növekedése, valamint fokozódó függősége a kései Hegel számára szükségszerű következményei a polgári társadalom „zavartalan hatásának”. Miközben ez a társadalom a saját törvényei szerint fejlődik, egyszersem szabad utat enged az ellene írá-

nyuló tendenciáknak és erőeknek. „Ez a dialektikája a polgári társadalmat túlajtja saját keretein. . .”¹⁰ Látja tehát, hogy a kapitalizmussal együtt alapvető antagonizmusok és konfliktusok tűnnek fel, amelyek mindent lerombolónak vélt következményeivel szemben az államhoz folyamodik, mint anutonóm döntőbíróhoz, az ész megvalósítójához. Bár, vitathatatlanul ez is a társadalmi haladás ellen irányuló és a fennálló uralmi viszonyokért síkraszálló ideológiai képlet, kérdésfelvetés és végrehajtás dolgában mégis egy teljes korszakkal megelőzi a politikai romantikusaokat.¹¹

Úgy tűnik, hogy Hegel tanítványainak polgári frakciója, a „jobboldali hegelianusok” Hegeltől ismét visszafordultak Müllerhez — bár immár együvé rakva az új valóságot a régi álmokkal. Ami náluk és az ismét rájuk támaszkodóknál végül is Hegeltől megmarad, az — például Friedrich Julius Stahl (1802–1861) esetében igen szellemes formában — a filozófiai felülemelkedés a porosz és a német totális államon; mégpedig úgy, hogy egyre inkább odavész a társadalom és az állam dialektikája, amely Hegeltől Marxig a proletariátus érdekeinek megfelelően forradalmi jelleget öltött. Az állam funkcióinak meghatározása mármost többnyire eléggé leplezetlenül úgy hangzik, hogy a proletariátust féken kell tartani és a politikai-katonai hatalom érvényesülését kifelé háborús expanzióval is elő kell mozdítani.

4.3. *Decizionista konzervativizmus*

Mindent egybevetve a politikai romantika és a német konzervativizmus szempontjából központi jelentőségűnek mutatkozik a spekulatív-idealista államfelfogás, valamint a hagyományhoz és egy természetadta történelmi folyamathoz való dogmatizált viszony. Ezzel szemben a konzervativizmus decizionista típusánál — ahogy ez először főleg román országokban terjedt el — egy aktív ellenforradalmi elszántság, amely nem hajlandó sem pragmatikusan, sem romantikusan végignézni a *feudalizmustól* (és az egyház ennek megfelelő uralmától) egyre inkább eltávolodó fejlődést, dinamikusan irányt vesz az emancipátori mozgalom tényleges eltávolítása felé. Ennek során az ilyen típusú konzervativizmus lényegében az abszolutista állam lehengerlő teljhatalma felé orientálódik, valamint a hadseregtől és a hivatalnoki kartól az egyházig folytonosan megszerveződő uralmi nyomásának hézagmentes volta felé.

A spanyol Donoso Cortés (1809–1853), a korabeli ellenforradalom legrigorózusabb és legoffenzívabb ideológusa számára a polgári demokratikus forradalmak második hulláma, amely 1848-ban söpört végig Európán, az utolsó lökés és a legfőbb figyelmeztető jel volt. Most már nem úgy vetődik fel a kérdés, hogy szabadság vagy diktatúra, hanem arról van szó, hogy „az alulról jövő diktatúrát vagy a felülről jövő diktatúrát választjuk-e. Én a felülről jövő diktatúrát választom, mert tisztább és világosabb régiókból származik.” Cortés felismerte, hogy a forradalmi polgárság mögött a hasonlíthatatlanul hatalmasabb forradalmi munkásosztály fenyeget, és hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés előrehaladottsága folytán lehetőleg minél hamarabb és minél keményebben kell cselekedni. „Egész Európa belép a második tagadásba és közeledik a harmadik, amely az utolsó, ezt ne feledjük.” Következésképpen nem annyira a liberalizmusban, hanem a szocializmusban látja a megtestesülését a mindent leromboló gonosznak, a gonosznak mint olyannak, amelyet csak a saját eszközeivel lehet legyűrni, amely

ellen kategórikus decízióban, minden jogi, vallási vagy erkölcsi korláton túltéve magát, minden eszközzel harcolni kell.

„Essai sur le catholicisme, le libéralisme et le socialisme” (Párizs 1851) című hatalmas teológiai-filozófiai értékezésében Donoso Cortés nagyszabású megalapozást adott álláspontjához, amely felületesen szemlélve minden racionális tévedés immanens katolikus-egyházi cáfolatának mutatkozik. Ám a mélyben egyéretelmű politikai szándék rejlik, amely akkor ütközik ki, amikor a szocializmussal szembeállítja a katolicizmust, mint mindent összezúzó „roppant hengert”. A könyv utolsó része pedig nem más, mint többszólamú fűga a véráldozat szükségességéről, titkáról és szépségéről, arról, hogy csakis az ilyen véráldozattal lehet isten előtt jóvátenni a politikai bűntettet és megakadályozni az általános káoszt. Nem más ez – a katolikus jó lelkiismeret fogadkozása mellett –, mint buzdítás az istentagadó szocializmus elleni irtóhadjáratra; vagyis a preventív ellenforradalomra a proletárosztály és fenyegető igénye ellen.

4.4. A szociális konzervativizmus

Ezek mellett a társadalmi emancipációra irányuló mozgalmakat többé-kevésbé radikálisan tagadó formák mellett viszont jelentkezett a konzervativizmusnak egy olyan formája, amely ettől a mozgalomtól bizonyos indíttatásokat és posztulátumokat átvett és mérsékelt formában maga is képviselt: a „szociális konzervativizmus”. Ez már feltételezte egy szocialista szellemben fellépő munkásosztály létezését és – sokszor a könyörületre és engesztelődésre vonatkozó keresztény képzetektől befolyásolva – „igazságos”, harmonikus társadalmi rendre törekszik, amelyben nincs helye az osztályharcnak. A forradalmi szocializmussal ilyen körülmények között aligha volt több a szándéka, mint hogy annak rohamát felfogja és a szociális kiegyenlítésnek az útján integrálja.

Ebben kapóra jött neki a hagyományos konzervatív államfogalom, noha az államot nem ellenforradalmi likvidátornak és diktátornak tekintette, hanem csakugyan az osztályok fölött álló, semleges és jóindulatú döntőbírói hatalomnak. Mivel ez a képzeletkör főleg a *porosz-német államot* szem előtt tartva fejlődött ki – mely államban a feudális földbirtokos nemesség is makacsul védelmezi pozícióit, s emellett egy erős ipari nagyburzsoázia is létrejött, amelynek szociális konfliktusait elsődlegesen a munkásosztály ellen irányuló közös elnyomó politikává alakították át –, itt ebbe egy speciális monarchikus elem került bele: az a remény, hogy az uralkodó (gyakorlatilag Németország egyik legnagyobb földbirtokosa) szociális integrátorként lép majd fel.

Ideológiai poggyásza dacára a „szociális konzervativizmus” igyekezett alaposabb betekintést szerezni a tőkés társadalom szerkezetébe, a munkásosztálynak a rendszerből fakadó nyomorába és abba a rendelkezési hatalomba, amely a termelési eszközök magántulajdonából adódik. Ennek folyamánya korántsem a proletariátus melletti osztálypolitikai állásfoglalás, hanem éppen az elosztónak és egyeztetőnek elképzelt államhoz és az azt hordozó társadalmi osztályokhoz való apellálás.

A „szociális konzervativizmus” szempontjából alapvető jelentőségű volt Lorenz von Stein (1815–1890) „Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage” című műve. Stein rendszerezve kifejtette a társadalom és az állam,

a szociális és a politikai hatalmi kérdés, a munkamegosztás és az uralom közötti összefüggést, s elméletileg is próbált közvetíteni a korai szocialista, a liberális és a konzervatív nézetek között. Ebből fejlesztette ki a monarchikus szociális államra vonatkozó koncepcióját. A *királyság* szerinte „csaknem mindenütt a népek elnyomott részeinek szükségleteiből emelkedett ki”; jövője is, úgymond, kizárólag ebben a princípiumban rejlik, amelynek éppen a királyság „a legtermészetesebb hordozója”. Csakis így tudná a királyság útját állni annak, hogy az uralkodó osztályok érdekei felülkerekedjenek a természeténél fogva önálló és független államon.

Az *egyenlőség* proletár eszméje, mint az állami tevékenység alakító elve természetesen teljesen irreális, mondja. És a szociális forradalom, amely abból a tévhitből fakad, hogy az államhatalom erőszakos átvétele útján ez az eszme mégis valóra váltható, „nem haladás, vagy a haladásnak valamilyen feltétele, hanem már magában véve szerencsétlenség és tendenciájában merő lehetetlenség”. A proletáriátusnak ugyanis nincsenek meg sem azok az anyagi, sem azok a szellemi javai, amelyek „az igazi uralom feltételei”. „Ennek az osztálynak. . . ezért nincs meg a belső jogosultsága az államhatalom megragadására. . .”

A célszerű ezzel szemben „a szociális kérdésnek. . . szociális reform útján” való megoldása; maga az *osztálytársadalom* nem olyasmi, amit meg kellene szüntetni: „Aki azt az ellentétet megsemmisíti, megsemmisíti az emberi közösség életét magát.” A személyi szabadság ebben a társadalomban éppen abban rejlik, hogy „az utolsó munkaerőnek megvan a képessége tőketulajdon szerzésére”. Stein azt is nyíltan kimondta, hogy ennek az igényes szociális elméletnek milyen érdekek szolgálnak alapul. Minden igazi reformnak a mozgatólve „az a társadalom vagyonos osztályában érvényesülő tudat, hogy a saját, jól felfogott és legfőbb érdeke megköveteli, hogy minden társadalmi erejének megfeszítésével, minden állami segítséggel és az állam minden hatalmának felhasználásával a szociális reformon munkálkodjon. . . és így elkerülje az egyébként elmaradhatatlan szociális forradalmat”.

Ez volt alighanem a legkonceptiózusabb, legelőrelátóbb kísérlet arra, hogy meghatározzák a munkásosztály szociális integrációjának keretfeltételeit és határköltégeit, s egyúttal megmentsék az autoritárius és legfeljebb látszólag alkotmányos monarchia politikai uralmát, amelynek Stein szerint csak akkor van esélye a fennmaradásra, ha „az államban a legfőbb hatalmat jellemző minden megfontoltsággal, méltósággal és erővel, a nép jólétének és a szabadságnak a nevében a szociális reform élére áll”.

Ezzel a kérdésfelvetéssel azonban történelmileg kétfelől is megmutatkozott a „szociális konzervativizmus” vagy „államszocializmus” időszerűtlensége. A forradalmi munkásosztály szemszögéből nézve ez a konzervativizmus a tőkés-feudális uralkodó csoportosulás érdekeinek a képviselője, tehát emancipációellenes, reakciós volt és az is maradt; magának e csoportosulásnak a szemszögéből nézve, amely politikai okokból bizalmatlanul viseltetett vele szemben, viszont ez a status quo aláadásának tűnt. Hogy ez logikusan hosszabb távon és rugalmasan a hatalom megőrzését szolgálta – bizonyos játékteret és marginális pozíciókat engedve át az egyre erősödő, kiszámíthatatlannak látszó munkásosztálynak –, ez csak későbbi újraélesztései során vált nyilvánvalóvá. A Burke veretű realizmusból sok minden a „szociális konzervativizmusban” is kifejezésre jutott – csak éppen a tőkés fejlődésnek egy magasabb fokán.

5. Szociális funkciók

A konzervativizmus mindezen alapvető típusaira jellemző volt, hogy különböző módokon és kifejezési formákban számot vetettek azzal, hogy a társadalmi-gazdasági folyamat révén lejtős terepen állnak. „Az ellenforradalom politikai elmélete. . . egyben olyasminnek értelemmel való felruházására, amiről már maga a történelmi haladás bebizonyította, hogy tarthatatlan.”¹² A konzervativizmusnak mindezek a típusai például kardoskodtak örök *értékek* mellett, amelyek anyagi alapja megingott – és éppen ezeket az alapokat óhajtották ezen értékek megerősítésével megszilárdítani. Ugyanis: „Ki adja meg a hagyományosnak a belső értékét, ha nem az, aki profitál belőle?”¹³ Ideológiai kitételeket nem lehet önmagukból kiindulva értelmezni, hanem csak úgy, hogy az alapjául szolgáló társadalmi érdekekre is rákérdezzünk és feltárjuk a szociális struktúra, az uralmi viszony és az osztálytudat dialektikáját.

A konzervativizmus különböző megfogalmazásaiban és tálalásaiban rejlő közös konzervatív tartalom, amelyben részben polgári, részben feudális osztályérdekek jutottak kifejezésre, a következetes emancipációnak mint mindennemű társadalmi kiváltság megszüntetésének az elutasítása volt – tehát a valóságos politikai demokrácia elutasítása. S mindennek háttérében végső soron a társadalmi termelési eszközök magántulajdonára támasztott igény állt.

Ezek az alapminták a következő időkben a társadalmi fejlődés fokától és a politikai viszonyoktól függően más-más formában és kombinációban visszatértek, s ehhez aztán végül – különösen erőteljes formában Németországban, ahol a feudális rendszer bizonytalannak mutatkozott, és ahol fokozatosan terjedt, majd végül eluralkodott a tőkés fejlődés – hozzájárult az, hogy a konzervativizmus a maga alapvető társadalmi érdekében, a munkásosztály fékentartásában találkozott a *liberalizmussal* és összefogott vele, túltéve magát minden politikai pártviszályon.

Ennek során politikailag mindig világosan megmutatkozott, hogy a német *polgárság* soha nem jutott forradalmi öntudatra és így sohasem tette teljeseen magáévá a polgári demokrácia álláspontját. A többi kapitalistává váló vagy már azzá vált országban is kifejezésre jutott az az alapvető tény, hogy a polgárság számára – már a francia forradalom polgársága számára is, amint ezt Marx „A zsidókérdéshez” (1843) című korai írásában feltárta – a szociális tartalom és „a szabadság emberi jogának gyakorlati hasznosítása a *magántulajdon* emberi joga”.¹⁴ S amióta a látóhatáron először felbukkant egy proletárforradalomnak a lehetősége, a liberális polgárság liberalizmusa ártatlanságát elvesztett *ideológiává* vált. A polgári haladás szükségképpen véget ért ott, ahol az perspektívikusan megkérdőjelezhetette az osztályérdekeket.

Minél inkább érvényesítette uralmát a kapitalizmus és osztálya, s minél inkább voltak kénytelenek beleilleszkedni rendszerébe a feudális-földbirtokosi pozíciók, a régi feudális-rendi és az újabb polgári világfelfogási minták is keveredtek, a hajdani hadállások éles körvonalai elmosódtak. Ily módon végül a konzervativizmusra is hasonlóképpen állt az, amit a *liberalizmust* illetően mondtak, nevezetesen, hogy gazdasági, politikai és szociális követelési, történelmileg nézve, „változékonyak egészen az önmegszüntetésig menve”,¹⁵ hogy stabil csupán a társadalmi jelentőségű tulajdon fölötti magánjellegű rendelkezés érdekeihez való igazodás. Társadalmi-gazdasági szempontból, persze, a liberalizmus dimenzióvesztése a tőke fokozódó koncentrációjának és centra-

lizációjának a következménye is volt, s ezzel a tőkével szemben egyre inkább kicsúszott a talaj magánvállalkozónak, a liberalizmus „klasszikus” alanyának a lába alól.

Abban az ideológiai egyvelegben, amely teljesen eltérő hagyományokból és egyes állásfoglalásokból a polgári társadalom általános orientációs mintájává állt össze, a konzervativizmus immár új és átfogó jelentőségre tett szert. Csaknem mindenütt, totális államra irányuló és antiszociális törekvéseihez ugyanis ideológiailag hozzá lehetett kapcsolni a monopolisztikusan szervezkedő és imperialisztikusan érvényesülni igyekvő nemzeti nagytőke expanziós érdekeit. Az elérni kívánt szociális hatás ennek során legfőképpen az volt, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés nyomása alatt hanyatló kispolgárság és más kispolgári beállítottságú rétegek el ne pártoljanak, s hogy a proletariátus forradalmi energiáit is lehetőleg mindenkor külső ellenségek ellen fordítsák. Ezáltal a konzervativizmus, az öt ideológiailag követőknek a tudtával és akaratával vagy anélkül, az országon belül és kifelé a nagytőkés érdekek egyik fő támaszává vált.

6. Konzervativizmus és pártpolitika

Mivel a konzervativizmus tartalmában viszonylag meghatározatlan és mivel jóformán egyáltalán nincs konstruktív, lezárt és előre tekintő politikai programja, a konzervativizmust mint gyakorlati politikát – mondjuk „konzervatív” pártok politikáját – csak nehezen lehet rendszerezett formában definiálni. Amióta *politikai pártok* jelentek meg a színen, mindig akadtak olyanok, amelyek számára a társadalmi kiváltságok megőrzése és az emancipációs mozgalmak megzabolázása volt a lényeg, de ezek történelmileg olyannyira eltérő formákban jelentkeztek, hogy ebből kiindulva aligha meríthetünk további kritériumokat a konzervativizmus meghatározásához. Míg az angol konzervativizmusról, például, már Burke óta joggal azt lehet mondani, hogy „nem annyira filozófiai, mint inkább gyakorlati téren”¹⁶ érvényesült, s míg ez ilyen módon valamiféle ideológiailag igénytelen állapotfenntartás kategóriájába sorolható, a porosz-német konzervativizmus képviselői maguk is elismerik, hogy Németországban a konzervatív pártok alig voltak több, mint „primitív-taktikai érdekképviselő.”¹⁷

Ám primitív-taktikainál jóval több volt egy lényegében oly konzervatív politikusnak az érdekképviselői politikája, mint Otto v. Bismarck (1815–1898) porosz miniszterelnök és német birodalmi kancellár, aki szükség esetén gyorsan változtatott eszközökkel és szövetségekkel arra törekedett, hogy lehetőleg megszilárdítsa a társadalmi hatalmi viszonyokat, féken tartsa a proletariátust és minél nagyobb hatalmi pozíciót biztosítson Porosz-Németországnak. Rugalmas valóságfelfogása lehetővé tette neki, hogy szükség esetén mérsékelt szociálreformerként is cselekedjen a „szociális konzervativizmus” szellemében¹⁸, hogy kihúzza a talajt a forradalmi munkásmozgalom alól.

Hasonlóképpen szereztek nagy politikai befolyást olyan – eltérő történelmi körülmények között működő – konzervatív réalpolitikuskok, mint Benjamin Disraeli (1804–1881) és Winston Churchill (1874–1965) Angliában, Charles de Gaulle (1890–1970) Franciaországban. Valamennyiükben egy egész korszak kulturális hagyománya mutatkozott meg igen impozáns formában; ám nem ezért volt mint konzervatívoknak olyan nagy befolyásuk – bármilyen figyelemreméltó formában fejezték is ki irodalmilag a konzervatív gondolatot. Az sem mondható el róluk, hogy – valamilyen önmagá-

ban véve konzervatív történelemszemlélet alapján – mint magános nagy egyéniségek „zszenialitásuknál” fogva formálták a történelmet. Befolyásuknak inkább az az alapja, hogy – bizonyos, más politikusokéval azonos irányban haladva és politikai ellenfeleiket sokszorosan túlszárnyalva – egyesítették magukban az illúzióktól mentes józanságot és a realitások iránti érzéket, az alkotókedvet és a politikai dinamizmust, s így módon az adott struktúrákból és hatalmi viszonyokból kiindulva sokszor optimálisan használták ki az alkotás lehetőségeit az általuk képviselt osztályérdekek szellemében.

7. A konzervativizmus fejlődése a szervezett kapitalizmus viszonyai között

A konzervatív történelemfelfogás dacára a társadalmi-gazdasági változás dinamikája mind erőteljesebben fokozódott annak arányában, hogy a kapitalizmus a legfejlettebb országokban monopolisztikusan összetömörült. Angliában a hosszú időre viszonyuló kapitalista fejlődés az ezt követő történelmi folytonossággal és politikai stabilitással egyetemben mérséklő és kiegyenlítő hatást fejtett ki – a konzervativizmusra is. Ezzel szemben Németországban a fejlődés erősen megkésve indult és aztán ugrásszerűen meggyorsult, úgyhogy a birodalom végül vezető gazdasági hatalommá vált, olyan korban, amikor a világ gyarmati felosztása szinte Németország kizárásával lezárult. Az ebből fakadó társadalmi-politikai háttérbeszorulás és lemaradás az imperialista-nacionalista ideológia különösen militáns formáiban csapódott le.¹⁹ Ez termékeny talajra hullott a kispolgári gondolkodású rétegekben, amelyeknek a társadalmi helyzete bizonytalanra vált.²⁰ Elsősorban ezekben a rétegekben lett érvényesülési területre és táptalajra a konzervativizmusnak egy kiélezetten agresszív formája is. Még erőteljesebben mutatkozott ez meg az elvesztett világháború után, amelyet a világ újrafelosztásáért folytattak, és amely végül a német birodalom területének tetemes megnyírbálását hozta magával. Ez azzal járt, hogy a német birodalom jelentős erőforrásai és ipari kapacitásai veszttek oda; az inflációnak pedig járadékok és megtakarított tőkék estek áldozatul.

Ez a – saját önértelmezése szerint – „forradalmi” konzervativizmus (vagy ahogy másként nevezik: „konzervatív forradalom”) azt a tényt tükrözi vissza, hogy a nagyburzsoázia és a proletariátus közötti alapvető társadalmi döntés szempontjából egyre veszít jelentőségéből a kispolgárság és nem utolsósorban a belőle származó vagy hozzá ideológiailag közelálló sokféle hagyományos értelmiségi réteg. A „forradalmi konzervativizmusban” eredendően konzervatív elemek ellentmondásosan összevegyülnek sokféle heterogén elemmel. Ami összetartotta őket, a mind agresszívabb szembe- szegülés egyfelől a kapitalizmusnak és uralkodó osztályának a megjelenési formájával, másfelől – mégpedig mind egyértelműbb súlypontot képezve – a munkásosztállyal és a szocializmussal. Ebben az ellentétben – teljesen a „decizionista konzervativizmus”, például a Cortés-féle szellemében, amelynek állásfoglalása Franciaországban az Action Française formájában sok tekintetben a „forradalmi konzervativizmushoz” hasonlóan fejlődött tovább²¹ – helyet kapott a liberalizmus is, amennyiben a kapitalizmus öntudatát reprezentálta, mégpedig ott, ahol példának okáért még régi polgári-emancipátori álláspontot képviselt. Ám a konzervatív pártokat is élesen bírálták, és

sokszor igen találóan írva le a tüneteket a leglaposabb materializmust meg a nagy vagyonokkal való paktálást vetették a szemükre.

Mint materializmust és jövő nélküli múltat ebben a tekintetben végül a szocializmust, a liberalizmust és a hagyományos konzervativizmust egyetlen frontba vonták össze, amellyel a fiatal, „forradalmi” konzervativizmus mint egy tiszta, érdekektől mentes tanítás hirdetője egyedül helyezte szembe magát.

Kapcsolódva ahhoz, hogy Friedrich Nietzsche (1844–1900) esztétikailag meg szépítette a brutálisat, arisztokratikusan megvetette a tömegeket és elitkultuszt űzött – vegyítve ezt az erő, a szépség és a harmónia középkori birodalmáról szőtt fennkölt ábrándképekkel –, ezek az erők, amelyekre többnyire rányomta bélyegét a polgári ifjúsági mozgalom, egy csillámló és nyugtalan potenciált vittek bele a weimari köztársaság ideológiai háztartásába.

Hagyományos felfogásban „konzervatívnak” lenni ebben az állásfoglalásban az imaginárius múltra való orientálódáson kívül az irracionálisnak a hangsúlyozását jelentette – amely esetleg az antiracionalitás vad kultuszává fokozódik – és egyúttal mindennemű emancipációs törekvés elutasítását, akár a polgári társadalom keretében, akár e kereteken túllépve. Szokatlan volt viszont az elszánt harcos magatartás, a status quo látszólag feltétel nélküli elutasítása, az ellenforradalmár póz radikalizmusa. Antikapitalista fordulatok mellékaspektusként kezdettől fogva kísérték a konzervativizmust, a „forradalmi konzervativizmusban” viszont ezek a tagadás középpontjává váltak.

Magától értetődik, hogy ez a konzervativizmus így egyformán élesen határolta el magát a kapitalizmustól és a szocializmustól, ténylegesen azonban az a kispolgári tiltakozó mozgalom, amely 1789 és minden következménye ellen, elsősorban társadalmi kibontakozási lehetőségeinek mind erőteljesebb összeszűkítése ellen irányult, sehol sem tudta teljesen leküzdeni a saját polgári szocializációját és osztályálláspontját.

8. A politikum forradalmi-konzervatív konstrukciói

Az „új” konzervativizmust a „régitől” tünetileg leginkább a dinamikus aktivizmus különböztette meg, a „döntés”²² melletti kiállás és – a szó tulajdonképpeni értelmében – ellenforradalmi beavatkozás a történelmi folyamatba. Ezt programszerűen nagyjából így fogalmazták meg: „A konzervatív ember . . . most szükségszerűen fenntartó és egyúttal zendülő . . . konzervatívnak lenni annyi, mint olyan dolgokat alkotni, amelyeket érdemes fenntartani.”²³ Igaz, hogy a szabad növekedés eszméje, az *organikusnak* a hangsúlyozása a klasszikus konzervativizmusban inkább irodalmi fikció, mintsem a konzervatív politikának a gyakorlata. A különbség mindamellett az volt, hogy a „forradalmi konzervativizmus” erópózában helyet szorított magának annak a homályos megsejtése, hogy a szabadversenyes kapitalizmus minőségileg átalakul monopolkapitalizmussá, s hogy ez alapvető veszélyeket rejt magában. A szociális bizonytalanság, kiváltképpen a kispolgári értelmiség pusztaságának a fenyegetettsége, a háborús idők, az infláció és végül a gazdasági világválság recessziós folyamatosan radikálizálta a „forradalmi konzervativizmus” ideológiai megnyilvánulását ugyanolyan mértékben, amilyenben a tényleges tehetetlenség érzése növekedett.

A „forradalmi konzervativizmus” számos szószólója közül a politikai tervezés szempontjából ötnek volt – mindig más hangsúllyal – különösen nagy befolyása.

Oswald Spengler (1880–1936) „Der Untergang des Abendlandes” (1918/22) (magyarul: A Nyugat alkonya) című művében az embert mint ragadozót, a brutalitást mint az ember érintkezési formáját és a diktatúrát mint az embernek adekvát politikai rendet írta le. Nihilista életbölcselete egészében véve az imperializmus apoteózisára lyukad ki, s közben a rasszista-nacionalista szóhasználat és a „poroszság és szocializmus” csalóka egyenlővé tétele („Preussentum und Sozialismus”, 1919) mögül előbúvik minden emancipáció, kiváltképpen a proletármozgalom terrorista megsemmisítésének a vágya.

Arthur Moeller van den Bruc (1876–1925) egy feudális-rendi szabású imaginárius „harmadik birodalmat” hirdetett meg, („Das Dritte Reich”, 1923) totális ellenképét az ütött-kopott valóságnak, egy olyan államot, amely felélesztette a Szent Római Birodalom helyreállításának régi konzervatív álmát, és ezt a weimari köztársasággal szemben politikai érzelmi érvvé tette. Ez szinte prófétai csengésű apodiktikus hangnemben történt, amely különösen alkalmas volt arra, hogy az elbizonytalanodott kispolgári beállítottságú rétegekben az agresszív világvéghangulatot emocionális „világvezéti komforttal” (Lukács György) támassza alá.

Ernst Jünger (sz. 1895), a szépen dekorált világháborús tiszt és rohamosztag-parancsnok, már pusztá személyével eleget tett polgári epekedéseknek és a hősiességgel való azonosulás vágyának. Írásaiban, amelyekben a háborút „mint nagy gondolatot” dicsőítette, amely beragyog éjszakát és vért²⁴, és „a háborút mint belső élményt” („Der Kampf als inneres Erlebnis”, 1922), valamint szerteágazó publicisztikai tevékenységében arisztokratikusan tartózkodó módon egy militarisztikusan kiképzett társadalom mellett szállt síkra, ebben látva Németország reményét és jövőjét.

Carl Schmitt (sz. 1888) egy új decizionista konzervativizmusnak ebben a környezetében az ellenforradalom leghiggadtabb, legkövetkezetesebb és a leginkább minden illúziótól mentes teoretikusa. Donoso Cortéshez hasonlóan, akire sokszor határozottan hivatkozik, újra meg újra körüljárja a diktatúra gondolatát és az ezt túlszárnyaló „politikai teológia” („Politische Theologie”, 1922) koncepcióját, amely „politikai teológia” nem örökös beszélgetésben fog célzásokat, merész terveket és impressziókat gyártani – amint ezt a „politikai romantikának” felrója –, hanem a politikai „döntés” alapját hivatott állambölcseleti és jogi-politikai tekintetben előkészíteni. Miközben definíciója szerint a polgári társadalom egyfajta egzisztenciális *barát-ellenség viszonytól*, az állam a kivételes állapotól és a történelmi folyamat az elit abszolúte önkényes döntésétől függő valami, elméletileg – s ebben is hasonlít Cortésre – előkészíti a talajt az ellenforradalmi terrorrendszerhez és egy keresztes hadjáratához a munkásosztály ellen.

Ezekből és további forrásokból kiindulva a gazdasági világválság idején a „Die Tat” (A Tett) című havi folyóirat köré tömörült fiatal publicistáknak egy Hans Zehrer (1899–1966) vezette csoportja a kispolgári rétegek és mindenekelőtt a fiatalabb értelmiség szövívőjének csapott fel.²⁵ Mivel a „Tat”-kör ebbe a vállalkozásba a végbemenő válságfolyamat dimenziói iránti komoly érzék mellett az időszerű társadalmi-gazdasági kérdésfeltevések és eredmények közvetítését is belevitte, rövid időn belül a „forradalmi konzervativizmus” területén a legtöbbet vitatott és a legbefolyásosabb politikai

tényezővé tudott válni. A „Tat”-kör azzal kezdte, hogy élesen — emellett sokszor igen konkrétan és jól tájékozottan — bírálta, sőt tagadta a status quót, amelyet mint a nagytőke és az ipari proletáriátus által meghatározottat radikálisan megkérdőjelezett, s így fokozatosan, szenzációs sikerhullámtól kísérve, eljutott saját politikai tervéig. Ezekben ugyan nem nyújtott gyökeresen új koncepciót, mindamellett meggyőző, szuggesztív formában felvázolta az autoritáriusan kiképzett társadalomnak és az erős német totalitárius államnak az összképét.

Újszerű volt emellett a kapitalizmus elkötelezett, agresszív és részletekbe menő kritikájának az összekapcsolása a marxista szocializmus éles elutasításával és — amint ez magától értetődő — az üdvösség eszkatológiailag kiélezett bizonyosságával tálalt azon ígéret, hogy a kispolgári rétegek, elsősorban az értelmiség számára, mint a társadalom „közepe” számára egyfajta harmadik úton biztosítható a majdani központi pozíció. Ezen felül a „Tat”-kör azzal is magára vonta a figyelmet, hogy politikai kapcsolatokat épített ki a végét járó weimari köztársaság „erős emberével”, von Schleicher tábornokkal és a Reichswehr, a haderő vezető köreivel.

Szimpatizánsai úgy látták, hogy egyedül a „Tat” a továbbra is nyugvó pólus a világválság által kiváltott tomboló válságörvényben. A „Tat”-kör azt a reményt is élesztette, hogy végül maga veszi majd kezébe a válság leküzdését a társadalmi és politikai viszonyok rendezése érdekében.

A „forradalmi konzervativizmus” politikai célkitűzését tehát egészében véve úgy lehetett meghatározni, mint a polgári demokrácia — kiváltképpen a fanatikusán gyűlölt parlamentarizmus — teljes szétzúzását és egy *autoritárius állammal*, mint polgári fölött korlátlan hatalommal rendelkezővel és a történelem urával való felcserélését. Schmitt²⁶ nem kertelő szavaival kifejezve ez igazi demokrácia volt: mint úri decizió és a nép akklamációjának a dialektikája, „a másneműnek a kirekesztése vagy megsemmisítése” mellett. S nem kétséges, hogy a polgári társadalom számára semmi sem inkább ellenséges és másnemű, mint a proletár osztályellenfél.

Az *ellenforradalmi totális államnak* — ennyiben ez mindig is konzervatív ábránd volt — a szociális folyamatot is irányítani kellett volna és mintegy vissza kellett volna állítani egyfajta feudális-rendi rangsort és világrendet. A „forradalmi konzervativizmus” elképzelésében mindamellett, annak dacára, amit ebbe anakronisztikusan beleértének, politikailag egy messzire nyúló felismerés rejlik, nevezetesen az, hogy a polgári emancipációs mozgalomra és a francia forradalomra adott ókonzervatív válaszok a monopolkapitalizmusban ideológiailag tarthatatlanok a proletármozgalom és az orosz forradalom kihívásával szemben.

9. Konzervativizmus és fasizmus

A fasiszta mozgalom, amely a weimari köztársaság válsága idején a „forradalmi konzervativizmus” terjedésével párhuzamosan bontakozott ki, és éppen azokat a tömegeket sorakoztatta maga mögé, amelyeket a „forradalmi konzervativizmus” polgári értelmiségi előítéleteivel csak lenézett, szociális toborzási területe alapján mint kispolgári jellegű tiltakozó mozgalom sokban hasonlított a „forradalmi konzervativizmus-hoz”. Ideológiailag is ez a konzervativizmus — a status quo látszólag radikális tagadá-

sában, a nagytőkével és a munkásosztállyal való egyidejű szembeszállásban, a polgári demokrácia elutasításában – a fasizmushoz viszonyítva az azonos irányzatú ellenforradalmi törekvés csupán egy változatának tűnhetett. Szociális jelentősége és politikai következményei szempontjából a „forradalmi konzervativizmus” nem volt ugyan több, mint valamiféle homályos, romantikus és tehetetlen előforma, amelynek jelentősége abban rejlett, hogy a kispolgári értelmiség tetemes részeit – társadalmi sokszorozó-funkciója révén – betanítsa minden emancipációs tendencia elutasítására, a munkásmozgalommal szembeni gyűlöletre és egy katonaállam kiképzett társadalmára.

Körülbelül ebben az értelemben nevezték az ideológiailag teljesen önállótlan, de nagyon is határozott konzekvenciájú, agresszív *nemzetiszocializmust* éppenséggel „a konzervativizmus egy valódi, a gondolkodás és szemlélet folytonossága révén világosan azonosítható jelenségének”²⁷. Ám az ideológia mögött rejlett az a döntő tényező, amely az interpretálásnak ezzel a módjával meg sem ragadható: a társadalmi-politikai porondon elfoglalt pozíció. Míg a „forradalmi konzervativizmus” egészében megrekedt az antidemokratikus tiltakozásban és önálló politikai jelentőséget csupán színlelt, valójában viszont nem rendelkezett ilyennel, a fasiszta mozgalom a *gazdasági világválság* viszonyai között – a legmélyebb és legsúlyosabb válság közepette, amelyet a tőkés világrendszer valaha is átélt²⁸ – a tömegek megnyerése mellett hozzáférközött a nagyburzsoáziához is, mind nagyobb részének a támogatását szerezte meg, mivel ez a burzsoázia valamilyen kapaszkodót keresett az általános társadalmi-gazdasági-politikai válságban. Egyre inkább a fasizmusban látták ezek a burzsoá rétegek a polgári uralom utolsó támaszát és a biztosítékot arra, hogy a tőke érvényesüléséhez megfelelő feltételek alakulnak ki a munkásmozgalom kikapcsolása, a már nem működőképes parlamenti uralomkövetítés eltávolítása és erőltetett ütemű fegyverkezés révén.

Nem minden aggodalom nélkül karolták fel ezt az új politikai ügynökséget a maga központi hatalmi berendezésével. A „forradalmi konzervativizmus” erre a célra semmiképpen sem jöhetett számításba, mivel nem volt semmiféle eszköze a tömegek elengedhetetlen lojalitásának biztosításához. Alapjában véve ugyanez volt a helyzet a *hagyományos konzervativizmussal* is. Ez sokkal egyértelműbben és a „forradalmi konzervativizmus” meg a fasizmus zavaró antikapitalista ellenhangjait mellőzve foglalt állást a termelési eszközök magántulajdonának sérthetetlensége mellett, ám az sem volt kétséges, hogy éppen pártpolitikai megnyilvánulásaiban (a Német-Nemzeti Néppártban, a Német Néppárt nehézipari szárnyában, a Centrupártban és egy sor apró pártban) képtelen a hagyományos ideológiai mintáival és politikai eszközeivel gátat vetni a bomlási folyamatnak. Az egész társadalmi-politikai építmény súlyos megrázkódtatása során megmutatkozott, hogy ennek leküzdéséhez másmilyen eszközökre van szükség, mint amilyenek a hagyományos, a viszonylagos nyugalom állapotára kialakított eszközök voltak, s hogy csak ilyen új eszközökkel érhető el a régi cél, amelyre mind a klasszikus, mind a „forradalmi konzervativizmus” törekedett: a polgári társadalomnak és alapjainak a tartós fennmaradása. S az is megmutatkozott, hogy ez a tőke mérvadó frakcióival és uralmi centrumaival való egyeztetés nélkül irreális gondolati játék vagy figuratologatás marad.

A különböző emancipációellenes, vagyis elsősorban antiproletár álláspontok társadalmilag implikált rokonsága végül abban jutott kifejezésre, hogy – hasonlóan ahhoz, ahogy az Olaszországban volt megfigyelhető²⁹ – legalábbis nyomokban és perem-

területeken olyasmi mutatkozott meg, mint a „hatalomátvétel” utáni fasiszta bekebelezési politikával szembeni ellenállás képessége. S a hagyományos és a „forradalmi” konzervativizmus közötti, az előbb feltüntetett oly nagy különbség is elmosódott, amikor — csekély árnyalati eltérésekkel — mindkét csoportosulás nemcsak gyakorlatilag, hanem normatív is beilleszkedett a valós viszonyok közé³⁰

Egyes eltérések és ezen integrációs folyamat ellen ható tendenciák — például Rudolf Pechel (1882–1961) és Ernst Niekisch (1889–1967) részéről, akik a fasiszmus hatása alatt határozottan szakítottak régi álláspontjukkal és valamilyen marxista álláspont felé közeledtek — éppoly kevésbé változtattak alapvetően az összképen, mint az a tény, hogy akkor, amikor már világosan kirajzolódott a „harmadik birodalom” katonai összeomlása, a hajdani hagyományos konzervatívok és a hajdani „forradalmi” konzervatívok egymásra találtak, hogy az utolsó órában államcsínnyel próbálkozzanak. Ennek politikai-szociális programja ugyanis, ahogy ez magától értetődő, egy olyan hierarchikusan elendezett, autoritárius vagy legfeljebb polgári irányban mérsékelt demokratizált államot irányzott elő, amelyet elitek vezetnek és a tömegek inkább csak helyeslően támogatnak, mint (akárcsak elméletileg is) meghatároznak.³¹ A fasiszta közjátékot ebben mintegy törölték a történelemből, konzervativizmus történetéből is.

10. A mai konzervativizmus vázlatos képe

Azokban az országokban, amelyekben a rendszert nem érték olyan mélyreható megfázkódtatások, mint Németországban, a konzervativizmus megnyilvánulásai általában nyugodtabbak, hagyományhűek, kevésbé betegesen „forradalmiak” maradtak. Ennyiben a konzervativizmus ott igazolva érezhette magát abban az alapvető feltevésében, hogy a konzervativizmus a maradandót képviseli mindennemű forradalmi vagy — ahogy most sokszor azonos ideológiai értelemben mondják — „totalitárius”³² dinamikával szemben, akár jobbról, akár balról indul ki; a konzervativizmus, vélik, végső soron magát az életet és a történelmet képviseli. Ily módon például Russel Kirk³³ (sz. 1918) amerikai konzervatív 1953-ban arra vállalkozhatott, hogy az angol-amerikai konzervativizmust illetően valamilyen kontinuitást állapítson meg „Burketől Santayanáig” (Georges Santayana, 1863–1952; ismeretelméleti szkepticizmusa, mindenfajta utópista gondolkodás elutasítása és a hagyomány, a forma hangsúlyozása alapján főleg angol nyelvterületen befolyásnak örvendő filozófus), anélkül, hogy a történelmen túlságosan nagy erőszakot kellett volna elkövetnie. Az alapvetőt és változatlant a konzervativizmus szempontjából Kirk szerint azok az elvek alkotják, amelyeket már Burke rögzített; ezek középpontjában „az emberiség tiszteletreméltó, morális hagyományainak fenntartása” áll, s a konzervatívok, úgy mond, „olyan kitartással ragaszkodtak ehhez a hitvalláshoz, amilyennel a politikai történelemben csak ritkán lehet találkozni”.

10. 1. Ókonzervatív reneszánsz

Németországban, ahol a szociális és politikai folyamattal együtt a konzervativizmus is az alapokig ható válságokon és összeomlásokon esett át — nem utolsósorban

a konzervativizmus látszólag végérvényes, jövátételten diszkreditálódásán a nemzetiszocializmushoz való tényleges történelmi viszonya révén –, a konzervatívok ugyan csak azon fáradoztak, hogy újra a régi konzervativizmushoz kapcsolódjanak. S mintha a konzervativizmus soha nem is támogatta volna sem a weimari köztársaság lerombolását, sem a fasiszmus berendezkedését, újra előtűnik a régi porosz-monarchista hagyományvonal, amely a valósághoz, a valóság megváltoztatásának szükségességéhez és a polgári szabadsághoz való viszonyában amúgy is mindig inkább valamilyen romantikus és a felsőbbbséghez, az államhoz igazodó álláspontot foglalt el, mintsem Burke szellemének megfelelő álláspontot.

A „forradalmi konzervativizmus” problémáját ennek során vagy a fasiszmussal együtt teljesen háttérbe szorították, vagy mint „álkonzervatív” elfajulást félretolták. Ebben a tekintetben aztán még azt is összehozták, hogy a tömegdemagógia és a technikának a fasiszta kormányforma számára való extenzív hasznosítása alapján a fasiszmust – mint felvilágosodás gátlástalanságának és Rousseau-féle demokratizmusnak a következményét – az egyenlőségre törekvő és proletár irányzathoz sorolják. Ily módon többnyire teológiai közvetítéssel helyreállt a kapcsolat az éppen „forradalmi” vagy „totalitárius” módon áttört német és konzervatív történelmi kontinuitáshoz. Hans-Joachim von Merkatz (sz. 1905) például „Die konservative Funktion” című programiratóban (1957) az „igazi”, állítólag nem ideológiai jellegű konzervativizmust szembeállította az „álkonzervativizmussal”, amely már a XIX. században fokozatosan érdekeket képviselő politikává és „racionálisan ösztönző ábrándképek” felvázolásává fajult. A jövő konzervativizmusa elé ezért a régi ideológiai perspektívát állította: Elképzelhetetlen a konzervatív funkciók vége, mert máskülönben „a politikában újra, mint hajdanában, csak hatalmi és érdekharcok határoznák meg a nyilvános magatartás több-kevesebb színpadát”.

Mindamellet ez a mondhatni időszerűtlenül naív konzervativizmus a Szövetségi Köztársaságban inkább csak látszatéletemet élt. Azok az agrár-feudális hatalmi pozíciók, amelyeknek az érdekei rányomták bélyegüket a társadalom- és történelemképre, a második világháború eredményeképpen lényegében megszűntek. Ily módon egyszerűen nem volt szociális alapja – eltekintve attól a háttérben maradó spekulációtól, hogy sikerül-e keleten visszaszerezni az agrárjellegű, egykor német területeket.

Mindent egybevetve azonban konzervatív törekvések meghatárlásának a legfőbb meghatározó oka általában a rendkívüli, hosszantartó gazdasági prosperitás és stabilitás volt. A munkásmozgalom jelentős megbénulásával és a bérből élőknek a polgári hatalmi rendszerbe való konjunkturális indíttatású beilleszkedésével, valamint az antikomunizmusnak és az Egyesült Államokhoz való kötöttségek a vitathatatlan hatása alatt eleinte nem sok alap kínálkozott egy olyan konzervativizmushoz, amely elméletileg túlnyúl e rendszer pragmatikus fenntartásán és megszilárdításán. A konzervativizmus minden formájában válsághelyzetekben bontakozhat ki igazán, amikor a szociális folyamatok és érdekek – valamiféle gyűjtő tükörben – felerősített ideológiai kifejezést kapnak. Nyugodt fejlődési szakaszokban viszont konzervatív megnyilatkozások szükségképpen nem találhatnak nagyobb visszhangra.

Amíg egy olyan konzervativizmus számára, amely immár újra felkapja Burket vagy a politikai romantikát vagy a prozsz konzervativizmust az elemi gazdasági-társadalmi és politikai változtatások igénye nélkül, látszólag már nem kínálkozik semmiféle releváns funkció a válság leküzdéséhez, addig a valóságra és az adott korra orientált elképzelésekkel nyilván más a helyzet. A monopolkapitalista társadalmakban, amelyekben a gazdasági strukturális feszültségek és irányítási problémák inkább növekednek, mint csökkennek, s amelyekben a szociális antagonizmusokat mindig csak rövidebb időkre lehet áthidalni, rugalmas ideológiai védőhálók iránt alapvető igény mutatkozik, amely a társadalmi-politikai helyzettől függően persze erőteljesebb vagy enyhébb formában jelentkezik. Ebben a tekintetben aztán a mai viszonyok között is megmutatkozik a konzervativizmus nagy alkalmazkodóképessége, amikor — nagyfokú tartalmi meghatározatlansága miatt, az emocionális és az irracionális a hangsúlyozása miatt — szinte tetszőlegesen bármely elhárító vagy alakító irányelv hordozójává tud válni.

A „decizionista konzervativizmushoz” — főleg a Carl Schmitt (és kisebb mértékben Ernst Jünger) nevéhez fűződő technokratikusan józan formában, amelynek már a „forradalmi konzervativizmuson” belül, azután pedig a nemzetiszocializmuson belül is megvolt a hangsúlyos önálló álláspontja — az ellenforradalmi érdekeknek egy olyan megfogalmazása kapcsolódik, amely számol a társadalmi-gazdasági fejlődés mai állapottával, inkább preventív és stratégiai jellegű. Ez a „technokrata konzervativizmus” is azt tartja a legfontosabbnak, hogy a társadalomról és az államról olyan képet vázoljon fel, amely szerint a nép nem tud maga dönteni, hanem az államot vezető elitől kapja normatív és tényleges feladatait. Itt is a régi módon kijátsszák a szabadságot az egyenlőség ellen, hogy a tulajdonviszonyokat és az ezeket követő kiváltságokat ideológiailag biztosítsák. Az új azonban ebben az, hogy ennek az összefüggésnek az érvényesítéséhez nem vesznek igénybe a régi értelemben vett metafizikus tekintélyeket vagy örök értékeket, sem istent, sem a történelmet, sem a természetet, sem az életet; hanem az emancipációval szembeni (kivált a szocializmussal szembeni) ellenmeczgalom úgy jelenik meg, mint magának az ipari-műszaki fejlődésnek a szükségszerű folyamánya. Az antidemokratikus érdek — amelynek konzernkapitalista háttere sokszor még a résztvevő személyek életrajzában is felismerhető — ezek szerint új köntösbe bújik, hogy a metafizika elavulása után új, fellebbezhetetlen fórumot nyújthasson: mint a társadalmi kiképzés előidézőjét.

Ernst Forsthoff³⁴ (1902–1974), a technokrata ellenforradalom egyik legjelentősebb teoretikusa, aki mint államjogász a weimari köztársaság vége óta — és komoly pozíciókat töltve be a „harmadik birodalomban” — jogászok egész nemzedékeit tanította, ezt 1965-ben így fogalmazta meg: „A technika szelleme, amelynek egyetlen célja a technika tökéletesítése, elvileg kizár mindennemű egyéni szabadságot.” Az ókonzervatív civilizációkritika pesszimista alaphangja eközben mit sem változtat azon, hogy elvben helyesli a civilizáció részét alkotó társadalmi-gazdasági folyamatokat, amelyek keretében mind több ember — a tömegek — mind kevesebb szabadságot kap, mind kevesebb ember pedig — az elit — mind nagyobb rendelkezési hatalomhoz és a koherens szabadságjogokhoz jut.

Helmuth Schelsky³⁵ (sz. 1919" szociológusnak, ezen irányzat egy további oszlopos tagjának egy 1961-ből származó kijelentésében már félreérthetetlen formát ölt ennek a normative hön óhajtott és ezért valóságosnak beállított folyamatnak az elkötelezett helyeslése: „Az állammal mint egyetemes technikai testtel szemben egyre inkább illúzióvá válik az a klasszikus felfogás, miszerint a demokrácia olyan közösség, amelynek politikája a nép akaratától függ. A technikai állam, anélkül, hogy antidemokratikussá válna, szubsztanciájától fosztja meg a demokráciát.”

Ezek a tételek azonban még abban a viszonylagos nyugalomnak az időszakában születtek, amely egészében véve az 1966–1967-es recesszióval ért véget. A nyugalom helyébe előbb a diákmozgalmak léptek, aztán pedig a bérből élők lassú remobilizálódása és a szocialista erők újjáéledése. Mindenekelőtt azonban az 1972–1974-ben kezdődött mélyenszántó gazdasági világválság és ennek sokféle következményei révén – jóval labilisabb viszonyok következtek bizonytalan kilátásokkal a jövőt illetően. Ez az eltolódás a választandó utat illető bizonytalanságnak egy közbülső szakasza után nagyszabású ellenmozgalmat váltott ki, s ez igyekezett gyökeresen felülvizsgálni gazdasági, politikai és elméleti-ideológiai eszköztárát, és hatékonyabbakká tenni eszközeit. Ez utóbbi területen a már bemutatott decizionista-technokrata konzervatívok szerepeltek hangadókként, mert az ő dedukcióikban nyilván a legplauzilisabban, kerteléstől és súrlódásoktól leginkább mentes formában mutatkozott meg, mit kell tennie az ellenforradalomnak ahhoz, hogy a régi célokat új eszközökkel lehessen elérni.

Ezek a szerzők is főleg a művelt polgári rétegeknek írtak, de a weimari idők „forradalmi” konzervativizmusával ellentétben már nem propagáltak holmi önálló társadalmi szerepet, hanem teljesen beleilleszkedtek a tőkés fejlődés kiképző és koncentráló fő áramába. Ezzel a társadalmi erőviszonyok megítélésében olyan realitásérzékről tettek tanúbizonyságot, amely kétségtelenül még növelte a kiindulópont felhasználhatóságát.

Forsthoff 1971-ben egy olyan modellanalízissel állt elő, amely összefoglalva volt hivatva bemutatni koncepcióját: „Der Staat der Industrie-Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel der Bundesrepublik.” Persze az, ami számára lényeges, ebben csak igen visszafogott formában mutatkozott meg, s érdekei csupán a „negatív dialektikának” egy különös formájában tárultak fel, amely az érvelésben előkészített, egyértelmű végkövetkeztetések előtt csaknem mindig megtorpan és ezek határozott levonását az olvasóra bízta.

Az egész írás az 1922-ből való Carl Schmitt-féle tétel³⁶ időszerű parafrázálása: „Szuverén az, aki a kivételes állapot felől rendelkezik.” A *szuverinitást* – amelynek a mai gyenge állam alighanem híján van – Forsthoff mindamellett mint látens lehetőséget idézi fel: ez az államot természeténél fogva megillető „egyedüli illetékesség a jog és jogtalanság definiálására, mégpedig szankciók nélkül visszaélés esetén”. Következésképpen aztán a weimari köztársaság vége ebben az interpretálásban „tanulságul” szolgál arra, hogy az állam szempontjából a szuverenitás előnyben részesítendő a legalitással szemben. A hön óhajtott erős állam mindamellett, szerinte, jogállam maradhatna: „a jogállamiságot olyan köntösnek tekintené, amelyet az államiság mint reális, szuverén hatalom magára öltött”. Ennek a levezetésnek a logikája világos: az állam, mint szuverén jogalkotó hatalom cselekvését szabályszerű eljárásokba öltözteti; hasonlóképpen Carl Schmitt már a nemzetszocialista államot is jogállamnak tudta deklarálni.

Történelmileg kipróbált kövekeztetéssel másutt ezt mondja erről: az olyan támadásokat, amelyek egyszer majd esetleg „az ipari társadalom építményének szilárd magva” ellen irányulhatnak, a *szükségállapot törvények* sem ragadják meg kellőképpen. „Az ilyen támadások, ha veszélyessé válnának, a tulajdonképpeni vészhelyzetet alkotnák és kivételes állapot bevezetését vonnák maguk után, amelynek jogi gondozása sui generis probléma volna.” Ily módon tehát a fellángoló osztályharc esetén – hiszen csak ez kérdőjelezhetné meg a dolog lényegét tekintve és Forsthoff érvelése szerint a „szilárd magot” – megvolna a lehetőség az ilyetténképpen megállapított kivételes állapot felől való jogmentes rendelkezésre. Ám Forsthoff még mást is remél az ipari társadalom rendszerének csillapító hatásától, amelynél fogva „váratlan események”, ha egyáltalán bekövetkeznének, önmaguktól hatástalanokká válnának, s titokzatosan ezt a következtetést vonja le: „Ilyen körülmények között ma sok érv szól a normális állapot feltételeinek fennmaradása iránti feltétlen, biztosításról lemondó bizalom mellett. Többet erről nem mondhatunk.” Ez azt akarja jelenteni, hogy amíg zajtalan képződmények érvényesültek, a kivételes állapotról – vagyis ténylegesen a diktatúráról – nem kellett kifejezetten beszélni. A túlvilágon levő csak szótlanul fenyeget át mifelénk; „többet erről nem mondhatunk” – még nem?

10. 3. A kiképzett társadalom

Rüdinger Altmann (sz. 1922), Carl Schmitt alighanem legkövetkezetesebb folytatója és a nyugatnémet exportipar egyik vezető menedzsere már 1965-ben „Die formierte Gesellschaft” című szenzációt keltő tanulmányában³⁷ – akkoriban Ludwig Erhard volt a szövetségi kancellár, s Altmann a háttérből inkább politikailag-stratégiai-lag irányította, mintsem tanácsokkal látta el – legitimációképpen bevezette a válságmotívumot: „Csakugyan, a válságérzékenység szemlátomást megnövekedett. Vihart még nem jelentettek. De vajon álljuk-e majd?” Altmann az osztályharc végleges befejeződését helyezi kilátásba és azt a következtetést vonja le, hogy az ily módon kiképzett társadalomban immár ennek működőképességéé az elsőbbség, ez viszont mindekelőtt azt is jelenti, hogy a tulajdonosok szabadon rendelkezhetnek a gazdasággal. „Ebben a tekintetben persze megszokott dolog és elengedhetetlen is a szabadság és a rend összefüggésének a figyelembevétele. Mindamellet ez az evidencia másodlagos.” Ezzel kerekén kimondja, hogy az állam elsőbbségére vonatkozó elterjedt illúziót fel kell adni. S ez a premissza felfedi követelése szociális értelmét is, nevezetesen hogy a végrehajtó hatalomnak vissza kell kapnia cselekvési szabadságát és autoritását, vagyis meg kell szabadulnia korlátaitól és gátjaitól.

Forsthoffhoz hasonlóan Altmann is inkább csak körülírja, mintsem világosan leszögezi, hová is akar kilyukadni. Az osztálytársadalom olyan pólusai mint a tőke és a munka itt meg sem jelennek. Altmann mindössze arra utal, hogy a kiképzett társadalom „a távoltartás szabadságát előnyben részesíti” – ami annyit akar jelenteni, hogy a tömegeket távol tudja tartani a társadalmi döntéshozataltól és privilegizálástól. Az önállóságtól való csendes megfosztás a hatalom gyakorlásának korszerű technikája révén, „az autoritárius államhoz való előkelő lopakodás” (Christian v. Krockow) ily módon kihúzhatta a talajt az alól, amit maga Altmann „a szociális probléma még min-

dig veszélyes vadvizeinek” ismert el. A szükségessé vált eljárás irányvonalát másutt maga így fogalmazta meg:³⁸ Az állam és tekintélye, autoritása szempontjából előnyös volna, ha a politikai cselekvéshez „bal felől igazolást szerezne, a megoldást magát viszont jobboldalt keresné”.

Közben Altmann a totális politikai „döntés” uralmi keretét hozzátette³⁹, s az osztályellenfél mint „ellenség” újra a társadalmi béke „megzavarójává” válik. Új megalkotásában a régi tétel immár így hangzik: „De minden magas fokon manipulált társadalomban a zavarok veszélyessé válnak és kiküszöbölendők.”

Armin Mohler (sz. 1920), Ernst Jünger egykori magántitkára, politikai publicista és a Siemens konzern speciális tudomány- és oktatáspolitikai érdekeinek szóvivője, ebben a körben politikailag, a legvilágosabb és legagresszívebb; Altmann s ugyanúgy Forsthoff arisztokratikus úri stílusát, amely a beavatottnak szándékosan megkurált gondolatföredékeket talál, nyilvánvalóan semmibe veszi. Már 1950-ben „Konservative Revolution” című munkájában⁴⁰, a fasizmus még elevenen élő tapasztalata dacára, azzal a kétes értékű feltételezéssel hozakodik elő, hogy a „konzervatív forradalom” alighanem tartogat még ígéretes megoldásokat, amelyek „kívül esnek a haladás és a reakció elcséptelt jelszavain”. És mindenféle hasonló értelmű kitételek és átmeneti jellegű állásfoglalások után, amelyek támadó jellege az idők folyamán – a durva nacionalista-reakciós publicisztikába tett kiruccanásáig – szemmel láthatóan növekedett, 1973-ban megjelent tőle egy tanulmány „Der faschistische Stil” címmel⁴¹, s ez már végképp nem hagyott semmi kétséget afelől, hogy mire gondol.

Már bevezetőben határozottan példálódzik a konzervativizmus és a *fasizmus* összefüggésével, mint kifejezést, stílust és ritmust definiálva ez utóbbit: „gyors, sziporkázó, nagyszerű”. Ebben a szépítő köntösben a fasizmus – mégpedig a nemzetiszocialisták által rossz szemmel nézett, „igazi”, mondjuk olasz vágású, amelyre Ernst Jünger szolgálhat mintául – nem más, mint „döntés a kiképzetlen (megformázatlan) ellen.” Mohler a „harciasan gondolkodó fasisztát”, aki szereti a küzdelmet, a brutális akciót magát, és ezt valósággal keresi mint az élet legintenzívebb megnyilvánulási és kifejezési formáját, szembeállítja az ideológikus-messianisztikus gondolkodással és magasztalja e világ két „ingredienciáját”, amely „mélyen belevésődött az emberek szívébe”: „a nemzetiszocialista szenvedélyt és a fasiszta stílust”. Azzal zár, hogy homályos formában valamilyen döntést sürget az általa optált választási területen, mert a történelem nem kínálja „a lehetőségek tetszőleges, végtelen sorát”: „Ha végre felhagyunk azzal, hogy tabunak nyilvánított dolgokat, mint a »nemzetiszocializmus«, a »fasizmus« és hasonlókat, egyszerűen mellőzünk, és józanul, differenciáltan feltesszük magunknak a kérdést, hogy ezek tulajdonképpen mik is voltak, – azt is megtudjuk, milyen lehetőségek maradtak számunkra.”

Ezzel, a Schmitt-féle iskola kontinuitásában maradva, a fasizmust mint a konzervativizmus legitim rokonát – ha ugyan nem betetőzőjét – rehabilitálták és végigjártak egy nevezetes kört, amelynek elején a „forradalmi konzervativizmus” és a nemzetiszocializmus párhuzamos szociálgenezise állt. Az ilyen motívumok és érvelési minták elterjedése és visszhangja kétségtelenül elárul egyet-mást Németország polgári társadalmának hagyományairól és tendenciáiról. De vajon csakugyan, Greiffenhagen kifejezésével élve, német dilemma ez csupán? Avagy abban a körülményben, hogy preventív módon indoklási mintákat készítenek elő akut ellenforradalmakhoz, amelyek

szükség szerint finom cselekvési utasításokká simíthatók és eldurvíthatók, nem inkább társadalmilag meghatározott érdekösszefüggések jutnak kifejezésre, amelyek nem annyira hagyomány és nemzetiség szerint, mint inkább fejlődési fok és osztálypolitikai erőmegoszlás szerint bontakoznak ki?

Ez utóbbi feltételezés mellett nemcsak az szól, hogy Spanyolország és Portugália autoritárius kormányzata alatt a Schmitt-féle iskola intenzív fogadtatásra talált, hanem talán még nagyobb mértékben az is, hogy egy újabb agresszív konzervativizmus sikert könyvelhetett el az Egyesült Államokban.⁴² Ám a legnyomósabb érvet ebben az értelemben alighanem a körülbelül 1960 óta a vezető tőkés országokban járványszerűen terjedő technokratikus rendszerelméletek és kibernetikai modellek szolgáltatják, amelyek legfőbb törekvése rendszerint az, hogy taglalják a normative feltételezett polgári társadalmi rend irányítási követelményeit és hatékonyabbá tegyék az irányítást. Mivel ezzel a súrlódási veszteségeknek a minimumra való csökkentése és az uralom veszélyeztetésének kikapcsolása a cél, ily módon láthatóan jelesen konzervatív, nevezetesen a rendszer érdekeinek óvását szolgáló funkció realizálódik, amelynek alá van rendelve az átalakítás eszközeinek a kérdése.⁴³

10. 4. Konzervatív keverékformák és mellékáramlások

A „technokrata” és a „decizionista” konzervativizmus különféle válfajai mellett újabb hajtásai fejlődtek ki a „szociális” konzervativizmusnak is, bár ez Lorenz von Steinnek az analitikus dimenzióit már nemigen érte el újra. A legimpozánsabban ezt német nyelvterületen alighanem a jezsuita Oswald von Nell-Breuning (sz. 1890) képviselte, például „Kapitalismus und gerechter Lohn” című művében (1960), nagy jelentőségre téve szert a szerteágazó katolikus szociális tanítás⁴⁴ szempontjából. Ennek, akárcsak az evangélikus szociális tanításnak⁴⁵ is, igen fontos felismerések és előbbre vivő ösztönzések köszönhetők, amelyek mindamellettt sajátos ambivalenciát mutatnak. Az a mennyiségű progresszivitás, amely ezekben benne rejlik, csaknem mindig feloldódik egy – feltételezetten semleges érdekeltségű „magasabb szempontból” meghatározott – partriarchális keretben. A „szociális igazságosságot” mint a szociál-konzervatív társadalomfelfogás kulcsszavát többnyire valamiféle olyan harmóniaelképzelésből vezetik le, amely azt tartja magáról, hogy abszolút kritériumokkal rendelkezik egy adekvát, mégpedig kiváltságok szerint rendezett társadalomhoz. A szociálisan gyengébbért való, sokszor igen elkötelezett kiállás⁴⁶ ennek során már eleve mindig inkább az egyénnél lecsapódó szociális károkat kívánja karitatív módon kiegyenlíteni, mintsem az ezeket előidéző struktúrákat megváltoztatni.

Ennek alapja általában egy statikus világ- és kiváltképpen tulajdonfelfogás, amely – sokszor éppen a keresztény szociálteoretikusokat produkáló kispolgári világot visszatükrözve – a tartósságot óhajtja megóvni a lerombolástól; nem látva be, hogy a legfőbb romboló tendenciák és erők szociális struktúrákból (és főképpen a föld és a termelési eszközök társadalmilag meghatározó magántulajdonából) fakadnak. Ebből a szemszögből nézve található magyarázat arra a sokszor merev, sőt korlátolt konzervativizmusra is, amelyről elkötelezett szociálkonzervatívok politikai-állami területen többnyire tanúbizonyságot adnak: a kereteket és a struktúrákat – egy „ép világ” ér-

telmében, akármilyen feltartóztathatatlanul fogyatkozik is meg ennek az elképzelésnek a tényleges tartalma – fenn kell tartani. Vagy a Kurke-féle képet felidézve: változtatásokat csak a régi épület stílusában szabad végrehajtani; inkább benne, mintsem rajta – és semmiképpen sem a szerkezeti falakon.

A felekezeti síkon túl központi szociálkonzervatív vonások jutottak kifejezésre az SPD politikai tevékenységének és megnyilatkozásainak egy tetemes részében is – kiváltképpen az 1959-es godesbergi program idejében –, mivel ezekben, legalább is ami a fő hangsúlyt illeti, a fennálló társadalomba és annak fejlődéstörvényeibe való integrálódásra, nem pedig kiváltságok megszüntetésére és szocialista perspektívájú emancipációra törekedtek.⁴⁷ Ebben nem utolsósorban a szociálkonzervatív elképzeléseknek az az együttese nyilvánul meg, amely már Ferdinand Lassalle (1825–1864) munkásvezér kora óta a német szociáldemokrácián belül mindig megvolt – és Lassalle-ról még közvetlenül Lorenz von Steinre szállhatott át –, s amely a tömegek felülről elrendelt, ellenforradalmi fogantatású szerény szerencséjének a képét vázolja fel.

A Szövetségi Köztársaság parlamenti képvisellel rendelkező pártjaiban ily módon – annak a körülménynek megfelelően, hogy a kapitalizmus olyan alapvető kritikáját, amely többet akart, mint pusztán a proletariátus helyzetének javítását a rendszer keretei között, jelentősen visszaszorították, s ez csak fokozatosan tudott újra térnyerni. Általános értelemben mutatkoztak meg olyan konzervatív gondolati tartalmak, amelyek minden pártkorláton túllépve széles körben terjedtek el és eltérő politikai-parlamenti állásfoglalások hordozó ideológiáiként szerepeltek. Amikor újra előtérbe került egy szocialista, sőt akár csak radikális polgári demokratikus programrendszer, azok az erők, amelyek, ha eltérő módon is, a polgári társadalom fenntartásában voltak érdekelték, erősebben érezték magukat indíttatva arra, hogy konzervatív elképzeléseket állítsanak szembe a változtatási dinamikával. Ez a törekvés, amely például egy „konzervatív internacionálé” vágyalmában teljesedett ki, megváltozott körülmények között is újra megerősíti a konzervativizmus régi szociális értelmét.

Az adott pártpolitikai tényállással látszólag szemben áll az, hogy például a CDU/CSU az 1976-os Bundestagválasztási harcban központi jelszóként ezt tűzte ki: „Szabadság, nem (vagy) szocializmus” (Freiheit statt (oder) Sozialismus), s ezzel a közvélemény előtt olyan látszatot keltett, mintha alapvető társadalmi-politikai konfliktusban állna a szociálliberális koalíció pártjaival.

Csak hogy ennél a hagyományos, öskonzervatív antitetikus alapmintánál⁴⁸ időszerű alkalmazásában éppen a tényleges szubsztancia hiánya figyelemreméltó. Ugyanis nemcsak hogy az FDP-vel, amely az európai spektrum egészében meglehetősen jobboldali konzervatív álláspontot foglal el, szocialista politika nem folytatható, hanem az SPD-ben magában is a történelmi értelemben szocialista erők kétségtelenül bizonytalan jövőjű kisebbséget alkotnak, amelyet talán még a párton belül is értelmileg azonos irányú érveléssel fognak leküzdeni. Ez a tényállás nem csupán egy határozottan konzervatív párt választási jelszavának a nyilvánvalóan demagóg intencióját mutatja. Ez eléggé jól rávilágít a mai SPD tömény konzervativizmusának lényeges vonásaira, még ha az SPD mindennek ellenére is úgy érzi, hogy a szocialista munkásmozgalom hagyományait követi.⁴⁹

11. A konzervativizmus perspektívái és határai

A történelmi tapasztalatok fényében, valamint logikailag rendszerezve, vizsgálva, értelmetlen és félrevezető volna, ha mindent, ami az „emancipáció” (vagy éppenséggel a „szocializmus”) jelszava szempontjából az elképzelt ideális mértékektől elmarad, a „konzervatív” fogalom alá sorolnánk – sőt tendenciáját tekintve politikailag „reakciónak” minősítenénk. Az ilyen polemikus túlhajtásnak egy különösen messzire nyúló kísérlete érte a Max Horkheimer és Theodor Adorno köré tömörült – valójában minden történelmileg megragadható konzervativizmuson messze túljutott – „*frankfurti iskolát*”, amelyet filozófiai idealizmus és történelmi materializmus keverése, valamint hiányos valóságérzete miatt konzervatívnak minősítettek.⁵⁰ Az ilyen értelmezés azonban maga is erősen leszűkült valóságérzetről tanúskodik, mivel félreismeri a mai polgári társadalom elért állapotát és fejlődési tendenciáit és eltéveszti a „kritikai elméletben” rejlő – és így be is vált – emancipátori érdekeket és potenciált.

A szokásos értelmezés és minden látszat dacára Cristian v. Krockow⁵¹ ragaszkodott egy Németországban „hiányos konzervativizmust” (fehlender Konservatismus) kimutató „ellenmérleghez” (Gegenbilanz). Felfogása szerint a német konzervativizmus dilemmája lényegében abban rejlett, hogy „túlságosan sikeres”. Akármilyen találó is Németországot illetően a demokratikus fejlődés hiánya és akármilyen találóan vezettek is le ebből történelmi katasztrófákat, ez mégsem önmagában véve a német konzervativizmusnak a rovására írandó, hanem a német fejlődés társadalomtörténeti és politikai meghatározottságának, amely fejlődés a német konzervativizmusban tükröződik vissza. Amikor Krockow körülbelül ezt a definíciót állítja fel: „Mindenütt ahol emberek emberek fölött rendelkeznek, alapjában nyilvános szféráról van szó, ahol az ember méltósága, örendelkezése érdekében demokratikus eljárásra, választásra és a hatalom hordozóinak a hatalomnak alárendeltek által való ellenőrzésére van szükség”, úgy ez kétségtelenül emancipátori állásfoglalás. S ha ehhez hozzáteszik, hogy egy „demokratikus szocializmus” ebben az értelemben nemcsak elképzelhető, hanem éppenséggel „konzekvenciája a liberális-konzervatív felfogásnak”, akkor ez aligha kapcsolódik a konzervativizmus valamely történelmileg megállapítható típusához és artikulációs érdekéhez. A szabadság biztosításának ehhez hozzáfűzött fenntartása: „Az elengedhetetlen határeltolódásnak mindamellet semmiképpen sem szabad olyan rövidzárlathoz vezetnie, amely a magánszférát egyszerűen kirekeszti”, olyan igény, amely központi elemként végigkísérhető a szocialista mozgalom egész eszméletörténetén. Ez konzekvenciájában azt jelentené, hogy a Krockow által ajánlott fogalom meghatározásban még a marxista-szocialista felfogás is – ha példának okáért három történelmi és elméleti alapvető szakaszt személyekkel akarnánk jelölni: Karl Marxnál, Rosa Luxemburnál, Wolfgang Abendrothnál – konzervatívként jelentkezne. S végül „a kétely és a remény keveréke”, amelyet Krockow antropológiailag a konzervativizmus sajátjaként propagál, éppen ebben az összekapcsolásban nehezen minősíthető konzervatívnak.

Ily módon éppen Krockow ama fordított irányú kísérlete alapján, hogy a konzervativizmus fogalmát átmentse valamilyen demokratikus, emancipátori perspektívába, azt mutatja, hogy a konzervativizmus történelmi-társadalmi értelemben ilyesmit nem nyújthat és hogy a felismert hiány nem konzervativizmusban való hiány,

hanem magának a konzervativizmusnak egy szükségszerű immanens hiánya. A konzervativizmus történelmi-társadalmi szempontból nem választható el önnön érdekétől és attól, ahogy autoritárius, kiváltságokat védő hajlamát ideológiailag megformálja. A konzervatív irodalom újabb konjunktúrája, amely a Szövetségi Köztársaságban a hatvanas évek végén és a hetvenes években bontakozott ki, önmagában véve újra megerősíti a maradandó konzervatív funkciót: nevezetesen hogy ideológiailag sorompóba álljon, amikor társadalmi-gazdasági eltolódások folytán a tulajdonra és kiváltságra orientált társadalom alapjai veszélyeztetetteknek látszanak. Gerd-Klaus Kaltenbrunner (sz. 1939) mint konzervatív eszmefuttatások elkötelezett szervezője ezt a körülményt hagyományos konzervatív kifejezésmódban vázolta, amikor 1973-ban azt fejtegette, hogy „éppen permanens átalakulásoknak és emfatikusan erőltetett változtatásoknak, vagyis fokozott bizonytalanságnak a korában újra szükség mutatkozik majd az olyan konzervatív értékekre, mint a rend, a stabilitás, az autoritás és a szabadság”.

A konzervatív erőfeszítés, öndefiníciójának megfelelően, mindig a kiváltságok óvására és az emancipáció megakadályozására törekedett; politikai célját tekintve mindig az „autoritárius tulajdonvédő állam” után vágyott (ezt a kifejezést a szociáldemokrata Kurt Schumacher használta a még fiatal NSZK-ra). Ha ez így van, akkor ma valóban minden olyan világfelfogás, amely a polgári társadalomhoz igazodik és annak érdekeit képviseli, lényegében konzervatív jelleget ölt, akármilyen is az kívülről nézve és akármilyenek is a mellékáramlatai.

Ami az óhajtott vagy végeredményben érvényesülő konzervatív tendenciáktól és a konzervatív társadalmi érdek által kiváltott implikációktól különválik, az a társadalmi emancipációra, a kiváltsággal szemben az egyenlőségre, a *demokratizálódásra* való törekvés az ember önrendelkezésének követelése és folyamata. A konzervativizmus mint reakciós társadalmi érdekek ideológiája a társadalomtörténeti folyamatnak a dialektikájában a szélsőségek közötti távolságot teljes egészében megtette: isten uralmától a technika uralmáig, a hit jegyében folytatott manipulációtól a tudatosság jegyében folytatott manipulációig, a tradíciótól a decízióig, az autoritásról a terrorig, a munkásosztálynak a létfeltételeitől való megfosztásától az integrálásán át a likvidálásáig; és az érdekek alakulásától függően mindezeket az utakat visszafelé is megtette. Éppen ebben a mindenkor eltérő konkrét követelményekkel szembeni mozgékonyság által bizonyulnak a konzervatív minták alkalmasak arra, hogy a mindenkori, a fennálló tulajdonviszonyok jogcímait és a kiváltságokat, vagyis előbb a kései feudális, majd a polgári társadalom uralmi viszonyait valóságosnak és normatívnak mutassák ki, és amennyire ideológiai erőik engedik az emancipációs mozgalmakat ellenforradalmi módon elhárítsák.

Jegyzetek

1. Idézi: *Kurt Lenk*: Konservativismus. In: Reinhard Kühn (Hrsg): *Der bürgerliche Staat der Gegenwart. Formen bürgerlicher Herrschaft. II.* Reinbeck, 1972. 148.
2. *Otto Heinrich von der Gablentz*: Konservativismus. In: Ernst Fraenkel–Carl–Dietrich Bracher (Hrsg): *Staat und Politik. Frankfurt/M. 1966. 170 és kk.*
3. Lásd *Mannheim*: *Das konservative Denken* (1927). In: *Mannheim Wissenssoziologie*: Hrgs. Kurt H. Wolff. Neuwied 1964. 408 és kk.

4. Lásd *Greiffenhagen*: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. 16. – Greiffenhagen azóta maga immanens módon kritikailag revidálta álláspontját. Vö.: „Neokonservativismus in der Bundesrepublik” c. tanulmánya. In: *Martin Greiffenhagen* (Hrsg.): Der neue Konservatismus der siebziger Jahre. Reinbek, 1974. 7 és kk.
5. Marx és Engels Művei 1. köt. Budapest 1957.
6. Uo. 444.
7. *Hans Barth*: Die Idee der Ordnung. Erlenbach 1958. 52.
8. *Karl Marx*: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: MEM 1. kötet, Budapest, 1957. 379.
9. *Mannheim*: Das konservative Denken. 457.
10. *G. W. F. Hegel*: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971, 243–246.
11. Lásd. elsősorban *H. Heller*: Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland (1921). In: *Heller*: Gesammelte Schriften, Hrsg. M. Drath u. a. I. Leiden 1971. 46 és kk.; *H. Marcuse*: Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie. Nauwied 1962.² 154 és kk.
12. *Kurt Lenk*: Volk und Staat. Strukturwandel politischer Ideologien im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1971. 45.
13. *Kurt Lenk*: Konservatismus. 136.
14. *Marx és Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 366.
15. Lásd *Herbert Marcuse*: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung (1934). In: *Herbert Marcuse*: Kultur und Gesellschaft. I. Frankfurt/M 1965. 22.
16. *Greiffenhagen*: Dilemma, 13.
17. Lásd például *Otto Heinrich von der Gablentz*: Konservativismus. 172.
18. Lásd *F. Karrenberg*: Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Protestantismus. In *H. Grebing* (Hrsg.): Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland. München 1969. 592 és kk.
19. Lásd *Helmut Theisen*: Die Entwicklung zum nihilistischen Nationalismus in Deutschland 1918 bis 1933. München 1955. 19 kk.; *Helga Grebing*: Nationalismus und Demokratie in Deutschland. In *Iring Fetscher* (Hrsg.): Rechtsradikalismus. Frankfurt/M 1967. 31 és kk.
20. Erre és a következőkre vonatkozólag (és bibliográfiát) lásd *Klaus Fritzsche*: Politische Romantik und Gegenrevolution Fluchtwege in der Krise der bürgerlichen Gesellschaft: Das Beispiel des „Tat” –Kreises. Frankfurt/M. 1976. 13 és kk., 31 és kk.
21. Lásd *Ernst Nolte*: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1963. 61. és kk.
22. A fogalomról és értelméről lásd *Christia Graf von Krockow*: Die Entscheidung. Stuttgart 1958.
23. *Arthur Moeller van den Bruck*: Das Dritte Reich. Hrsg. *Hans Schwarz*. Hamburg 1931³. 189, 202.
24. *Ernst Jünger*: In Stahlgewittern. Berlin 1924⁵. XII.
25. A „Tat”-köröt illetően általánosságban véve lásd *Klaus Fritzsche*: Politische Romantik und Gegenrevolution.
26. Lásd *Carl Schmitt*: Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus. Berlin (–W.) 1961³. 13. kk.
27. *Ernst Nolte*: Konservativismus und Nationalsozialismus. In: „Zeitschrift für Politik” (NF) 11, 1964. 18.
28. Lásd *Varga Jenő*: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Kossuth Könyvkiadó 1978. 195. és kk., 277. és kk.
29. Lásd *Ernst Nolte*: Die faschistischen Bewegungen. München 1966. 64 és kk.; *K. Priester*: Der italienische Faschismus. Köln 1972. 113 és kk., 276 és kk.
30. Lásd például az előbbi illetően a fentebb megnevezett pártok, az utóbbit illetően a „Tat”-kör átmenetét a „harmadik birodalomba”: *E. Matthias/R. Morsey* (Hrsg.): Das Ende der Parteien 1933. Düsseldorf 1960, passim; *Fritzsche*: *Romantik*, 239. és kk.
31. Lásd *H. Rothfels*: Die deutsche Opposition gegen Hitler. Frankfurt/M. 1959. 109 és kk.; *H. Mommsen*: Gesellschaftsbild und Verfassungspläne des deutschen Widerstandes. In *W. Schmitthenner/H. Buchheim* (Hrsg.): Der deutsche Widerstand gegen Hitler. Köln 1966. 73 és kk.

32. Lásd *W. Hofmann*: *Stalinismus und Antikommunismus. Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts* Frankfurt/M. 1968²
33. *The Conservative Mind*, 1953. – Svájci szemmel *Hans Barth*: *Der konservative Gedanke*. Stuttgart 1958.
34. *Ernst Forsthoff*: Technisch bedingte, Strukturwandlungen des modernen Staates. In *Hans Freyer* u. a.: *Technik im technischen Zeitalter*. Düsseldorf 1965. 211 és kk.
35. *Helmut Schelsky*: *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*. Köln 1961. 29.
36. *Carl Schmitt*: *Politische Theologie*. München 1934². 11.
37. A tanulmány megjelent Altmann „Späte Nachricht vom Staat” című tanulmánykötetében, Stuttgart 1968. – A „kiképzett társadalom” kérdéséhez lásd még R. Opitz: *Der grosse Plan der CDU: die „Formierte Gesellschaft”*. In „*Blätter für deutsche und internationale Politik*”, 10. 1965. 750 és kk.
38. *Rüdiger Altmann*: *Späte Nachricht vom Staat* (1967). In: *Nachricht*, 58.
39. *Rüdiger Altmann*: *Der Feind und der Friede* (1968). In: *Nachricht*, 77.
40. *Armin Mohler*: *Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*. Stuttgart 1950; jelentősen bővített kiadás: Darmstadt 1972². 211.
41. In *Gerd–Klaus Kaltenbrunner* (Hrsg.): *Konservatismus international*. Stuttgart 1973.
42. Lásd *Philip C. Chapman*: *The New Conservatism*. In: „*Political Science Quarterly*”, 75. 1960.
43. Erre vonatkozólag lásd például *K. W. Deutsch*: *Politische Kybernetik. Modelle und Perspektiven*. Freiburg 1970², továbbá ennek kritikája: *W. D. Narr*: *Theoriebegriffe und Systemtheorie*. Stuttgart 1969; különösen 170. és kk.; valamint ennek ellentéte: *J. Habermas/N. Luhmann*: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M. 1971.
44. Lásd ehhez áttekinthetően *F. J. Stegmann*: *Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Katholizismus*. In *Helga Grebing* (Hrsg.): *Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland*. München 1969. 483. és kk.; valamint történelmileg jobban alátámasztott tárgyalásban: *G. Kraiker*: *Politischer Katholizismus in der BRD: Eine ideologiekritische Analyse*. Stuttgart 1972.
45. Lásd *F. Karrenberg*: *Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Protestantismus*. In: *H. Grebig* (Hrsg.): *Geschichte*, 592 és kk.
46. Lásd például, a keresztény szakszervezeti mozgalom hagyományai alapján: *N. Blüm*: *Reaktion oder Reform. Wohin geht die CDU?* Reinbek 1972.
47. Tipikus ebből a szempontból: *K. Schiller*: *Reden zur Wirtschaftspolitik*, 4. (Bonn 1968), különösen 115. és kk., 167 és kk., 203. és kk., *H. Ehrenburg*: *Zwischen Marx und Markt. Wirtschaftspolitik für morgen*. Frankfurt/M. 1973; *H. Buschfort*: u.a.: *Godesberg und die Gegenwart*. Bonn-Bad Godesberg 1975; *H. Schmidt*: *Kontinuität und Konzentration*. Bonn-Bad Godesberg 1975.
48. Lásd ebből a szempontból akár csupán annak a könyvnek a címét és szövegét, amely 1952 óta Európában és az Egyesült Államokban különböző kiadásokban és példányszámokban látott napvilágot: Erik R. v. Kuchnelt-Leddihm: *Freiheit oder Gleichheit? Die Schicksalsfrage des Abendlandes* (Szabadság vagy egyenlőség? A Nyugat sorskérdése).
49. Lásd a heterogén társadalmi-elméleti állásfoglalások figyelemre méltó kompromisszumát az SPD úgynevezett hosszútávú programjában; *Ökonomisch-politischer Orientierungsrahmen für die Jahre 1975–1985*. Vorstand der SPD, Bonn 1975.
50. Lásd például *Jürgen Rissert/Claus Rolshausen*: *Der Konservatismus der kritischen Theorie*. Frankfurt/M. 1971.
51. *Cristian v. Krockow*: *Der fehlende Konservatismus – eine Gegenbilanz*. In *Helga Grebing* u. a.: *Konservatismus – eine deutsche Bilanz*. München 1971. 98 és kk.

A FORRADALOM NYELVE AZ AMERIKAI ÉS A FRANCIA FORRADALOM (Milánó, 1988. június 22–25.)

Az amerikai és az európai Amerika kutatók közös társasága 1979-től tartja kétévenként rendezvényeit. Európában e társaság fő erejét francia és olasz történészek képezik, akiket a nyugat-német kutatók is támogatnak. Most, a 200 éves évfordulón érthetően az amerikai és a francia forradalom története került napirendre. A választás azonban tanulságosabb az egyszerű szabványos megoldásoknál.

A konferencia megnyitása még bizonyos fokig formálisan, ünnepélyesen, de máris vitával kezdődött. A megnyitás „kerekasztalánál”, amelynek eleve „A forradalom és a forradalom nyelvezete” címet adták, úgy indult, hogy az asztalnál az amerikai Harvard egyetem professzora, Judith Shklar elnökölt, és a cambridge-i egyetem két professzora foglalt még helyet. Míg azonban ketten valóban a forradalom „nyelvezetéről”, vagyis a „formai” kérdésekről szóltak, John Dunn, a King's College cambridge-i egyetem professzora a leghatározottabban leszögezte: ő „a nyelvezettel” sohasem foglalkozott külön, s úgy véli, a forradalom tartalmi problémái határozták meg mindig a nyelvezet kialakulását is.

A konferencia első napján a résztvevők a 18. századi amerikai forradalom történetével foglalkoztak. A nyitó előadást a konferencia nesztora Alfred Young (USA, Northern Illinois) tartotta – meglehetősen provokatív éllel. Előadásnak tengelyébe az amerikai alkotmányt állította, s azt hangsúlyozta, hogy annak megszületését át- és átszőtték a népi mozgalmak. Jellegzetes, hogy noha a federalista, republikánus Hamilton megközelítéseit a kongresszusi tagok külön-külön a legnagyobb elragadtatással üdvözlözték – de azokat végül is a leghatározottabban elutasították, mivel a „népi géniusznak” nem fordíthatnak hátat, s bizonyosak voltak abban, hogy a nép jogi kiszorítása a gyakorlatban már lehetetlenné vált. Young pontosan bemutatta ezt a lehetetlenné válást. Idézte „a patriarcha” Benjamin Franklin szavait, aki elismerően nyilatkozott „a szabadok e szegényebb osztályáról”, akiket nem szabad jogtalanságba süllyeszteni, másfelől a kulcsszereplő Hamiltont – aki maga a végül is elfogadott alkotmányról kijelentette: „semmi sem áll távolabb annál, mint amit ő eredetileg eltervezett”. Az eltérést Young egyértelműen abból eredeztette, hogy a népet nem lehetett már kizárni „az alkotmány sáncaiból”.

Young hosszabban foglalkozott azzal is, hogy a népi érdekek megfogalmazói, teoretikusai, múltbeli „szellemei” miként éltek tovább. Elsőként a nálunk is ismert (néha kicsit megmosolygott) Thomas Paine-re hivatkozott. Idézte John Adams-t, aki nagy tisztelettel nyilatkozott Paine 1776-ban megjelent „Common Sense” c. művéről, amely egyszerűen, tisztán képviselte a demokratikus elveket, anélkül, hogy a legkisebb engedményt is tette volna az arisztokratáknak.

A másik ilyen „szellemként” Young azt az Abraham Yates-t jelölte meg, aki cipész volt, s önerőből, autodidakta úton lett ügyvéd, a New York-i szenátus tagja és a gazdag helybeli nagybirtokos arisztokrácia „esküdt ellensége”. Vagyis pontosan annak a rétegnek, amelyet Hamilton képviselt legtisztábban.

A harmadik ilyen „szellemként” Daniel Shays-t, az eladósodott farmerek 1786-os lázadásának vezetőjét jelölte meg, negyedikként pedig azt a Thomas Peters nevű néger rabszolgát, aki ugyan az angol hadsereg tagjaként szabadult fel, de utána visszaverelkedte magát Kanadából az Egyesült Államokba – s mint azt Young hangsúlyozta: ez nem volt kivételes, elszigetelt jelenség.

Mindennek alapján Young aláhúzta: igaz, az alkotmány kidolgozása ténylegesen egy szűkebb elitréteg kezében volt, de ez is tisztában volt azzal, hogy az adott pillanatban nem léphetnek a tömegek nélkül, s mégkevésbé a tömegek ellenére.

Mindennek alapján Young aláhúzta: az alkotmány persze kompromisszum terméke; olyan kompromisszumé, amely az arisztokrácia és a demokrácia között alakult ki. Sok minden eleve nyitva maradt, s sok mindenben érvényesült bizonyos kétértelműség, főként amikor maga az arisztokrata elit sem tudott egységes véleményre jutni.

Young előadása a fő osztály- és rétegérdekeket láttatta, s mindvégig nagyon tudatosan kereste és mutatta ki ezt a „népi beleszólást” a forradalom folyamatában. Ugyanakkor a „népi áramlatok” belső összetételét Young sem elemezte – csak sejtette. E kérdésekre azután mások külön referátumokban tértek vissza.

Ezután szólalt fel Roland Hoffman (Maryland-i egyetem, USA) – aki Younggal ellentétben bizonyos mélyfúrást végzett, amennyiben egy arisztokrata-gentry család levelezése alapján világította meg, hogy miként is reagáltak az amerikai forradalomra. Hangsúlyozta, a család tagjai közül többen nagyönis egyedi szempontok érvényesültek.

R. Hoffman után a haifai egyetem professzora, Mechal Sobel következett, aki azt hangsúlyozta: egy forradalmi korszakban nagyon fontos a „forradalmi remények”, vágyak gondos elemzése – hiszen mindez visszahat a mindennapok alakulására is. Az egész milánói konferencia olasz főszervezője, az Egyesült Államokban munkáscsaládban született és nevelkedett milánói professzor, Loretta Valtz Mannucci arról beszélt, hogy a fegyelmezett brit hadsereggel szemben egy forradalmi összetételű hadsereg került szembe, a hadsereg tagjait mély szociális erjedés is vitte e hadseregbe – mindezek alapján a tradicionális kategóriák használhatatlanok. Ugyancsak ő figyelmeztetett arra, hogy milyen fontos a magas és a „tömegkultúra” külön-külön alapos vizsgálata.

A kor követelményei és évtizedek óta tapasztalt „állandóság” jegyében külön előadás hangzott el a nők szerepéről. Linda Kerber (USA–Iowa) volt az első, aki e kérdéskört érintette, s egyúttal ő volt az első, aki összevetette az amerikai és francia forradalmat. Ezt ebben a vonatkozásban éppen az amerikai fejlődés rovására tette meg, s hangsúlyozta, hogy míg a nők már 1790-ben ismeretes módon igen aktív külön politikai, egyenrangú erőként jelennek meg a francia politikai színpadon, – addig Amerikában a nők csak passzívabb erőként, „anyaként” szerepeltek. A robbanékony L. Kerber keserűen húzza alá az általános amerikai „passzivitást”, s ezzel együtt azt, hogy a nők még polgárjogi követeléseket sem fogalmaztak meg. Ugyanakkor nagy alaposzággal vázolta, hogy a forradalom nyomán a polgári törvénykönyv nők jogait érintő paragrafusai mégis mennyiben változtak.

Égészen más oldalról, néhány amerikai történésznél kritikusabban közelítettek az amerikai forradalom történetéhez az európai történészek. Susanna Delfino (genovai egyetem) pontos adatokkal alátámasztva azt bizonyította, hogy a forradalom mennyiben járt együtt egyfajta grüндolási hullámmal, hogy a kormányzók miként dolgoztak sokszor nagyonis egyértelműen a saját zsebükre, s ez miként mutatkozott meg kiváltképpen a vasútépítéseknel, valamint az útépítéseknel, sőt a földek elosztásánál is. Vagyis Delfino az amerikai archívumok anyagainak alapján világította meg a forradalom e „csúnya” arculatát.

A forradalomnak ezt a másik arcát mintázta meg a nálunk is több konferencián szerepelt velencei egyetemi professzor, Malcolm Sylvers, aki ezúttal Thomas Jeffersonról szólt, csak hogy nem az amerikai, hanem „az európai” Jeffersonról. Tudvalevő, hogy Jefferson 1787 és 1789 között az Egyesült Államok párizsi követe volt. Sylvers leszögezte: Jefferson nagy levelező volt, s minden után érdeklődött; levelezése a humán és a technikai kultúra minden részletét átfogta. Jefferson egyaránt érdeklődött az új gőzgépek és a borok, a zenei instrumentumok és a dohánytermesztés iránt (egyébiránt ő csempészte ki Franciaországból azt a rizsfajtát is, amellyel az amerikai rizst nemesítették), s levelezése, követségi tevékenysége, igen nagymértékben az amerikai-francia kereskedelem alakítása körül formálódott.

Sylvers másik mozzanatként azt húzta alá, hogy Jefferson párizsi napjaira mindvégig jellemző egyfajta erősödő amerikai nacionalizmus – aminek során nemegyszer azt hangsúlyozta, hogy „még a madarak is szebben énekelnek” Amerikában. Az alaptendencia mellett feltűnik egy másik motívum is, az, hogy az Egyesült Államok „vezető nemzete” a világnak – s e gondolataival, Sylvers szerint – minden pozitívuma mellett egyfajta negatív iskolának is úttörője volt.

M. Sylvers természetesen nagy gonddal vizsgálta, hogy Jefferson követként miként látta, pontosabban mit látott meg a forradalom előtti, „forradalmasodó” Franciaország valóságából. Sylvers aláhúzta: Jefferson jól látta, hogy a francia kormányzat tehetetlenné vált, s meggyengülésének egyik fő oka: a kincstár üressé vált, és ugyanakkor a kormányzat csak az ellenzéki harmadik rendtől várhatta a tényleges anyagi segítség megszerzését. Jefferson ily módon maga is határozottan a két első rend ellen fordul, s rokonszenvet táplál a harmadik rend iránt, de a fejlődést kifejezetten graduális, lassú reformok útján képzei el – az egyensúlyok fenntartásával. Így a király és a nép között kíván egyensúlyhelyzetet teremteni, s ha rokonszenvezik is a harmadik renddel, nem áll egyértelműen ennek oldalára. Ugyanígy a napi események, s már a forradalmas napok kapcsán Jefferson alkalmasint ugyan üdvözli „a népi beleszólást” a politikai események menetében – amennyiben az az általa is kívánt irányban hat –, általában azonban ezt nem fogadta el, s

inkább a „mérsékelt”, megoldások híve volt. Így Jefferson „főhőse” francia talajon Lafayette volt – s minden ami ezen túlment az már „sok” volt számára. Konzervatív volt a nők önálló politikai szereplésének megítélésében is, konzervatív volt odahaza a rabszolgaság megítélésében – s miként Sylvers aláhúzta: a latin-amerikai kérdésekben is szerfelett praktikus, s már sok évvel a latin-amerikai nemzeti forradalmak megindulása után, még 1817-ben is a Spanyolországgal történő kiegyezéssel számolt, azt tekintette kívánatosnak.

M. Sylvers előadását tökéletesen egészítette ki a párizsi egyetem előadójának, Sylvia Ullmonak „mélyfúrása”. Ullmo ugyanis egy másik hivatalos párizsi amerikai követ, Morris kormányzó naplói, levelezése és jelentései alapján elemezte, hogy a másik amerikai diplomata mint látta kora Franciaországot. Morris és Jefferson megállapításai, szemlélete igen sokban egybevágott. Morris is reménytelenül korruptnak tekintette a forradalom előtti Franciaország kormányzatát, bírói rendszert, s ő is a bajok egyik lényegi elemének a kincstár kimerülését látta. Morris és Jefferson között talán csak az volt a különbség, hogy Morris származásánál, szociális körülményeinél fogva is kifejezetten a francia arisztokráciával rokonszenvezett – s nem a harmadik renddel. Mindemellett jól látta az általános alázuhanást, a forradalmat már messze 1789 július 14-ike előtt is elkerülhetetlennek vélte – csak éppen az amerikai federalista jobbszárny szemlélete alapján képzelte el a megoldást. Ezekre a nyomdokokon Jeffersonhoz hasonlóan az ő „embere” is Lafayette volt – majd ő is azon kesergett, hogy a francia forradalomban miként hatalmasodik el „az anarchia”. Morrisset egyébként G. Washingtonhoz fűzték szorosabb szálak, neki írt keserűen és sürgetően mihamarabbi visszahívásáról – és amikor ez a visszahívás ténylegesen bekövetkezett, akkor nagy örömmel köszönte azt meg Washingtonnak, azzal, hogy „boldog, hogy elhagyhatja ezt a korrupt köztársaságot.” Morris természetesen ezzel egyidejűleg hangsúlyozta, hogy „a népi kormányzat” nem jó semmire – s ő még a Jefferson általi alkalmi beavatkozást sem tudta elfogadni. Ő Franciaországot ekkor már „jövő nélküli”, az „anarchiába süllyedő” országnak látta – s ezt a párizsi történész nemcsak rögzítette – hanem nyilvánvalóan némi maliciával húzta alá, hiszen a Milánóban megjelent amerikai történészek egy köre hajlamos volt a francia forradalmat úgy látni, ahogyan azt Jefferson és Morris látták 200 évvel korábban.

Az „amerikai” első nap végén került sor az első nem személyes, de annál nyilvánvalóbban élesebb értékelésbeli „golyóváltásra”. Egyes amerikai történészek, mindenekelőtt Lynn Hunt (Pennsylvania egyetem), de mások is azzal a gondolattal és kiszélesített összehasonlító vizsgálati eredménnyel léptek fel, hogy az amerikai forradalom a „tiszt”, sikeres és „modell-értékű”, míg a francia forradalom az elfajult, meghozzá a már említett Jefferson-Morris-féle szemlélet alapján, éppen a népi „belenyúlás” következtében az. Ugyanígy ugyanezek az amerikaiak közvetítették azt a gondolatot, hogy az amerikai forradalom így maradhatott „erőszakmentes” – míg a francia fejlődésre az erőszak jelenléte súlyosan meghatározóvá vált.

Erre a megközelítésre természetesen elsőként egy francia történész, Daniel Roche (Sorbonne) válaszolt. Roche igen kiélezetten megállapította, hogy az ellenforradalom Franciaországban mégsem merő kitalálás volt, s az sem, hogy az ellenforradalom felülkerekedésétől éppen a népi belenyúlás mentette meg a forradalmat. Az erőszakot e konkrét körülményektől függetlenül egyszerűen értelmetlen vizsgálni. Ezt követően a vitához kapcsolódott Eric Foner (USA – Columbia egyetem), aki arra emlékeztetett, hogy az amerikai forradalom a rabszolgaság intézményét érintetlenül hagyta – s így mégsem tekinthető modell-értékűnek. E. Fonerről általánosan elfogadott, hogy az utóbbi évtized legkitűnőbb „fekete” monográfiájának szerzője. Foner véleményét támogatta a vitában Sean Wilentz (USA – Princeton) is. Majd a vitába bekapcsolódott a francia Ullmo is, s felvetette: tulajdonképpen mikor is ért véget az amerikai forradalom? Ő a maga részéről hangsúlyozta – hogy szerinte a záródátum 1865, s ebben az esetben kétségtelen, hogy az „erőszak” történeti megjelenése is más az Egyesült Államokban, hiszen akkor ott is polgárháborúval kerülünk szembe.

A konferencia második napja teljes egészében a francia forradalommal foglalkozott. A nyitó előadást D. Roche tartotta meg. S ha Roche előző nap, a vitában elsősorban a nagy politikai összefüggéseket érintette, akkor ezúttal a mindennapokról szólt, arról hogy a forradalom minden réteg életében miként hozott merőben újat, akár a nyelvhasználat, akár a ruházat vonatkozásában. Roche aláhúzta, hogy a forradalom előtt minden réteg egyszerűen aszerint öltözködött, hogy

mennyi pénze volt. Most a helyzet megváltozott. Új textilanyagok jelentek meg (így a pamut) és a ruhaviseletben is bekövetkeztek a nagy változások. A morálban az egyszerűség, a „simplicité” tört magának utat. S megjelent még a forradalom bekövetkezése előtt egy újfajta irodalom is – a kihegyezetten gunyoros, szatirikus és markánsan politikai irodalom. S ez volt a politikai-pornográf irodalom (Roche szavai) első megjelenése, amely élesen az udvar ellen irányult.

Roche előadásában kitért egy „színes” politikai mozzanatra – méghozzá ezúttal szó szerint. Megemlékezett arról, hogy a színek milyen szerepet játszottak a forradalom történetében, sőt, hogy a színek maguk is miként változtattak tartalmat. Megjegyezte: a forradalom előtt a zöld a felvilágosodás színe volt – a forradalom alatt az ellenforradalom színe lett. Ugyanígy a fekete: a forradalom előtt a harmadik rend színe, 1789 után az ellenforradalomé lett. Fordítva viszont a kék a forradalom előtt a királyság színe volt, de azután, hogy a nemzeti gárda ruhája kék volt – a kék lett a vörös mellett a forradalom színe.

Roche előadása után Lynn Hunt, az előző napi vita egyik legélesebben fogalmazó amerikai szereplője következett. Az ő előadása az amerikai és francia forradalom eredményeinek, nyelvezetének összevetése volt – és részben pontosan ezért is reflektált olyan kiélezetten már megelőzően is a vitatémákra. Hunt az előre szétküldött előadásában is élesen szembeállította az amerikai forradalom „liberális köztársasági” irányvonalát a francia fejlődéssel. Hunt az Egyesült Államok esetében nem is használta a forradalom fogalmát, míg a francia esetben a forradalmi, szocialista és autoriter ideológiát egy sorba helyezte, csak vesszőket helyezve el köztük. S Hunt volt az, aki azt a furcsa megfogalmazást is használta, hogy „nem akarja azt mondani, hogy az amerikai modell azért lenne jobb a franciánál, mert a korai szocialisták és Marx a francia forradalmi tradíciót interpretálták.”

Hunt ezután hosszan taglalta, hogy az amerikai alkotmány az angol szabadságességmények és törekvések örököse – míg Franciaországban radikális átváltás történt, Montesquieu-ről hirtelen megfélemedtek, s mindenki márcsak Rousseau-ról kezdett beszélni. Mindezek alapján hangsúlyozta, hogy az 1791-es Emberi Jogok nem játszották, játszhatták ugyanazt a szerepet mint az Alkotmány Amerikában. Egy másik gondolatsoron haladva pedig aláhúzta, hogy Franciaországban Napóleon előtt nem lépett fel igazán politikailag karizmatikus vezető, s külön megjegyezte: Mirabeau, Lafayette, Marat, Danton és Robespierre „úgy tűnt el a politikai színpadról, hogy nem hagytak maguk után a személyi kultusznak semmiféle nyomát” – amivel szembeállította az Amerikai Alkotmányt, mint „szakralizált dokumentumot” és Washington, mint „karizmatikus hőst”.

Hunt előadása kirívóan elszigetelt, de markáns véleményt képezett. A történelem örök finctoraként (de talán a szervezők tudatos számításával?) a rákövetkező előadó nyilvánvalóan egy francia arisztokrata család leszármazottja volt. A fiatal Olivier La Cour Grandmaison ráadásul a francia racionalizmus nyelvén, metsző szabotossággal, hideg céltudatossággal egy olyan előadást „védett”, amelynek gerincében éppen az a passzív és aktív polgárjog állt, amelyről Hunt hallgatott, s amely Le Cour Grandmaison szerint és előadásának alcíme szerint is „értelmetlenné tette a szegények számára” az 1789–1791-es forradalmat. A megközelítési különbség kiáltóan ellentétes volt a két előadó között.

Le Cour Grandmaison jól kidolgozott írásos referátumát összefoglalva szükségesnek látta Huntot meghallgatva külön kiemelni, hogy az új francia történetírásban nemigen lehet tapasztalni azt a kettéválasztást, hogy 1789-el kapcsolatban a „jó” és 1792/93-al kapcsolatban a „rossz” forradalomról beszéljenek. A fejlődésvonalakat – hangsúlyozta – összefüggésben kell látni és ezután tért át tulajdonképpeni témájára a passzív állampolgárság történeti megjelenésére, s annak sokféle összefüggésére, azzal együtt, hogy az egészében, – ismeretes módon – történetileg elfogadhatatlanná vált.

A két átfogó előadást ismét két pontos „mélyfúrás” követte. Keith Baker (USA–Chicago) Siëyes politikai gondolatrendszerének kialakulását jellemezte, az olasz Roberto Martucci pedig igen kitűnő, szakszerű előadást tartott a polgári jogrend módosulásáról, méghozzá nemcsak a jogalkotás, hanem a jogi gyakorlat vonatkozásában is.

A délelőtti négy előadás két kijelölt kommentálója ezúttal érdemi megfigyelésekkel, észrevételekkel jelentkezett. Marco Minerbi, a firenzei egyetem professzora nagyon is kérdésesnek ítélte Huntnak azt a felvetését, hogy Danton, Marat vagy Robespierre ne lett volna karizmatikus tör-

téneti személyiség. Ugyanígy az erőszak és a forradalom továbbhaladása, a népi belenyúlás között semmiként nem tartotta elfogadhatóknak a leegyszerűsítéseket. A másik kommentátor, a párizsi Serge Bianchi minden vonatkozásban az amerikaiakkal vitázott. Le Cour Grandmaison alapján ő is rendkívül fontos előrelépésként ítélte meg a passzív állampolgárság eltűnését a forradalom későbbi fázisában, majd kiemelte a nők politikai emancipálódásának tényét, a korai feminizmus (jó értelemben) megjelenését már 1790–1791-ben. Sièyes esetében míg Baker a politikai eklekticizmusát hangsúlyozta, az arra való törekvését, hogy „egyensúlyhelyzeteket” alakítson ki, Bianchi ezt így tévedésnek minősítette, s azt húzta alá, hogy Sièyes eredetileg az ancien régime-mel való teljes leszámolást tűzte ki célul. Ami pedig Sièyes egyéni politikai arculatát illeti, Bianchi ezúttal is az élesebb megfogalmazásokat használta: szerinte a nagy „átalakulások” embere volt, aki kamélfonszerűen tudott alkalmazkodni.

A hivatásos kommentátorok után következett a szabad vita. Elsőként újra A. Young kapcsolódott a vitába, érdemben úgy, hogy Roche francia magyarázatait ő ültette át az amerikai talajra, és Hunt és mások arisztokratikus variációival szemben ő a plebejusat képviselte. Aláhúzta, hogy az egyenlősítő tendencia az amerikai forradalomban is jellegzetesen megtalálható – még a ruházkodásban is. Majd külön ismételtén kitért a szegények, a pauperek nagy szerepére a forradalom harcaiban, s Hunttal vitázva úgy vélte, hogy az amerikai forradalomban (majd később is) az erőszaknak igenis igen nagy a jelentősége. Hiszen maga a bostoni „tea party” is ilyen akció volt. Mindez azonban alapos és konkrét vizsgálatot követel.

E vitához kapcsolódott azután Eric Foner, aki a kérdés belső tartalmi magját megragadva húzta alá: a forradalom eleve nem konszenzus jegyében zajlott le, hanem társadalmi változásokat kiterőszakolva. A francia forradalom egy érdekes, s nálunk tudtommal alig megvilágított gondolati szálát világította meg a milánói Erica Joy Mannucci, aki a francia millenáris gondolkodókról emlékezett meg, főként arról a Saint Martinről, aki félreérthetetlenül utópista szocialista volt, a forradalom bekövetkezése után a forradalom mellé állt – de ugyanakkor vallásos volt, az egyházzal is kiegyezésre törekedett. Majd következett Ann Grieve minden vonatkozásban formabontó előadása: ő arról szólt, hogy a francia cukrászatba miként szült bele a forradalom és mind formailag, mind az ízek és szokások terén is milyen gyorsan milyen nagy változásokra került sor.

E második napon még egy harmadik témakör megvitatására is sor került: arra hogy a francia forradalomnak milyen volt az ikonográfiai, sőt az építészetben továbbélő tükröződése. A téma francia „felvezetője” M. Vovelle (Sorbonne) és Maurice Agulhon (Collège de France) volt – míg amerikai részről ismét Young „rögtönzött”, aláhúzva, hogy az amerikai szabadság nőalak (Marianne mása) mellett miként szerepelt sokszor egy munkás-férfialak is a rajzokon, hogyan jelent meg ekkor először a munkásmozgalmában tartósan továbbélő felemelt ökölbezárt félkar, és hogyan vált egy népdal, a Jankee Doodle valósággal a forradalom himnuszává. Mindezt olasz vonatkozásban Giuseppe Rupperatti turini professzor vázolta fel.

A konferencia harmadik napján tűzték napirendre azokat a referátumokat, amelyeket a következő főcím alatt vontak össze: „Visszapillantás: a forradalom mítosza.” E témakörben az első referátumot a kanadai John Crowley tartotta (Dalhousie, Nova Scotia) – aki a forradalom utáni remények című nagyobb szétküldött előadását végül is csak egyetlen témakörre szűkítette: a gazdasági vonatkozásokéra, pontosan arra, hogy a győztes, felszabadult Egyesült Államok gazdasági és kereskedelmi politikájában mennyire érvényesültek Adam Smith tanai. Mint ő aláhúzta: nagyon kevésbé – hiszen a klasszikus liberalizmus gazdaságpolitikája nem kedvezett volna a fiatalabb és gyengébb amerikai gazdaságnak, hiszen az a politikai forradalom ellenére külkereskedelmének oroszlanrészét változatlanul a volt elnyomóval, Nagy-Britanniával folytatta.

Egészen más oldalról közelített az „örökséghez” Bruce Laurie, az előkelő Massacusetts egyetem (USA) professzora – aki ugyancsak terjedelmes írásos elaborátumában hatalmas forrásanyag alapján azt dolgozta fel, hogy milyen volt annak idején a munkások és kisiparos kézművészek „viszonya” a forradalomhoz, ugyanezen rétegek miként emlékeztek még – és szorultak bizonyos fokig ki a forradalom örökségéből, miként következett be az ő köreikben a csalódás az 1820-as években. Ő mutatta ki, hogy Lafayette Washingtonba látogatásakor az ünnepi fogadtatáson e rétegek közül alig jelentek meg – ezzel szemben mind korábban, majd később a jacksoni korszakban az 1830-as években bekövetkezik a forradalmi tradíció újjá születése, de kifejezetten plebejus tartá-

lommal. Miként Laurie volt az, aki arról is megemlékezett, hogy az 1830–40-es években felerősödő, önállósuló munkástrend, amely együttjárt ebben az időben az új szakszervezetek kialakulásával a július 4-iki nemzeti ünnepeknek más tartalmat adott, majd később, az 1880-as évekre pontosan ezek az erők tették lehetővé, hogy a július 4-iki nemzeti ünnep mellett megszülessen szeptember 2., a Munka Ünnepe (Labour Day) – amelyet 1882-től tartanak meg. 3.

Laurie-t Eric Foner követte, aki saját témájában készített referátumot „a fekete amerikaiakról”, pontosabban arról, hogy milyen volt a feketék ideológiája a forradalom idején. Olyan kritikus kérdésekre hegyezte ki vizsgálatát, hogy miként is gondolkodtak a négerek, mi volt a véleményük a demokráciáról és a megszülető új államhatalomról. Persze Foner érzékeltette; sokszor analfabéta tömegekről van szó, akiknél éppen ezért a Bibliának és a bibliamagyarázatoknak igen nagy a szerepük, miként általában az énekeknek, spirituáléknak is – de mindebből messze nem az következett, hogy nem volt véleményük. Ellenkezőleg. S a politikai egyenlőségtől való megfosztásuk súlyos teherként volt az amerikai demokrácia későbbi fejlődésére, illetve fordítva, éppen ezen a vonalon vált el az amerikai radikális tradíció az általában vett demokratikustól.

Az amerikai előadókát érdekesen és kritikusan egészítette ki e témakör hivatalos, felkért kommentátora, az ír T. Riches (Ulster), aki szellemesen összegezte az összes amerikai előadót, hogy egyesek szerint a forradalom modellértékűen demokratikus, mások szerint faji szemléletű, s a rabszolgaságot elfogadóan antidemokratikus vonásoktól terhes, egyesek szerint vallásos, mások szerint nem, egyesek szerint forradalom, mások szerint nem – a maga részéről azonban éppen a pauperek hangja iránt érdeklődött, s azt tekintette jellegzetesnek, hogy ezek a saját hangjukon szóltak meg, pontosan ebben látott összefüggést, hasonlóságot az egykori USA valósága és a 19. sz-i, sőt 20. sz-i Irország politikai és szociális valósága között.

Az ír kommentátor a tanácskozást félíg mintegy ismét vissza is vezette Európába. Az amerikai blokk után a következő előadások hangzottak még el: a brémai egyetem tanára, Dirk Hoerder általában a kelet-európai nemzetek problémáiról, a késői fejlődésről, a nemzetállam alakítás problémáiról és mindennek szociális összefüggéseiről beszélt; Larry Portis (Paris) a francia forradalom örökségéről beszélve ismét nagyon élesen állította szembe a kettőt, s ha egyes amerikaiak ezt a francia forradalom rovására tették meg – akkor ezt most ő fordítva úgy húzta meg, hogy az amerikai politikai, míg a francia társadalmi forradalmat hozott. Egyesek a megjelentek közül az amerikai forradalmat 1865-ig hosszabbították meg, Portis ezt 1848-ig tette meg a francia forradalom esetében, aláhúzva, hogy 1848 júniusa széttepte „azt a hallgatóságos szövetséget, amely 1789 óta egyesítette a középosztályokat és a munkásokat az arisztokráciával szemben”; L. Portis ezután részletesen elemezte az egyenlőség problémáit a francia forradalomban azt, hogy a passzív és aktív állampolgárjog, az ideológiák, a kor sajtójának nyelvezetében miként jelent meg, majd az egykori fékeket (az emlékeztető munkás-szakszervezetellenes Le Chapelier féle törvényt) megjelölve vitte tovább a küzdelem vonulatait, illetőleg tükröződésüket az 1830–40-es évekig.

A tükröződés és összefüggések sorában tartotta meg végül ugyancsak előre szétküldött előadását „a két kelet-európai”. Izabella Rusinowa (varsói egyetem) beszélt arról, hogy az amerikai alkotmány milyen befolyást gyakorolt az egykori lengyel politikai gondolkodásra – s ebben a vonatkozásban a politikailag nagyon is eltérő szemléletű lengyel korabeli orgánumok reagálásait, a lengyel rendi gyűlés politikusainak nyilatkozatait idézte – hogy azután ő is eljusson az 1831-es felkelés és az amerikai példa összefüggéséhez. E sorok írója a francia forradalom magyarországi hatásáról és a magyar történetírás tradíciójáról szólt. A Martinovics összeesküvés egyenes összefüggései mellett Vasvári és Petőfi idevágó sorairól, majd a Pulszky-Marczali „forradalom-képről” emlékezett meg – a historiográfiai körképet az 1930-as évek nagyon eltérő szemléletű soráig folytatva.

A konferencia érdemi összegező záróreferátum, előadás nélkül ért véget. A tanulságokat ki-ki eltérően értelmezhetette.

SVÁK GYULA

MOSZKÓVIA ÉS A NYUGAT

Magvető Kiadó 1988

Szvák Gyula 1988-ban megjelent könyve mintegy 10 év kutatómunkáját foglalja magában Oroszország XVI–XVII századi történelméről, melyben a központi helyet a már címben is említett Oroszország és Nyugat problematikája foglalja el.

A szerző a bevezetőben utal arra, hogy a Moszkvai-Oroszország (Moszkóvia) több szempontú vizsgálatát kívánja adni: az orosz historiográfiai áttekintés és Marx forráskritikai elemzése mellett egykorú nyugati forrásokat is vallatóra fogott. Mindezt alapként szánja a következő nagy téma, I. Péter „modernizációjának” vizsgálatához.

Az első fejezet az orosz „hosszú” XVI. század fejlődéslogikáját vázolja fel. A fejezet címe F. Braudel és I. Wallerstein elméletére utal. I. Wallerstein Oroszországot a kialakuló világgazdaság „külső előterének” tekinti, mely értéktárgyak cseréjén alapuló kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn Európával. Feltételezhetően Svák Gyula ebből kiindulva egy új elméletet alkot az „orosz hosszú XVI. századról”. Oroszország történelmében is meghatározó jellegűnek tekinti az 1480–1613 közötti időszakot, melyet több történész az Európától való elkanyarodás idejének tekintett, ahová majd I. Péter tért vissza az „ablaknyitással”.

Kiindulópontnak az orosz polgári történetírás két fő alakjának (Sz. Szolovjov, V. Kljucsevszkij) megállapítását tekinti Svák Gyula, akik szerint a Moszkvai Fejedelemség rendkívül mostoha természeti körülmények között alakult ki, a világ egyik legszakibb birodalma volt. Ez a tény döntő gazdasági és társadalmi következményekkel járt együtt, amelyek a Nyugattól való lemaradáshoz vezettek. A XVI. század közepére „kettős hatalom” alakult ki Oroszországban: a nagyfejedelem (majd 1547-től a cár) korlátlan hatalma mellett a gyakorlati irányítás a Bojár дума kezében volt. A reális kompromisszum ellenére, jogi garanciák hiányában a társadalom kiszolgáltatottá vált az uralkodóval szemben. A Moszkvai Fejedelemség totális hatalomra és a szolgáló nemességre épülő katonai monarchiának nevezhető. A IV. Iván uralkodásából eredő („opricsnyina-reform”) gazdasági és társadalmi krízist az ún. zavaros évek (1584–1613) még jobban elmélyítették. Majd a Romanov-dinasztia trónralépése zökkenti vissza az orosz társadalmat a „korlátlan uralom kerékvágásába”.

A második fejezet „Moszkóvia és a Nyugat” címmel az I. Péter előtti nyugati hatásokat vizsgálja, melyhez a korabeli nyugati utazók leírásai is segítséget adtak.

Európa és Oroszország kapcsolatai a Kijevi Rusz idejére nyúlnak vissza, amely európai államnak számított: gazdasági és társadalmi fejlődése párhuzamosan haladt más európai állam fejlődésével. A köztük kialakult kereskedelmi, kulturális és dinasztikus kapcsolatokat a mongol hódítás szakította meg. Ehhez hozzájárult a római katolikus egyháztól egyre jobban elszakadó pravoszlávia is, amely a továbbiakban Oroszország elszigeteltségének ideológiai alapjává vált. Ettől kezdve a XV. század végéig Európa számára Moszkóvia mint egy „Óperencián túli” birodalom létezett. A XVI. század közepére az orosz állam ismét az európai politika tényezője lett a 25 éves livóniai háború következtében. IV. Iván Anglia felé kezdett orientálódni, de az angol-orosz kapcsolatok elég egyoldalúak voltak, főleg Angliának kedveztek és a cár személyes érdekei inspirálták. A tudatos Nyugat felé nyitás Boris Godunovnál és I. Áldmitrijnél jelentkezett és modernizációs szándékkal párosult. Ezeket a próbálkozásokat azonban akadályozta a pravoszláv egyház Nyugat-ill. idegen-ellenes fellépése.

Tanulságos lehet a történészek számára, hogy Nyugaton hogyan látták Oroszország helyzetét Európában. A korabeli utazók a kedvezőtlen földrajzi viszonyok ellenére az orosz földeket potenciálisan gazdagnak tekintették. Az orosz hatalmi struktúrát azonban elítélték, mert nyílt rabságban tartja alattvalóit, a cár hatalmát tirannikusnak nevezték. Az utazók többsége az orosz népet lekicsinlő jelzőkkel illették: tudatlanok, szolgálékúak, durvák . . .

A harmadik fejezet az orosz-szovjet történetírás koncepcióit vázolja fel az „orosz feudalizmusról”. A feudalizmus fogalmát hosszú ideig nem használták az orosz viszonyok jellemzésére. Az 1840-es években két történetfilozófiai irányzat alakult ki: a szlavofil és a nyugatos. Az előbbi az orosz fejlődéssel összeegyeztethetetlennek tartotta a nyugati utat, az utóbbi pedig a fennmaradás

érdekében a Nyugathoz való felzárkózást sürgette. Azt azonban mindkét tábor elismerte, hogy az orosz történelem addig egészen más utat járt be. A XIX. század végén P. Miljukov elismeri az orosz feudalizmus létét, de azt inkább az ázsiai formához közelíti, mint az európaihoz. Az orosz feudalizmus-elmélet megalkotójának N. Pavlov-Szilvánszkijt tekintik, aki azonban szétválasztja egymástól a gazdasági és politikai feudalizmus elméletét. Az ő hatására a XX. század 20-as éveiben az a törekvés jelenik meg, hogy kimutassák Oroszország és Nyugat-Európa azonos fejlődési vonalát. A jelenlegi kutatások felvázolása a szerző szerint még nehéznek és korainak tűnik.

A negyedik fejezetben Marx „orosz-kutatásával” foglalkozik Szvák Gyula. Marx a Kijevi Ruszt az orosz nemzettudat „Achilles-sarkának” nevezte (normann-antinormann elmélet). Az orosz területeknek tatárok által való elfoglalása következtében pedig nem beszél a termelési mód átalakulásáról, az ázsiai modell módosító hatásáról.

A szerző – aki korábbi tanulmányait gyűjtötte össze ebben a kötetben – érdeme, hogy Oroszország történetének éppen azt a szakaszát próbálja meg elhelyezni az európai történeti fejlődés folyamatában, amelyik a Nyugattól való elszakadás ill. elidegenedés idejének tekinthető. Elke-rüli ugyan, hogy állást foglaljon az „orosz feudalizmus” létével kapcsolatban, mégis tartalmas, sok-oldalú és összefüggő képet kapunk a tárgyalt és nálunk még oly ismeretlen korszakról.

Varga Beáta

T. E. B. HOWARTH

PROSPECT AND REALITY. GREAT BRITAIN 1945–1955.

LEHETŐSÉG ÉS VALÓSÁG, NAGY-BRITANNIA 1945–1955
London, 1989.

A második világháborút követően a Munkáspárt került hatalomra Nagy-Britanniában, a második világháború hőse, Winston Churchill és a konzervatív párt mély megdöbbenésére. Azóta is magyarázzák e választás hátterét emlékirók – résztvevők, újságírók, közgazdászok és történészek. A válaszok többsége arra utal, hogy a Labour párt tudott kielégítő alternatívát nyújtani materiálisan és ideológiailag a második világháborúból visszatért hősöknek, katonáknak és családtagjaiknak. A háborús tapasztalatok a hadseregen kívül is sok angolt erősítettek meg abban az elhatározásban, hogy nem akarta viszontlátni az 1930-as évek Angliáját. A szerző szerint a *Picture Post* nevezetű, igen népszerű radikális lap is nagymértékben járult hozzá ehhez az elhatározáshoz. A választópolgárok jórésze hitt abban, hogy a társadalmuk jólétéhez inkább hozzásegít egy olyan társadalom, amely nem a magántulajdonon alapszik.

Howarth könyve egyszersmind politikai- és társadalomtörténet. Érdeme, hogy Stafford Cripps gazdaságelméletével és gyakorlati kivitelezésével fontosságának megfelelő mértékben foglalkozik: három esztendőn keresztül sikerült meggyőzni a népet, hogy bérköveteléseik megfelelő teljesítmény nélkül csak romláshoz vezethetnek. Először meg kell teremteni a gazdagságot, csak azután lehet elosztani.

A könyv tele van humorral és a mindennapi élet – jegyrendszer, a ruházkodás, étkezési szokások – az akkori mentalitás leírásával. Tanulságos olvasmány.

P. KENNEDY

**A NAGYHATALMAK KIALAKULÁSA ÉS HANYATLÁSA:
GAZDASÁGI VÁLTOZÁS ÉS KATONAI KONFLIKTUS 1500 ÉS 2000 KÖZÖTT**

*THE RISE AND FALL OF THE GREAT POWERS: ECONOMIC CHANGE AND
MILITARY CONFLICT FROM 1500 TO 2000, London, 1988.*

Paul Kennedy az USA Yale angol professzora terjedelmes, nem könnyen olvasható történeti munkája Amerika-szerte óriási figyelmet keltett, az ország második legolvasottabb könyve lett (540 szöveg + 80 jegyzetoldal). Szerzőjét állandóan ostromolja a rádió, televízió és sajtó interjúért s egyetemek, különféle társadalmi szervezetek hívják meg előadásokra.

A témát a szerző hat esztendeig kutatta és írta. Célja az volt, hogy feleletet adjon a következő kérdésre: a vezető országok politikai és katonai helyzete mennyire függött a gazdasági hatékonyságtól, amikor hatalmuk emelkedőben és amikor hanyatlóban volt. A szerző másik lényeges kérdése pedig az, hogy mennyiben határozták meg az elmúlt századok nagy szövetséges háborúit az egyes, a szövetségben levő államok termelőerői.

Természetes, hogy ezek a kérdések igen lényegesek mind a hadtörténeteszek, mind a gazdaságtörténeteszek számára. Senki sem látta azonban előre: mennyire lényegesek lesznek az amerikai demokrata és republikánus üzletemberek és politikusok számára.

A könyvben feltett kérdésekre az a szerző válasza, hogy a nagyhatalmak úgy fejlődtek, hogy termelési kapacitásukat, anyagi alapjukat szélesítették és egyre többet áldoztak katonai védelmi célokra, hogy távol tartsák vagy legyőzzék ellenfeleiket. Ezt a védelmi feladatot annál jobban el tudják látni az államok, minél akadálytalanabbul fejlődött hazai gazdaságuk. Viszont, ha a hazai gazdaság telített, fejlődése lelassul, egyre nehezebbé válik a maga elé tűzött kiterjedt katonai és stratégiai feladatainak a teljesítése, – főleg az újabb és agresszívabb ellenfelekkel szemben. Erre a kihívásra a hatalom úgy válaszol – amit a szerző birodalmi túlfeszítésnek nevez –, hogy egyre nagyobb a szakadék a hatalom világérdekei, kötelezettségei és a saját lehetőségei között. Ezt a dilemmát megkönnyítheti pl. okos diplomácia, amely csökkentheti a lehetséges ellenség számát és rábeszélhet egy sor barátot és szövetségest, hogy a terhek egy részét vállalják magukra. (Ez történt a terjeszkedő Angliával a századfordulón.) Segíthetnek pénzügyi intézkedések is: pl. a Viktória korabeli Angliában igyekeztek a költségvetést egyensúlyban tartani és így – még háború idején is – magas hitelképességüket fenntartani. De ronthatnak is a helyzetükön pénzügyi kapkodással, növelve nemzeti adósságukat, ahogy gyakran a Habsburgok Spanyolországban vagy a Bourbonok Franciaországban tették. Nagyhatalmak gyakran úgy jutnak válságos helyzetbe – s ez történetileg a leggyakoribb –, hogy egyre többet és többet áldoznak katonai célokra és elmulasztják felújítani nemzeti erejük alapját képező hazai forrásait. (produktív gyárak, jól képzett lakosság, elegendő mérnök, tudós, technikus.) Egy katonai hatalmat végső soron a gazdasági erő tart fenn. Ha ez utóbbi összeomlik, az maga után vonja az előbbi összeomlást is.

Ezt a gondolatmenetet sok amerikai bankár, szenátor, újságíró, tábornok úgy olvasta, mint ha saját országuk problematikáját tükrözné. Amerika ugyanis egy olyan jelenkori nagyhatalom, amelynek gazdasága lefelé halad: a világtermelésben részvételi hányada folyamatosan esik, ipari bázisa előregedik, iskolarendszere nem képez elég mérnököket, tudóst, túltermeli az ügyvédekét és az orvosokat; nagyvárosainak társadalmi problémái sokasodnak, s hét esztendő alatt a világ legnagyobb hitellezőjéből a világ legeladósodottabb állama lett.

Kennedy könyve nemcsak a múltat, hanem a jelent is segíti feltérképezni, s ezért a jövő felé mutat.

F. M. L. THOMPSON

THE RISE OF RESPECTABLE SOCIETY: A SOCIAL HISTORY OF VICTORIAN
BRITAIN, 1830–1900. London, 1988.

EGY TISZTELETREMÉLTÓ TÁRSADALOM KIALAKULÁSA:
A VIKTORIÁNUS ANGLIA TÁRSADALOMTÖRTÉNETE, 1830–1900.

A könyv a viktoriánus angol társadalomnak (1830–1900) a korábbiaknál szélesebb körű, modernebb leírása jelentős gazdaság- és társadalomtörténeti tollából. F. M. L. Thompson fő célkitűzése az, hogy kimutassa: hogyan fejlődött ki a múlt században egy „tiszteletreméltó társadalom”. G. M. Young: *Portrait of an Age* (Egy korszak portréja) és G. D. H. Cole: *Common People* (Köznép) című, egy félévszázaddal korábban megjelent hasonló tárgyú műveinek tárgykörét Thompson kiterjeszti annyira, amennyire a társadalomtörténet a források elérhetőségénél fogva lehetővé teszi. A fő – nyomon követhető – területek: házasság, család, gyermekkor, az otthon, a munka, a szórakozás a korábbiakban nem érvényesültek annyira, mint Thompson könyvében. Thompson műve e korszakról – angol nyelvterületen – az első nagygényű eredménye az első sorban francia társadalomtörténészek által kezdeményezett életmód-kutatásnak.

Thompson a viktoriánus társadalmat minden szinten igyekszik bemutatni az említett tárgykörökben, – osztályok, osztálytöredékek, rétegek, csoportok szerint: hogyan éltek, viselkedtek, dolgoztak, szórakoztak a különböző neveltetésű, műveltségű, osztályú, gazdasági háttérű emberek Angliában, hogyan változott a korábban tiszteletlen társadalom, önmagát becsülő, tekintélytartó társadalommá.

A szerzőnek két problémával kellett megbirkóznia. Az egyik a tisztelteméltóság, önbecsülés meghatározásából ered. Ami tisztelteméltóság vagy annak hiánya – erkölcsben, szokásban, gyakorlatban – az osztályok, csoportok, rétegek, egyének szerint változó. A másik a források elérhetősége. Köztudott, hogy a viktoriánus Anglia irodalmát, művészetét vékony réteg gyakorolta és élvezte. De sok olyan munkás is volt, akiben mindezekre megvolt az igény, ám nyomát a kutató főleg csak a korszak radikális sajtójában és memoáriródlalmában találhatja meg. Hogy hogyan szórakoztak és, hogyan díszítették lakásaikat, miről beszélgettek, mi formálta erkölcsüket, tradícióikat – mindez szélesebben nyomon követhető a középosztálytól felfelé eső társadalmi rétegekre vonatkozó és általuk írott feljegyzésekben, munkákban, bár feltűnően sok a munkásságra vonatkozó, általuk írott és kiadott anyag is (hogy csak a chartista irodalomra, sajtóra utaljunk). A szerző témaválasztása és feldolgozása tehát nem volt áthatolhatatlan úr. S a könyv bizonyítja, hogy az átlagon felüli szorgalmú és tehetséges szerző a kérdést színvonalasan válaszolta meg.

R. SHEPERD:

A CLASS DIVIDED: APPEASEMENT AND THE ROAD TO MUNICH

London, 1988.

A MEGOSZTOTT OSZTÁLY: BÉKÉLTETÉS ÉS A MÜNCHENHEZ VEZETŐ ÚT.

Sheperd témaválasztása és feldolgozása jelentős. Könyve bizonyíték arra, hogy az 1938-as müncheni válsághoz vezető angol politika a régi ellentétek lecsapódásából fakad. Az Anglián belüli politikai ellentétek nemcsak a külpolitika menetére és megítélésére korlátozódtak, hanem az ország vezetésében, társadalmi struktúrájában, gazdasági életében kifejeződtek. Az ellentétek a konzervatív és munkáspárti nézetek között jegecesedtek ki. Még Stafford Cripps is így fogalmazott 1936-ban: ha Németország legyőzi háborúban Angliát, ez nagy szerencsétlenség lenne a kapitalisták, de nem a munkásság számára. 1938-ban a konzervatív Harold Nicolson ezt mondta: Osztályérdekeink, mind angol, mind német részről áttörnek nemzeti érdekeinken és ugyanezen év végén ő idézte három fiatal tory főúr nézetét: Inkább üdvözlőnk Hitlert Londonban, mint kormányon látnák a szocialista kormányt. (Ugyanez történt L. Blummal Franciaországban.)

E könyv olvasása után jobban megérthető a Munkáspárt korabeli dilemmája: a náci veszély miatt hagyják, hogy az „osztályellenesség” felfegyverezze Angliát. Az ú.n. Nemzeti Kormány, a konzervatívok is, dilemma előtt álltak, ők ellenezték Chamberlain békéltető politikáját. Sheperd adatokat sorakoztat fel Chamberlain tűrőképességére és gorombaságaira, ami a Downing Street 10-ben „uralkodott:” a BBC-t és a sajtót eredményesen manipulálta; egy lázadó tory képviselő telefonját lehallgatták; Chamberlain maga utasította az akkori Whitehall bírálójának, Sir Robert Vansittart-nak figyeltetését a biztonsági szervek által. Chamberlain hordta le Lord Woolton-t is (ő majd 1940 áprilisában lesz élelmezésügyi miniszter), amiért az Anschluss után kirekesztette üzlethálózatából a német cikkeket, azzal az indokkal, hogy hogyan merészelt beavatkozni az ország külügyeinek irányításába.

Sok – Sheperd által közzétett – anyagot meg lehet találni három más korábbi műben (R. Griffith: *Fellow Travellers of the Right*; N. Thompson: *The Anti-Appeasers* és M. Cowling: *The Impact of Hitler.*), de Sheperd érdeme, hogy témaválasztásának fontosságát vitathatatlaná emelte.

H. Haraszti Éva

A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÜLFÖLDI VISSZHANGJA, 1985–1986.

Historiográfia

[Dolghin, Florentina] *KÖPECZI, BÉLA*: Interesul pentru istorie – o problemă de masă (A történelem iránti érdeklődés – a hétköznapiok kérdése.) – *Magazin istoric*, 1985. április, 30. p. Bukarest.

A XV. Nemzetközi Történetzkongresszus alkalmával, 1980-ban Bukarestben Köpeczi Béla, a MTA főtitkára, művelődési miniszter a *Magazin Istoric* szerkesztőségében válaszolt a neki feltett kérdésekre. Ebben első sorban saját kutatásiról számolt be és a nemzeti és egyetemes történelem közötti kapcsolatokkal foglalkozott, illetve megválaszolta azt a kérdést, hogy a közvéleményben miért olyan nagy az érdeklődés a történelem iránt.

PAPP, N. G.: The Paradox of Recent Hungarian Historiography: The Limits of Revision (A legújabb magyar historiográfia paradoxonja: a revízió korlátai). – *East European Quarterly* 20. 1986:2. 229–246.

A tanulmány a felszabadulást követő évtized korszakáról nyilvánosságra hozott jelenkori magyar történettudományi megközelítéseket elemzi.

Nemzetközi kongresszusok, konferenciák

JANDRIĆ, Berislav: XVII međunarodni kulturnohistorijski simpozij „Mogersdorf 1985” (XVII. Nemzetközi kulturtörténeti szimpozium „Mogersdorf 1985”). – *Časopis za suvremenu povijest* 17. 1985: 2. 153–154.

A szimpozium Kőszegen volt 1985. január 1–6. Témája az állam és a társadalom a pannon térségben a két világháború között. A bevezető előadást Ránki György tartotta a modern állam szerepének változásáról.

Konstruktív vita csak Plečas referátuma után alakult ki. Témája: a JKP szerepe a két világháború között és Tito tevékenysége.

Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Publié par Péter Király. Bp. 1983. Akadémiai K. 504. – *Ism.*: Kutil, J., – *Časopis matice moravské* (Brno) 104, 1985: 1–2. sz. 149–151.

Az Egyetemi Nyomda megalakulása 400. és Nagyszombatról Budára történő költöztetése 200. évfordulója alkalmából Budapesten rendezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kötet tartalmi bemutatása. – A recenzor a legértékesebb tanulmányoknak a nyomda történetét, működését elemző tanulmányokat, illetve a nyomda kiadványairól készült többnyelvű bibliográfiai összeállítást tekinti.

Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du 5-ième Colloque de Mátrafüred, 1981. Ilona Kovács, Bp. Akad. K. – Paris, Edition du CNRS, 1984. 412. (A felvilágosodás Magyarországon, Közép- és Kelet-Európában). – *Ism.*: Fridrun Rinner (Innsbruck) – *Südostforschungen*, 1986. 280–286.

Georges Gusdorf a felvilágosodás embertípusát vizsgálta (egyik fő jellemzője az Istentől való eltávolodás). A hozzászólások a jellemző tulajdonságokat emelték ki: racionalizmus, hit az értelemben, empirizmus, kritikai szellem, szisztematikus kételkedés, a társadalom, a tudomány és az ember megjavítására szolgáló elkötelezettség, erős, de ellenőrzött szenzibilitás, az oktatás uralkodó jelentősége, az ember megreformálásának szándéka, a tolerancia, és a fanatizmus elutasítása.

Kosáry Domokos A felvilágosodás-kori oktatás Közép- és Kelet-Európában, Benda Kálmán A felvilágosult állam iskolapolitikája címmel tartott előadást. Zárószavában Köpeczi hangsúlyozta, hogy nem elég néhány nagy gondolkodó, filozófus és tudós gondolatainak vizsgálata, hanem figyelembe kell venni a kommunikáció csatornáit, az oktatásügyet, a sajtót, a kiadókat és az ideológiai intézményeket: az egyházat és az államot is.

Maria Theresia als Königin von Ungarn. Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte. X. Band. Herausgegeben von Gerda Mraz. Eisenstadt, 1984. 409. – *Ism.*: Kowalská, E. – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986: 4. 619–620.

A magyar előadók közül Wellmann Imre két előadására (a korabeli mezőgazdaság fejlődése, valamint a mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelem) hívja fel a fi-

gyelmet. Érdekesnek és értékesnek tartja Heckenast Gusztávnak a szlovákiai városok gazdasági fejlődésével foglalkozó előadását is.

Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (A berlini kongresszus. A nagyhatalmak politikája és a modernizáció problémái Dél-Kelet-Európában a 19. század második felében). – Kiadta: Ralp Melville, Hans-Jürgen Schröder, Wiesbaden, Steiner Verl. 1982, 539. – *Ism.*: Helmut Sundhausen (München). Südostforschungen, 1985. 273–275.

Az 1978-ban tartott mainzi konferencia 33 átdolgozott referátumát közli két bevetőre (Lothar Gall: Az európai hatalmak és a Balkán a 19. században, és Ránki György: A gazdasági fejlődés a Balkánon. A nyugati ipari forradalom első hatásai), valamint hét tematikus csoportra tagolva. Nemcsak a centrum szempontjából vizsgálták a térséget, hanem a periféria szemszögéből is, ami fontos előfeltétele a nagyhatalmakra és a fejlett országokra összpontosító „Európa” fogalom meghaladásának.

Současný stav a úkoly československé hungaristiky. (Materialy I. československého hungaristického sympózia.) (A csehszlovák hungarisztika helyzete és feladatai. – Az első csehszlovák hungarisztikai szimpózium anyaga.) Brno, 1985. FF UJEP, 357. – *Ism.*: Holec, R. – Historický časopis (Bratislava), 34, 1986: 3. 434–437.

A Brnóban, 1978 októberében megtartott I. országos szimpóziumon elhangzott előadásokat tartalmazza a 7 éves késéssel megjelent kötet. A recenzor az olvasót a kötet történelmi tárgyú előadásaival ismerteti meg. (Ezenkívül irodalomtörténeti és nyelvtudományi szekcióban folyt tanácskozás.) A tanácskozáson a magyar történészeket Niederhauser Emil képviselte, aki az 1848 előtti magyar nemzeti mozgalomról és a nemzeti ideológia alakulásáról tartott előadást. A tanácskozás jól illusztrálja a csehszlovák hungarisztikának a 60-as és 70-es években elért eredményeit, amelyek az egész magyar történelmet érintik, a honfoglalástól napjainkig. A résztvevők megállapították, hogy Magyarország története feldolgozása Csehszlovákiában új fázisba lépett. A munkálatokat F. Hejl vezeti.

Slovenský ľud po rozpade Velkomoravskej ríše (Szlovák nép a Nagymorva Birodalom szétesése után). Historické štúdie XXVII/2. Bratislava, 1984. 118. – *Ism.*: L. Sultiková. – Časopis matice moravské (Brno) 104, 1985: 1–2. 116.

Az 1981. szeptember 15–16-án Veszprémben tartott csehszlovák-magyar történész vegyesbizottság tudományos tanácskozásán elhangzott szlovák előadásokat, hozzászólásokat tartalmazó tanulmánykötet külön száma. A recenzor ezek annotált ismertetését adja. Az előadások a 9–11. századi történeti eseményeket, problémákat elemzik, így érintik a magyar kora-középkori történelem alapvető kérdéseit is.

MATULA, V.: XVIII. zasadnutie Československo-maďarskej historickej komisie. (A Csehszlovák-magyar történész vegyesbizottság XVIII. ülészaka). – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986: 2. 305–307.

A csehszlovák-magyar történész vegyesbizottság 1985 őszén megtartott ülése a bizottság megalakulásának 25. évfordulója alkalmából. Értékeltek a negyedszázad alatt elért eredményeket, vázolták a legközelebbi évek feladatait, jubileumi kitüntetésekkel adták át. A magyarok részéről Bél Mátyás érdmet kapott Niederhauser Emil, Ádám Magda és Varga János. A 18. ülészak témája: A szocialista forradalom és a szocializmus építése Csehszlovákiában és Magyarországon. A magyarok közül Orbán Sándor, Vida István és Kővágó László tartott előadást. A legnagyobb érdeklődést és vitát a nemzeti-ségi kérdéseket tárgyaló előadások és hozzászólások váltották ki.

KUCERA, M.: Konferencia o Trnavskej Univerzite (A Nagyszombati Egyetemről rendezett konferencia). – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986: 2. 301–305.

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Történelmi Társulat, Nagyszombat Városi Tanácsa, Nemzeti Frontja rendezésében Nagyszombaton 1985. november 12–14-én az egyetem alapításának 350. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozásról, az elhangzott előadásokról és hozzászólásokról ad részletes beszámolót.

Ismertetések

Magyarország története I/1–2. köt. (Előzmények és a magyar történet 1242-ig.) Főszerk.:

Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Bp. 1984. Akadémiai K. 1812. – *Ism.*: Marsina, Richard – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986 : 4. 594–602.

A magyar szakirodalom egyik legjobb ismerője – a kritikai észrevételek ellenére is – elismerő, elvi és módszertani szempontból tárgyilagos ismertetést készített.

A szlovák történetírást főleg az érdekli, hogy Szlovákia és a szlovákok történetét közvetlenül érintő fejezetek feldolgozása során a mai magyar történetírásnak sikerült-e a magyar historiográfiában hagyományos nézetekkel és véleményekkel megbirkózni. Véleménye szerint már a 10. századtól lehetett volna elemezni részletesebben a Magyarországon élő nem-magyar népek történetét. A történelmi Magyarország történetét lehetetlen ma már a környező államok nemzeti történetírása legújabb eredményeinek figyelembevétele és alapos ismerete nélkül megírni.

Ezután fejezetenként részletes tartalmi ismertetést ad a kötetről. Főleg Györfy György és Kristó Gyula fejezeteit bírálta. Megállapítja, hogy még mindig úgy tűnik: a magyar történetírás nem eléggé értékeli a szlávoknak a magyar állam történetében játszott szerepét. A „magyar” szlávok jelentős mértékben járultak hozzá a gazdasági fejlődéshez, s ezzel együtt az ország felvirágzásához. Marsina szerint ennek az elismerése egyáltalán nem kisebbítené azt, hogy a magyar népe, ill. magyar uralkodó osztályé volt itt a hegemon szerep.

RÁNKI, György: Hungarian history – World history. Budapest, 1984. Akadémiai K. 315. (Indiana University studies on Hungary, 1.) – *Ism.*: Gransztói György. – *Annales ESC* 41. 1986 : 5. 1012–1013.

A nézetkülönbségek ellenére a szerzők a Közép-európai történetírás hagyományaihoz igazodnak. Sinor Dénes a török és finnugor eredet kérdésében a kettős honfoglalás elméletét fogadja el. A tanulmányok nagyobb része a Habsburgok és a magyarok kapcsolatával foglalkozik. Így Köpeczi Béla a Thököly-felkelés külföldi megítélésével. Hans Haselsteiner a jozefinizmust, mint a magyar állam és a dinasztia közötti konszenzus egyik fajtáját elemzi. Péter László bemutatja, hogy 1867 után, a századfordulón éppen Magyarország lett a bomlás egyik legfőbb elősegítő-

je. Hanák Péter a Prága-Bécs-Budapest háromszög kulturális különbségeit elemzi. Megjegyzései közül néhányat L. Deme és Scott Eddie vitat. A két világháború közötti időszakra vonatkozóan Magyarország és a Harmadik Birodalom kapcsolatát Ránki György elemezte. Gosztonyi Péter hangsúlyozta, hogy Magyarország képtelen lett volna elhagyni náci szövetségését. Hadserege felkészületlen volt erre, a szélsőjobboldalt Németország tudatosan erősítette. Ránki Horthy kiugrási kísérletével kapcsolatban hangsúlyozta Magyarország rossz kapcsolatát a szomszédos országokkal. Magyarország semmiféle területi nyereséget sem remélhetett a németektől való elfordulásával. Ránki aláhúzta a társadalmi tényezők szerepét. T. Sakmyster Sztójay tevékenységét vázolta fel. S. D. Kertész a két világháború közötti Magyarország gazdasági és társadalmi problémáit „geopolitikai” összefüggéseiben vizsgálta.

– *Ism.*: Holm Sundhausen (München) – *Südstudien*, 1986. 341–343.

A kötet az 1981-es első nemzetközi szimpózium anyagát közli. Három fő témakör állt a rendezvény középpontjában: 1. A magyar történelem török korszaka (a 16. sz. közepétől a 17. sz. végéig); 2. a Habsburg korszak, különös tekintettel a józsefi időszakra, az 1848–49-es forradalomra és a dualizmus korára; 3. a tiranoni Magyarország a nemzetiszocialista hegemonia szorításában. A 17 tanulmány egyenletesen oszlik meg e három témakörben. Nem az eddigi kutatási eredmények bemutatása és összefoglalása történt, hanem a magyar történelem vitatott kérdéseinek kritikus és igen nyílt vizsgálata, ami a kötetet igazán olvasásra érdemessé teszi. Sundhausen megállapítja, hogy a magyar történetírást és a Magyarországról szóló történetírást már évek óta a kliséktől és sztereotípiáktól való megszabadulás kísérlete jellemzi. A rendezvény sikeres, sok más konferenciától különbözik, és csak kívánni lehet, hogy így folytatódjon.

HOENSCH, Jörg K.: Geschichte Ungarns 1867–1983. (Magyarország története 1867-től 1983-ig.) Stuttgart, 1984. Kohlhammer, 287. – *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) – *Südstudien*, Band XLIV, 1985. 318–320.

A történeti korszakokat egyenletesen tárgyalja, csak néhány helyen vannak aránytalanságok; így például az 56-os eseményeknek és Mindszenty bíboros sorsának – 4 oldalt szentel. Különösen jó a bonyolult magyar pártviszonyok és a társadalmi-szociális problémák bemutatása. Pontosan és világosan kidolgozta a nemzeti kérdést, a Monarchia felbomlását, valamint az azt követő revíziós politikát; a kiegyezés okait és feltételeit, a Tanácsköztársaságot, és a Rákosi-rendszert. (I. politika, gazdaság, társadalom, kultúra, igazságszolgáltatás, stb.). Nagy érdeklődésre tarthatnak számot a magyar antiszemitizmus gyökereit és a magyar zsidósággal kapcsolatos politikát tárgyaló fejtegetései. Hiányolja a kultúrtörténetet; vitatja azt, hogy a magyar történetírás 70-es és 80-as éveinek eredményeit figyelmen kívül hagyva, a dualizmust osztrák gazdasági kizsákmányolásként tárja elénk. Az 1945-től 1948-ig tartó időszakban túlhangsúlyozza a kommunista párt szerepét, azt a látszatot keltve, mintha már 1945-től az lett volna a társadalom vezető ereje. A 68-as gazdasági mechanizmus (mint szocialista piacgazdaság, szabad árképzéssel) jellemzése nem fogadható el, mivel az árképzés továbbra is központilag irányított. Még néhány kisebb pontatlanságot említ, elégedetlen a nehézkes stílussal és az apróbetűs nyomtatással. Elterjedésének legnagyobb akadályát a magas árban látja (64 DM). Emellett hiányolja még a tudományos apparátust és gyengének találja a bibliográfiát. Mindezzel együtt ez idő szerint ezt tartja a legjobb német nyelvű munkának Magyarország legújabbkori történetét illetően.

DOOR, Rochus: *Neueste Geschichte Ungarns. Von 1917 bis zur Gegenwart* (Magyarország legújabbkori története 1917-től a jelenkorig). Berlin, 1981. 270. – *Ism.*: Gerhard Seewan (München) – *Südostforschungen*, Band XLIV, 1985. 323–324.

Bírálja a magyar történelemmel kapcsolatos összefüggések leegyszerűsítését. A haladóknak gondolt történelmi folyamatot így módon visszatekintésből átértelmezi, mégpedig az „előrehaladás” azóta elért magaslatának látószögéből. Magyarország itt e történelmi folyamat tetszőleges – bár konkrét – példagyűjteményeként szerepel. Jellemző e munka mondanivalójára és stílusára, hogy

konceptiója a tény- és névanyag kicserélésével más szocialista testvérországok legújabbkori történetének ábrázolására is fáradtság nélkül átírható lenne. Az a mód, ahogyan itt a tényeket ismertetik, átértelmezik, elhagyják, eltorzítják, vagy különböző ideológiaiilag meghatározott klisé-elképzelések fiókjaiba teszik, egy olyan torz tükröt hoz létre, melyben inkább az NDK történetírás 70-es évekbeli képét ismerhetjük fel. A forradalom-ellenforradalom primitív ellentétpárja válik az ábrázolás uralkodó elemévé, amely jellemzően majdnem kizárólag az 50-es és 60-as évek eleji magyar történetírás eredményein alapul, amely azóta sokkal árnyaltabbá vált, kérdésfelvetéseit kikerüli, koncepcionálisan tudomást nem vesz róluk. A szövegből vett példákon ábrázolja a könyv egyszerű, mondhatni primitív célját, hogy „Magyarország legújabbkori történetének” példagyűjteményén keresztül az azonos eredetű történetfelfogást és politikai gyakorlatot kölcsönösen egymásból levezesse és azzal igazolja is.

HELLER, Ágnes: *Teorija istorije* (A történelem teóriája). Beograd, 1984. 444. – *Ism.*: Kasić, Biljana – *Časopis za suvremenu povijest* 17. 1985 : 3. 167–173.

A recenzor Heller Á. „A Theory of History” c. művének szerb-horvát nyelvű fordítását üdvözli, tartalmi kivonatot ad. Heller új lehetőségeket nyújt a történettudománynak azzal, hogy a múltat a jövőről szóló tervnek tekinti; a múltat, jelent, jövőt egységben vizsgálja a társadalmi funkciók tekintetében. Marx és Lukács fogalomrendszerével dolgozik.

GYÖRFFY, György: *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 186. Bp. 1984. 331. – *Ism.*: Marsina, R. – *Historicky časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 309–311.

A recenzor – a középkorkutatás elismert szlovák szakértője – a monográfia azon részeit, következtetéseit emeli ki, amelyekkel nem ért egyet, s úgy véli, ha a szerző nemcsak az általa részben ismert források adataiból indul ki, hanem valamennyi meglevő forrást párhuzamosan figyelembe vesz, akkor a könyv, amely elsősorban a külföldi érdeklődők informálását szolgálja, sokkal

értékesebb és hasznosabb volna. – Informatívnak és érdekesnek tekinti az egyes fejezetekhez csatolt annotált bibliográfiát, valamint az alapvető fogalmak tudományos-történeti meghatározását. A könyv nagy hibája, hogy nem jelzi: a Duna-medencét elfoglaló magyarok beleütköztek-e az ott élő lakosság ellenállásába. A recenzor meglehetősen tartja, hogy a szerző úgy ír a magyarok honfoglalásáról, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja az itt élő, itt talált lakosság életét, magatartását. A honfoglalás és a kalandozások története elemzéséből a recenzor szerint egyáltalán nem derül ki, hogy annak idején Géza fejedelmet a keresztény térítés, vagy a hatalmi törekvések motiválták-e.

Véleménye szerint az állattenyésztés és a mezőgazdaság tárgyalásánál jobban ki kellett volna emelni a szláv lakosság szerepét, sőt a Duna-medencében élő szlávok magyarokra gyakorolt hatásának hangsúlyozása joggal elvárható lett volna. A szlovák nemzetiség kialakulását csak jóval későbbi századokba (14–15. sz.) helyezi.

A recenzor kiemeli, hogy a szerző több évtizedes kutatásainak az eredményét összegzi és helyesen figyelmeztet számos olyan tényre és összefüggésre, amely a korabeli magyar társadalomra vonatkozó ismeretek kritikai elemzését, valóban tudományos összegzését adja.

MORAVCSIK, Gyula: Az Árpád-házi magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. Akadémiai K. 364. – *Ism.*: Armin Hetzer (Bremen) – Südostforschungen, 1985. Band XLIV. 346–347.

Kitér a bizánci források értelmezésének nehézségeire. Példásnak tartja az Akadémia közreműködését a kiadás előkészítésében, mivel az összeállítók minden szövegrészt bevezetővel láttak el, amely tájékoztatást ad a szerzőről és a keletkezés körülményeiről. Ugyanebben megtalálható még az eddigi nyomtatások, kéziratok és a szakirodalom jegyzéke. A szövegváltozatok a lap alján olvashatók; a magyar fordítás alatt a megértést megkönnyítő megjegyzések szerepelnek.

GEDAI, István: A magyar pénzverés kezdete. Bp. 1986. Akadémiai K. 135. – *Ism.*: (M.) – Historický časopis 34, 1986 : 6. 925–926.

Az I. István korabeli (997–1038) pénzverés történetével foglalkozó munkát, mivel az a

legújabb kutatások eredményének összegzésére vállalkozott, a recenzor pozitívan értékeli. A szerző által adott új szintetikus képet – több helyen az eddigi nézetektől eltérő álláspontra helyezkedik – a jövőben elvégzendő kutatásoknak kell alátámasztaniuk és megerősíteniük.

Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen. 1235–1250. (A tatárjárás. Szemtanúk és kortársak híradásai. 1235–1250.) Fordítás, bevezetés és magyarázat: Hansgerd Göckerjan és James R. Sweeney. Graz-Wien-Köln, 1985. Styria Verlag. 335. – *Ism.*: György Györffy (Budapest) Südostforschungen, 1986. 343–344.

A kötet nemcsak szövegeket tartalmaz, hanem egy általános bevezetőt, valamint az egyes szerzők munkáihoz részletes ismereteket és nem utolsósorban alapos szakmai tudásról tanúskodó magyarázatokat. A munka e témában hiányt pótló. Kiemeli Göckerjan bevezetését a sztyeppei népek vándorlásairól és birodalomalapításáról. A munka rokon a recensens közreműködésével kiadott gyűjteménnyel (A tatárjárás emlékezete, Bp. 1981.), de sok, ott publikált forrást elhagy. Az irodalomjegyzékből hiányolja Györffy György: Napkelet felfedezése (Bp. 1965.) és Ligeti Lajos: Johannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás (MTA I. Oszt. Közl. 32. 1981. 119–137.) tanulmányait. Apró hiányosságoktól eltekintve a tatárjárással foglalkozó nyugati irodalom igazán sokat nyer ezzel a kötettel.

MÁLYUSZ, Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Budapest, 1984. Gondolat K. 338. – *Ism.*: G. S. – Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 1984. 40. Jg. 2 Heft, 741–742.

Részletes képet ad az utolsó Luxemburg uralkodóról. Külpolitikai téren területi veszteségek, belpolitikai vonalon a nemességgel való ellentétek kísérnek végig; külön értékes fejezet foglalkozik a társadalmi rétegződéssel és a kor kultúrájával. A könyvhöz csatolt, nagy forrásismeretre valló mellékletek között a bibliográfia a nyugati történészek által részben még tudomásul sem vett, széles körű kutatómunkáról ad tájékoztatást. Sajnos, hogy a nyelvi korlátok miatt ez a kevesek számára hozzáférhető.

ZOLNAY, László: A középkori Esztergom. Bp. 1983. Gondolat K. 265. — *Ism.*: Thomas von Bogyay (München) — *Südostforschungen*, 1986. 370–372.

Öt szakaszra tagolva a munka különösen gazdag, az Árpád-kortól az 1543-as török hódításig a város és szélesebb környezete történetét illetően a teljességre való törekvés igénye tükröződik. Sokoldalúan dolgozva fel a témát, de az adatok tömegében időnként elavult nézeteket és pontatlan megfogalmazásokat is találunk. Például Heinrich Keller és Váczy Péter vizsgálatai óta tudjuk, hogy az avar birodalmat nem Nagy Károly, hanem sokkal inkább a bolgárok semmisítették meg. A bibliográfia három és fél oldalas, de több művet hiányolhatunk belőle, melyeket a szövegben idéz a szerző. Tanulságos munka, szemléletes képet ad egy középkori város életéről és környezetéről. Aki viszont a székesegyházról vagy a királyi palotáról szeretne informálódni, az Marosi Ernő könyvét (*Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. . .) üsse fel.

ACKERL, Isabella: König Mathias Corvinus. Ein Ungar, der in Wien regierte (Corvin Mátyás király. Egy magyar, aki Bécsben uralkodott). Wien, 1985. Österreichischer Bundesverlag, 138. — *Ism.*: Karl Nehring (München) — *Südostforschungen*, 1986. 345–346.

Az első negyven oldalt Hunyadi Jánosnak, a nándorfehérvári győzőnek szenteli. Ebben a szerző Zsolnay Vilmos (*Vereinigungsversuche Südosteuropas im 15. Jh.* Frankfurt, 1967) támaszkodik, mely ugyan magán viseli az 50-es évek történelmi materializmusának szemléletét, de tényanyagában megbízható. A szerző Zsolnay egyes hibáit kritikátlanul veszi át. Mátyás korának ábrázoláskor szükségszerűen német nyelvű irodalomhoz is folyamodik, különösen Schallburg és Nehring műveihez. Mindenesetre — ha már a magyar nyelvű szakirodalomról nem vesz tudomást — Mátyás korához jobb referenciaindalmat választott, de ez sem tudott egy sor ténybeli tévedést megakadályozni. Ugyanígy hibás a személy- és helynévmutató, hadilábon áll Magyarország történeti földrajzával: Erdélyt és a Tisza megyének nevezi (28. old.), és a 11. oldalon jobban tette volna, ha Schallburgot követi ahelyett, hogy az olvasót Nyugat-Szlovákia fogalmával hozza zavarba. A recenzius e könyv he-

lyett Schallburg 1982-ben megjelent művét ajánlja, mely nemcsak 600 oldallal terjedelmesebb, hanem jelenleg a kor legjobb ábrázolása is — amellett, hogy nem is drágább a mostani könyvújdonatságnál.

MERTANOVÁ, S.: *Ius tavernicale*. (Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku, 15–17. stor. [*Ius tavernicale*. (A jog kialakulásának folyamata a tárnoki szabad királyi városokban a tárnokbíróóság fejlődése korszakaiban, a 15–17. századi Magyarországon.)] Bratislava, 1985. Veda K. 256. — *Ism.*: Benko, J. — *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986 : 5. 752–754.

A monográfia nemcsak a szlovák, hanem a közép-európai jogtörténeti irodalomban is az első olyan munka, amely a magyarországi tárnoki szabad királyi városok városjogi fejlődését vizsgálva a teljességre törekszik.

FORGÁCH, Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János és Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt (válogatás, szöveggondozás, utószó: Kulcsár Péter, ford.: Borzsák István.) Bp. 1982. Szépirodalmi K. 382. — *Ism.*: Zsolt K. Lengyel (München) — *Südostforschungen*, 1985. Band XLIV, 306–307.

Vázolja Forgách életét, tevékenységét, írásának célját. A művet a 16. sz. második fele alapos feldolgozásának tartja, bár személyi elkötelezettsége miatt a túlzásoktól sem mentes. Első kiadása 1788-ban (Horányi), 1866-ban (Fidél). A mostani kiadás csak válogatás.

MOLNÁR, Andra: Fürst Stephan Bocskai als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1598–1606. München, 1983. 413. — *Ism.*: Manfred Stoy (Wien) — *Südostforschungen*, Band XLIV, 1985, 307–308.

Az 50 levél közül 24 eddig még nem volt publikálva, értékelésük 3 kritérium szerint történik: szövegértelmezés; történeti kritika; ideológia-kritika. A recenzor jelentősnek tartja a levelek megjelentetését, de hiányosnak ítéli a történeti bevezetést, és hibákat talál a levelek értelmezésében is. Molnár Andra Bocskai személyét túlonatúl idealizálja és semmiképpen sem összehasonlítható Orániai Vilmossal és Gusztáv Adollyal.

DÁVID, Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. Akadémiai K. 1982. 342. — *Ism.*: Pilisi, Paul (Kanada) — Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 304–306.

A munka elsősorban török források alapján vizsgálja a terület történelmi és társadalmi demográfiáját. Kiemeli, hogy a statisztikák szerint a falvak több mint 20%-a tűnt el a megszállás következtében. A népesség etnikai szerkezetét vizsgálva megállapítja, hogy a jelentős veszteségek ellenére a 16. sz. végéig megtartotta magyar jellegét. Az adólisták, helységlisták és lakossági listák, valamint a sok statisztikai dokumentum jelentős tudományos és dokumentumértéket kölcsönöz a műnek. A szakembereken kívül igen hasznos az általános olvasó számára is.

BÚZA, J.: Die grossbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 32, 1984 : 2. 165–209. — *Ism.*: Kazimír, S. Historický časopis (Bratislava) 33, 1985 : 6. 927–928.

A korral foglalkozó történészek figyelmébe ajánlja a tanulmány végkövetkeztetéseit, mivel az eddigi nézetekkel szemben — (főleg a levéltári forrásokkal alátámasztva) a szerző azt bizonyítja, hogy a törökök által megszállt területeken a mezőgazdasági termelés minőségileg egyáltalán nem esett vissza.

A Thököly-felkelés és kora. (Szerk.: Benczédi László.) Bp. 1983. Akadémiai K. 288. — *Ism.*: Monika Glettler (München) — Südostforschungen, 1986. 349–350.

Ebben a kötetben 26 tanulmányt olvashatunk: az 1978-ban, a felkelés 300. évfordulóján tartott konferencia előadásait. A szerzők a téma legjobb ismerői, és egészében itt a 70-es, 80-as évek kutatási eredményeit ismerhetjük meg. Ez annál is fontosabb, mert a Thököly-felkelést a magyar történetírás nem mindig értékelte pozitívan, és ezért nincs is sokoldalú, gazdag irodalma, eltekintve Köpeczi Béla 1976-ban megjelent kitűnő munkájától. Az első rész a belpolitikát tárgyalja; a második a külpolitikát „Európa és a Thököly-felkelés” címmel; a harmadik rész az emigrációval foglalkozik; a negyedik rész a korszak hagyományait és kultúráját vizsgálja. A fő kérdésfelvetések: Mi volt a felkelés fő célkitűzése és hatása? Mi jelle-

mezte a „kuruc- király” államháztartását, hadseregét és udvarát? Hogyan alakultak a külpolitikai viszonyok? Hogyan élt tovább a Thököly hagyomány a Rákóczi-szabadságharc idején? A vizsgált területek különbözősége és az eredmények gazdagsága kíváncsiságot tesz e kötet külföldön való megismerését is. Meggyőző bizonyítéka a mai Magyarországon folyó tudományos kutatás magas színvonalának.

KANN, Robert H. — ZDENEK, V. Dávid: The peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918. (A Habsburg monarchia keleti felének népei 1526-tól 1918-ig). Seattle-London, 1984. University of Washington Press, 543. (A History of East Central Europe, VI.) — *Ism.*: Niederhauser, Emil (Budapest) — Südostforschungen, 1985. 290–291.

Kiemeli a sorozat kettős célját, nevezetesen, hogy a legmagasabb tudományos szinten áttekintést adjon a más történelmi területekkel foglalkozó szakembereknek, illetve, hogy e szakterület kezdőit bevezesse az ún. „Köztes”-Európa ugyancsak bonyolult történetébe. Méltatja a két szerző élelátását, hatalmas tudásanyagát. Ismerteti a könyv felépítését, kronológikus tagolását, mely megfelelő keretet nyújt az egyes népek ábrázolásához. A kulturális élet ábrázolása is megfelel az időrendi keretnek, azonban inkább csak az elitkultúra bemutatása dominál, kevés szó esik az oktatásügyről és a tudományok fejlődéséről; a magyar kultúrtörténet bemutatására sem fordít elegendő figyelmet. A nemzettudattal foglalkozó utolsó fejezetben kiemelendő a nemesség meghatározó szerepe.

A válogatott bibliográfia a nyugati nyelvű munkák mellett tartalmazza az illető népek történetírásának legújabb lényeges publikációt. Pozitív értékelést érdemel ez a kötet, mely minden előítélettől mentes, átgondolt ábrázolásával emelkedik ki.

KÖPECZI, Béla: Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts. (Államérdek és keresztény szolidaritás. A magyar felkelések és Európa a 17. sz. második felében). Wien-Köln-Graz, 1983. Böhlau. 423. — *Ism.*: Hans Schmidt. — Historische Zeitschrift 1985. Jun. Bd. 240. Heft 3, 707–708.

Utal La France et la Hongrie au début de XVIIIe siècle c. korábbi munkájára, mely a Rákóczi-felkelés történetét és a kor francia visszhangját mutatja be. Mostani könyve – ellentétben a címbe sugallt tartalommal – kizárólag a második vonatkozásra, vagyis a francia és a francianyelvű holland sajtonak, a francia és holland újságoknak, a korabeli német és francia nyelvű röpiratoknak, a korabeli történeti és életrajzirodalomnak és európai szépirodalomnak Thökölyre való reagálására koncentrál: jó forrásismeret és a tudományos irodalom széles áttekintése jellemzi.

Szemlélete: marxista szólamokkal kísért hangsúlyos magyar nacionalizmus. Nem látszik méltányosnak pl. hogy a 28. old. 34. jegyzetében Thomas Mack Barker „Double Eagle and Crescent. Vienna's second Turkish Siege” (New York, 1967.), továbbá Hans Leo Mikoletzky „Österreich, das grosse 18. Jahrhundert” (Wien, é.n.) c. munkáit könnyedén pro-Habsburg művekként jellemzi. Egészében azonban érdekes és tanulságos a korabeli magyar események magyar szemszögből való bemutatását látni. Megalapozott a 22. oldalon az az utalás, mely szerint a 17. században a kortársak még nem tudták felfogni, milyen mértékben hanyatlott már le a török hatalom és egészen az 1683-as kahlenbergi csatáig a törökben még mindenki a nyugatot súlyosan fenyegető veszélyt látja. A mű erőnye, hogy a sajtó és a politikai irodalom vizsgálataiban Köpeczi gondosan bemutatva bontja ki a különböző álláspontokat. Könyve így mindenki számára fontos, aki Dél-Kelet-Európának e korszakával foglalkozik.

HAJDÚ, Lajos: A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól. Bp. 1983. Magvető K. 398. – *Iszm.*: Denis Silagi (München) – *Südostforschungen*, 1986. 354–356.

A szerző a források tükrében, II. József reformjaival, azok eredményeivel foglalkozik, amelyet a török háborúig nem kevés magyar támogatott. Csak uralkodása végén találta magát szemben zárt egységfrontjukkal, annak ellenére, hogy egy évtized alatt Magyarország igazgatása és jogügye jelentősen átalakult. Így jut el Hajdú ahhoz a következtetéshez, hogy II. József Magyarország államigazgatásának legnagyobb refor-

mere, akinek elképzelései még ma is hatnak és „aktuálisak”. Szigorúan tudományos munka, fontos előmunkálata a még mindig meg nem írt II. József élete című monográfiának. A szerző munkáit szükséges lenne egy nyugati világnyelvre is lefordítani.

L'Absolutisme éclairé, B. Köpeczi, A. Soboul, É. H. Balázs, D. Kosáry. Bp. 1985. Akadémiai K. 361. (Colloques de Mátrafüred) – *Iszm.*: E. Turczynski (München) – *Südostforschungen*, 1986. 286–288.

A tanulmányok két fő területtel foglalkoznak: egyrészt Közép-Kelet- és Dél-Kelet-Európa eltérő gazdasági és társadalmi struktúrájával, másrészt regionális problémákkal. Ezért a kötet első részében a feudalizmus, az „Ancien Régime”, a nemesi, a polgári, az értelmiségi és a paraszti rétegek felépítését vizsgálják marxista szemszögből, valamint a felvilágosult abszolutizmus ideológiájának jellemzőit. A második rész regionális szempontokat vizsgál, ezért konkrétabb, tartalmasabb. A kötet jó áttekintést nyújt a régióként és koncepcióként is eltérő problémafelvetésekről. Sajnos hiányzik a személy- és helynévmutató. Kisebb nyomdahibák nem csökkentik értékét.

KOSÁRY, Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1983. Akadémia – *Iszm.*: Boros-Kazai, András (Indiana Univ.) – *The American Historical Review* 90. 1985 : 2. 457–458.

„Ez a lenyűgöző monográfia, az egyik legnagyobb múltú magyar történész tollából, az 1711 és 1790 közötti Magyar Királyság kulturális életét mutatta be. . . . A megszerzhető valamennyi információ összegyűjtésében és felsorakoztatásában . . . Kosáry nem hagyta figyelmen kívül a gazdasági, társadalmi, ill. politikai fejlődést sem. A kötet leginkább abban nagyszerű, hogy a nem anyagi 18. századi magyar kultúráról jól rendszerezett, egészen pontos adatokat szolgáltat. Publikált kutatásokon kívül a szerző egy sor eredeti forrást talált, mely a nyugati kutató elől a nyelv és a vidéki archívumok elszigeteltsége révén mindezidáig rejtve volt. . . . A kötet egyike az első fontos publikációknak a magyar kultúrtörténeti kutatások sokáig elhanyagolt területe rehabilitációjának ígéretes folyamatában. . . . Kosáry munkája nem nélkülöz ellentmondásos szemléletet. Ez

azonban olyan, ami a tudományos kutatás szempontjából csak hasznos lehet, mert további kutatásokat szorgalmaz az alig feltárt területről.”

II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete. Ford. Szávai Nándor és Kovács Ilona. A tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Köpeczi Béla. A latin szöveget gondozta Borzsák István, a franciát Kovács Ilona. Bp. Akadémiai K. 1984. 555. — *Ism.*: Manfred Stoy (Wien) — Südostforschungen, 1986. 350–351.

A fejedelem három írását tartalmazza e kötet, melyek közül kettő még soha nem jelent meg magyarul (Tractatus de potestate, Réflexions sur les principales de la vie civile et de la politesse d'un chrétien). Az itt közölt írások keletkezéséről, eddigi kiadásairól, stb. megfelelő felvilágosítást nyújtanak a kísérő tanulmányok. Egészében e kötet hozzájárult a II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem cselekedeteit meghatározó elvek megértéséhez, annál is inkább, mert a két filozófiai írásnál a morál és hatalom alapvető kérdéseiről van szó, melyekben a fejedelmet a keresztény alapelvek vezérik.

BARTA, János, ifj.: A kétfejű sas árnyékában. Az abszolutizmustól a felvilágosodásig. 1711–1780. Bp. 1984. Gondolat K. 234. — *Ism.*: Denis Silagi (München) — Südostforschungen, 1986. 353–354.

A szerző azt a nevelési feladatot veszi magára, hogy széles közönségnek közvetítse azt a felismerést, miszerint Magyarország betagozása a Habsburg birodalomba, függősége Béctől nem kizárólag negatívan, és a magyar ellenállás a függőség ellen nem kizárólag pozitívan értékelendő. A széles közönségben az a meggyőződés uralkodik ugyanis, hogy a Habsburgok elnyomók voltak, és a magyarok, akik ellenük fordultak, az igaz ügy harcosai. 1945 után Habsburg-ellenes szemléletet írtak elő a magyar történészeknek, de ma már megengedett, sőt kívánatos a kiegyensúlyozottság. A szerző sem tör pálát VI. Károly fölött, és nagyra értékeli Mária Teréziát, aki a felvilágosult abszolutizmus képviselője volt, akkor is, ha ennek filozófiáját vallásellenessége miatt elutasította. Mária Terézia kész volt környezetétől a modern államigazgatás elképzeléseit átvenni. A szerző folyamatosan hivatkozik az európai összefüggésekre, és hasznos kronológiai tábl-

lázatot is ad könyve végén. A képek sokszorosításának technikája azonban kifogásolható.

HASELSTEINER, Horst: Joseph II. und Komitate Ungarns. Herrenrecht und ständischer Konstitutionalismus (II. József és Magyarország megyéi. Az uralkodói jog és a rendi alkotmányosság.) Wien-Köln-Graz, 1983. Hermann Boklaus Nachf. 301. — *Ism.*: Krestić, Vasilije — Zbornik MS za istoriju, 33. 1986. 198–199.

A mű értékes, hasznos a jugoszláv történeteszek számára, mert délszláv területeket is érint benne a szerző. Új szempontokat ad. Krestić még két okkal egészítené ki, miért álltak a déli megyék kevésbé ellen Józsefnek, mint az északiak: 1. A nemességük új volt, a királyok telepítették oda őket, 2. a török elleni védelem igénye és a határőrvidék közelsége.

— *Ism.*: Trócsányi Zsolt (Budapest) — Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 310–313.

Kitűnő könyv, kisebb hibája, hogy nem használta a tízkötetes, 1790–1848 közötti időszakot tárgyaló kötetét és a rendi felvilágosodás újabb irodalmát, mellyel ábrázolását jobban árnyalhatta volna. Ettől eltekintve igen átfogó a magyar szakirodalom ismerete. A társadalom rétegződéséről is vannak pontatlanságok (nemesség megoszlása birtokuk alapján, városok kategorizálása, a szabadparaszti elem kihagyása a szerkezetből). Kiegyensúlyozott és alapos ezzel szemben, amit a municipális igazgatásról, a nemesség százalékos arányáról és konfeszcionális összetételéről ír az egyes megyékben.

ARANY László: A magyar emigráció mozgalmi. Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Bp. 1983. Magvető K. 106. — *Ism.*: Béla K. Király (Highland Lakes, USA) — Südostforschungen, 1986. 356–357.

Arany tanulmányát először 1883-ban publikálta. Ebben Kossuth tevékenységét vizsgálja 1858 és 1861 között, a Habsburg birodalom válságának és a szárd-francia szövetség és az osztrákok háborújának kritikus időszakában. Kossuth mindkét kormánnyal komoly tárgyalásokat folytatott. Négy tényszerű döntötte el a kimenetelt: 1. Kossuth volt az egyedül elismert magyar vezető Franciaország, Szardínia és Anglia szemében.

2. Franciaország és Szardínia ki akarta használni egy magyar felkelés lehetőségét, hogy nyomást gyakoroljon, de ennél többet nem akart. 3. Kossuth valós szövetséget és Magyarország felszabadítását remélte. 4. Anglia semleges maradt a Pó-völgyi konfliktusban, de nem tűrte volna kiterjedését a Duna völgyére. Ez ismert, de ami miatt érdemes újra kiadni, az az utolsó 12 oldalon található: csak mesebeli alakok kelthettek olyan reményeket a magyar tömegekben, mint Kossuth 1859–60-ban, de ezek a remények mégsem voltak soha közel a beteljesedéshez. Kossuth csak királyok és császárok reguláris hadserege élén vezetett volna felkelést, nem vállalta a bizonytalan gerillaháborút és azt, hogy kitegye kortársait bizonytalan értékű áldozatoknak. Emigrációs tevékenysége mégis sikeresen szolgálta a nemzeti érdekeket, mert megmutatta a nemzet tartalékait, és súlyosan nyomott a latba a kiegyezési tárgyalásoknál. A könyv nagyon hasznos jegyzeteket tartalmaz, igen értékes, és részletes, hogy újra kiadják.

BORSI-KÁLMÁN, Béla: Együtt vagy külön utakon. A Kossuth emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez. Bp. 1984. Magvető K. 299. – *Ism.*: Béla K. Király (Highland Lakes) – Südostforschungen, 1986, 361–362.

A könyv három részre oszlik. Az első rész a román nemzeti tudat fejlődését vizsgálja a 18. sz. végétől, részletesen tárgyalva az erdélyi románok szerepét a folyamatban, akik kiemelkedő szerepet játszottak a fejedelemségek szellemi életében. A második rész a magyar emigránsok nézeteinek fejlődését és változásait vizsgálja a román kapcsolatok szempontjából, valamint tárgyalásait és egyezményeiket 1863-ig. A harmadik rész a két fél 1863–64-ben kötött szerződéseivel foglalkozik. A könyv rengeteg kutatási anyagot tartalmaz, némelyik levéltári, a legtöbb nyomtatott források alapján gyűlt össze. A baj az, hogy a szerző nem tudta eldönteni, hogy dokumentumgyűjteményt vagy elemző tanulmányt jelentessen meg. A szöveget túlterheli a dokumentumokból vett rengeteg idézettel, de ez a dokumentumok publikációjának kevés, viszont egy clemző tanulmány olvasását nagyon nehézkessé teszi. Ami ezen túl zavarja a szakembert, az az,

hogy ezek a tanulmányok nem adják meg pontosan a dokumentumok és idézetek referenciáit.

Mindent egybevetve a könyv félig kész anyag: kiváló kutatás, de gyenge az anyag szervezése, bemutatása.

KANN, Robert A. – DAVID, Zdenek V.: The peoples of Eastern Habsburg Lands, 1526–1918. Seattle-London, Univ. of Washington Press, „A History of East Central Europe” vol. VI. 1984. (A keleti Habsburg országok népei 1526–1918.) In: Annales ESC 41, 1986: 4. 847–851. – *Ism.*: Claude Michaud.

A közlemény kritikai élel ismerteti röviden a könyv szerkezetét. A magyar vonatkozások közül kiemeli, hogy az 1620 és 1740 közötti időszakra vonatkozóan a magyar kulturális élet ismertetéséből hiányzik az erdélyi kálvinista carthésianus irodalom. A könyv érdemének tekinti, hogy precízen ismerteti az érintett országok intézményeinek történetét, így a magyar országgyűlést. Pozitívan értékeli a Habsburg-monarchia politikai geográfiájának kimunkálását is. A könyv fő témája a nemzeti identitások alakulása. Jelentős helyet szentel a mű a germanizációs törekvéseknek. Ugyanakkor kiemeli a magyarok türelmetlenségét a nemzetiségekkel szemben, néhány kivételtől eltekintve, Kossuth-tól kezdve Tiszáig, mind a szlovákok és rutének, szerbek és horvátok erőteljes magyarosítását hirdették és nem is csak a közigazgatás, hanem az iskoláztatás szintjén is. A szerző hiányolja, hogy a magyarországi nemzetiségek közül az erdélyi és a bánáti románokról nem esik szó a könyvben. Dicséri a gazdasági viszonyok elemzését, de vitathatónak tartja Magyarország elsődlegesen meghatározó szerepét a Monarchia agrárszférájában.

GALÁNTAI, József: A Habsburg Monarchia alkonya. (Osztrák-Magyar dualizmus 1867–1918.) Bp. 1985. Akadémiai K. 390. – *Ism.*: Jakab, T. – Historický Časopis 34, 1986 : 6. 917–919.

A munkát, amelynek igen részletes – fejezetekre bontott – ismertetését adja, a recenzor pozitívan értékeli, mivel véleménye szerint a szerző plasztikus, autentikus, kitűnően szerkesztett, áttekinthető, sokoldalúan és hasznosan forgatható képet nyújt a Habs-

burg Monarchia utolsó fél évszázadáról, többek között a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyairól is.

BERGER, Peter-Robert: Der Donauraum im Wirtschaftlichen Umbruck nach dem Ersten Weltkrieg. Wahrung und Finanzen in den Nachfolgestaaten Österreich, Ungarn, Tschechoslowakei 1918–1929. I–II. Bécs, 1982. 649. – *Ism.*: Holm Sundhausen (München) – Südostforschungen, 1985, 285–286.

Az utódállamokban a fejlesztési források megoszlását, felhasználását és az ennél alkalmazott gazdasági stratégiát vizsgálja. Kizárólag a már meglevő irodalomra támaszkodik. Érdekessége inkább az összehasonlító megközelítés módszerében van. Tagadja Német-Ausztria és a Trianon utáni Magyarország életképtelenségét (gazdasági téren) és az alkalmazkodási válságokat jórészt az osztrák és a magyar politikusok számlájára írja, bár a győztes államok is – Anglia kivételével – keveset tettek e válságok enyhítésére.

MIKIĆ, Djordje: Austro-Ugarska i mladoturci 1908–1912. (Ausztria-Magyarország és az ifjútörökök 1908–1912.) Institut za istoriju u Banja Luci, Banja Luka 1983, 346. – *Ism.*: Kovačević, M. Duško – Zbornik MS za istoriju 31. 1985. 181–182.

A recenzor kiemeli, hogy a mű új eredményekkel gazdagította a történetírást, mert főleg elsődleges forrásokra támaszkodott. A mű gondolatmenetéből kiemeli, hogy elsődlegesen az ifjútörökök szempontjából követi az eseményeket a szerző. Az ifjútörök forradalom után Ausztria annektálta Boszniát. Ez a két esemény összefügg, de nem volt ez osztrák kalandor politika. A térség diplomáciai viszonyainak bemutatása hozzásegít, hogy megértsük az első világháború szövetségi rendszereinek kialakulását.

DIÓSZEGI, István: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Bp. 1984. Gondolat K. 419. – *Ism.*: Monika Glettler (München) – Südostforschungen, 1986. 359–361.

Diószegit régóta a klasszikus diplomácia kiváló ismerőjeként tartják számon, különösen az 1871–1895-ös korszakot illetően. A kötet az 1972-től 1980-ig, különböző folyóiratokban megjelent munkáit (21 esszét)

gyűjti egybe három témakörbe csoportosítva. Az első rész Andrássy-val foglalkozik; a következő rész a magyar és az európai külpolitika összefüggéseit vázolja a török uralomtól Hitlerig; a harmadik pedig a történetírásról vallott gondolatait tartalmazza. Két tanulmányában is rámutat: nem biztos, hogy az osztályharc és a nemzeti mozgalom azonos irányban halad. Arról is érdemben gondolkodik, hogy lehet a történetírás és a publicisztikát ötvözni.

Ami ezt a művet a többi közül kiemeli az nemcsak érdeklődésének széles köre, hanem az elméleti és módszertani kérdések kiegyensúlyozott, rendszeres vizsgálata is.

PUSKÁS, Julianna: From Hungary to the United States (1880–1914) Bp. 1982. Akadémiai K. 225. – *Ism.*: Jakešová, E. – Historický Časopis 34, 1986 : 1. 118–121.

A recenzor a munkáról részletes tartalmi áttekintést ad, kritikai megjegyzésektől, észrevételektől tartózkodik. A munkát az európai emigráció történetével foglalkozó legjobb monográfiák közé sorolja. A szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a magyarországi nemzetiségek tömeges kivándorlásában a politikai okok nem játszottak érdemleges szerepet – nem ért egyet.

PALOTÁS, Emil: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-Monarchia diplomáciájában 1856–1883. Bp. Akadémiai K. 1984. 160. – *Ism.*: Kazimír, Š. – Historický Časopis (Bratislava) 33, 1985 : 6. 924.

Rövid tartalmi összefoglalás mellett pozitívan értékeli Palotás munkáját, mivel elsőként foglalkozik – kizárólag levéltári források alapján – a nemzetközi Duna-hajózás szabályai kidolgozásának történetével, illetve ennek a folyamatnak a diplomáciai hátterével.

KUNSZABÓ, Ferenc: Ég az oltár. Széchenyi István életműve. Bp. 1984. Szépirod. K. 475. – *Ism.*: Béla K. Király (Highland Lakes) – Südostforschungen, 1986. 357–359.

A könyv informatív és élvezetes olvasmány. Azonban lényeges aránytalanság van Széchenyi mint személyiség ábrázolása (ezt kitűnően teszi) és életműve, ill. a magyar történelem ábrázolása között. Több fejezet (1, 2, 4, 9) túlnyomórészt történelem és csak futólag Széchenyi története. De tényekben és

dátumokban pontos történelem, az értelmezésben pedig ideológiától mentes.

Kiváló Széchenyi titokzatos személyiségének bemutatása, pedig igen sokan félreértették már. Mindenki talált és felhasznált valamit tőle, de a maradékot (gyakran a lényegét) elhagyták. Az ötödik fejezet Széchenyi fő munkáinak pontos és rendszerező elemzése, a hatodik Széchenyi tevékenységének pragmatikus leírása. Talán a nyolcadik fejezet a legérdekesebb: a Kossuth-Széchenyi-vita bemutatása. Egyikük hibáit sem kíméli, mindketten elismerték azonban a másik nagyságát. Bemutatja Széchenyi elmebetegségének eltűlését és politikai tevékenységének újrakezdését, mely 1859-ben érte el tetőpontját a Blick-kel, és a Habsburg zsarnokság megsemmisítőbb vádirata volt, mint Kossuthé.

LALKOV, Milko: Balkanska politika na Avstro-Ungarija (1914–1917). Sofija, 1983. Nauka i izkustvo, 419. (Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája.) – *Ism.*: Nikolaj Poppetrov (Sofija) – Südostforschungen, 1986. 335–338.

Jelen tanulmány legnagyobb előnye elemző jellege, mely igen széles tényanyagon bontakozik ki. Tényezők egész sorát vizsgálja és veszi figyelembe: katonai, gazdasági, kül- és belpolitikai, pszichológiai, rövid- és hosszútávú hatásúakat. Elemzi az összes balkáni országgal való kapcsolatot és a német diplomácia tevékenységét. Széles forrásanyagra támaszkodik bolgár és külföldi archívumok alapján, felhasználta az akkori bolgár, orosz, német és osztrák újságok híradásait és az akkori szereplők naplóját, memoárjait.

LENGYEL, Vera: Die Einwirkung der deutschen und österreichischen Sozialdemokratie auf die Arbeiterbewegung in Ungarn bis 1890 (A német és osztrák szociáldemokrácia hatása a magyar munkásmozgalomra 1890-ig). Berlin, 1980. Lamar Verlag, 281. – *Ism.*: Gerhard Seewaan (München) – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 316–318.

Dicséri a témaválasztást, elismeri a szerző forrásismeretét. Egyetért abban vele, hogy

ez a hatás jelentős volt, de ambivalens vonásokat hordoz. Egyrészt elősegítette a magyar munkások politikai felvilágosodását, másrészt deformálta a korai magyar munkásmozgalmat: a nemzetiségek és mezőgazdasági munkások elhanyagolása miatt nem válhatt tőmegpárttá.

JÓZSEF, Farkas: Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. Bp. 1984. Kossuth K. 298. – *Ism.*: Denis Silagi (München) – Südostforschungen, 1986. 351–353.

Bemutatja a kommunisták liberális kultúrpolitikai elképzeléseit és terveit, leírja a kezdetben viszonylag szabad, lassacskán azonban „gleichschaltot” sajtóügyet és végül felvázolja a végig élénk irodalmi életet a tanácsuralom alatt. Az idézetek tömege az egyébként világnézetileg nem egységes értelmiség pozitív hozzáállását bizonyítja. Ennek okai mögött megemlíti az ezeréves birodomba vetett hitet, a Vörös Hadsereg sikereit és az anyagi ígéretek. Nincsenek lábjegyzetek vagy megjegyzések, hiányzik a személynévmutató és a bőséges anyagot nem dolgozta fel. A majd 17 oldal bibliográfia tudományos komolyság látszatát kelti, de a felsorolt íráskor többsége nem kapcsolódik érdemben a könyv témájához. Nem veszi viszont tudomásul a fontos, idevonatkozó publikációkat. Nagy hangsúlyt helyez a Tanácsköztársaság és a Kádár-rendszer kultúrpolitikája párhuzamainak kidolgozására.

Effect of World War I: The Class War after the Great War. The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921. – New York, 1983. Ivo Banac, 282. – *Ism.*: Mariana Hausleitner (Berlin) – Südostforschungen, 1986. 304–306.

E kutatás a lengyel, a magyar, a román, a bolgár, a jugoszláv és a csehszlovák kommunista pártok létrejöttéről része egy, az első világháború kihatásával foglalkozó szélesebb kutatási programnak. Király Béla, a kutatás vezetője szerint a fő cél annak a megvizsgálása, hogy a „vörös hullám” mely tényezői adódtak a katonai összeomlásból, és melyek azok amelyek már korábban is fellelhetők voltak ezen társadalmak kulturális és társadalmi problémáiban. Ezzel azt a szemléletet szeretnéik ellensúlyozni, mely a kelet-európai társadalmi harcokat a háború végén az

orosz forradalom hatására vezeti vissza. E célkitűzés alapján a legtöbb tanulmány röviden ábrázolja a munkásmozgalom háború előtti fejlődését; részletesebben a társadalmi változásokhoz és a nemzetállamhoz való viszonyukat. Ebben az időszakban, 1918–1921 között jöttek létre a kommunista pártok és születtek meg a térségben az ún. „nemzetállamok” is.

TOKODY, Gyula: Deutschland und die ungarische Räterepublik Bp. 1982. Akadémia K. 129. – *Ism.*: Günter Schödl (Erlangen) – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 322–323.

Kiemeli a szerző meggyőződését, miszerint a Tanácsköztársaság külső okok miatt bukott el, melyek közül a német támogatás hiánya alapvető volt. Annak ellenére érvel így, hogy tudatában volt a forradalom belpolitikai és társadalmi gyengéinek, ellentmondásainak, különösen a vezetők illúzióit illetően a Közép-Európai német helyzet forradalmi jellegéről.

NAGY, Zsuzsa L.: The Liberal Opposition in Hungary 1919–1945 (A liberális ellenzék Magyarországon 1919–1945 között). Bp. 1983. Akadémiai K. 143. – *Ism.*: Günter Schödl, (Erlangen) – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 326–327.

Rendkívül érdekesnek tartja a polgári demokrácia nyugat-európai elképzelései felé orientálódó pártok fejlődését: 1918 utáni újralakulásuk körülményeit, állandó sikertelenségük okait. Olyan szerkezeti és bizonyos fejlődési visszamaradások játszanak szerepet, melyek ismerete nélkül Magyarország útja a 20. században nem érthető meg. Előnye a világos és informatív tanulmánynak, hogy szerzője kombinálni tudja a magyar liberalizmus alapvető kritikáját azzal a belátással, hogy a politikában a vereségek és tévutak is a történelmi igazság tanúbizonyságai lehetnek.

TÓTH Pál Péter: Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig. Bp. 1983. Akadémiai K. 257. – *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) – Südostforschungen, 1986. 366–368.

A munka az 1929 és 1938 közötti debreceni diákmozgalmak bemutatása, mely az eddigi irodalmat nemcsak kiegészíti és kiszélesíti, de abból meglepő felismerései és példás mód-

szertana miatt magasan kiemelkedik. Az első részben leírja az 1929 és 1933 között létezett diákmozgalmakat: politikai és kulturális tevékenységüket és célkitűzéseiket, szervezeti struktúrájukat, társadalmi bázisukat. A következő részben a Turul Szövetség fejlődését elemzi 1934 és 1936 között, melyet haladó nézetek előtérbe kerülése jellemzett, bár az országos szövetségben nem sikerült vezető pozíciót szerezniük, mégis eltérő fel fogásuk megvitatására kényszerítették azt. Ez a fejlődés, Turul Szövetség-beli tagságuk és részben funkcióik megtartásával a baloldali értelmiségi ifjúsági csoport megalakításához vezetett. Az utolsó rész az e csoportot alkotó csoportosulásokat vizsgálja. A recenziens nem ismer más elemzést, mely hasonló mélységben vizsgálná meg egy diákmozgalom belső szerkezetét. Kíváncsú lenne a kutatási eredmények német nyelvű megjelentetése.

HANÁK, Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp. 1985. Magvető K. – *Ism.*: Arpad Ajtonyi – Annales ESC 41. 1986. 4. 851–854.

Az ismertetés első részében a szerző röviden bemutatja Jászi életútját. Felveti, hogy Hanák nem használta fel Jászinak a Columbia Egyetemen őrzött egyes kéziratait, igaz, ezt nem is tehetette, mert éppen most van kiadás alatt Párizsban. A szerző szerint Hanák próbálja összeegyeztetni a történész és a polemista szerepét, ami néha zavaróan hat. Hanák azt vizsgálja: minek van prioritása a politikai cselekvésben, a nemzeti ügynek vagy a társadalmi haladásnak. A vita összefoglalása kissé karikatúraszerűre sikerült. Itt igen bonyolult problematikáról van szó, és a főbb vitázók állásfoglalásának ismerete nélkül az olvasó nehezen tudja követni Hanák érvelését Jászi intellektuális gondolkodásaira vonatkozóan. – Hanák kiemeli a Jászi és Otto Bauer gondolatai közötti hasonlóságot, de nem fordít elég figyelmet arra, ami kettőjüket elválasztja. Jászinál a nemzetiség fogalom a kultúrához, míg a nemzet területileg szervezett intézményekhez kapcsolódik. Jászinál voltaképpen egy területiális koncepcióról van szó, míg az ausztró-marxistáknál kulturális koncepció szerepel. Az ismertetés szerzője kiemeli, hogy Hanák alaposan elemzi Jászi kapcsolatait a nemzeti-

ségek vezetőivel és kötődését a Naumann féle Mitteleuropa-koncepcióhoz.

H. HARASZTI, Éva: *The Invaders. Hitler occupies the Rhineland.* Bp. 1983. Akadémiai K. 269. — *Ism.: R. A. C. Parker* (Oxford, The Queen's College) — *The English Historical Review*, 1986. January Vol. C. I. No. 398. 305–306.

Az 1936-os Rajna-vidéki válságot a közvélemény az utolsó alkalomnak tekintette, amikor Anglia és Franciaország még világháború előidézése nélkül meg tudta volna állítani a hitleri terjeszkedést. A kormányok saját szempontjait megvilágító, később hozzáférhetővé váló forrásanyag alapján a történetírás átértékelte korábbi, a nyugati politikát rövidlátó korlátoltsággal vádoló véleményét. Egyes szerzők szerint Hitler akkor sem vonult vissza a Rajna-vidékről, ha erőteljes ellenállásba ütközik, amellet a francia ellenakció megindítása korántsem lett volna egyszerű. Gamelin indokoltan kért mozgósítást és garanciát a francia ellenintézkedések angol részről történő támogatására. Anglia azonban nem volt abban a helyzetben, hogy bátoríthassa a francia politikát. — Haraszi, félretéve a válsággal kapcsolatos fenti érveket, jól dokumentált, tömör összefoglalásában a korábbi álláspontot tette magáévá. Könyve emlékeztet rá, hogy a hivatalos források néha félrevezetőek lehetnek, hiszen rajtuk keresztül a kormányok önmaguk előtt igyekeznek igazolni megtett lépéseiket. Munkájához kiadatlan dokumentumokból csatol válogatást, köztük egy rendkívül érdekes, konzervatív felfogásban megírt analízist az 1936-os német gazdaság helyzetéről.

— *Ism.: Dascălu, Nicolae* — *Revista de istorie*, 1985 : 8. 813–815.

A Rajna-vidék remilitarizálásának első komplex analízise a monográfia. Tudományos értékét fokozza az angol, német, amerikai, csehszlovák és magyar levéltárak anyagának felhasználása. A magyar történész is a rajnai válság kezdetét a francia-szovjet – 1935 május – egyezményhez köti. Arra is rámutat, hogy Hitler akcióit, így a Rajna-vidék megszállását is jól előkészítette katonailag, semmit sem bízott a véletlenre. Haraszi rámutat arra: bár 1936-ban a francia hadsereg erősebb volt a németnél

– ugyanez nem mondható el az angoloról –, ugyanakkor defenzív magatartás jellemezte a kritikus időben. Az ismertető szerint a „munka jelentős mértékben járul hozzá a két világháború közötti nemzetközi kapcsolatok feltárásához...”

RÁNKI, György: *Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns.* Wien-Köln-Graz, 1984. 442. — *Ism.: Thomas Spira* (Charlottetown, Kanada) — *Südostforschungen*, 1986. 362–364.

Német, magyar, angol és amerikai levéltári forrásokat használva egészíti ki, vázolja fel Magyarország sikertelen béketárgyalásait Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal, megvizsgálja Magyarország német megszállását 1944 márciusában és Horthy Miklós kormányzó szerepét ezekben az eseményekben. Bár nem ad alapvetően újat a tudományos irodalomhoz, sok, eddig ismeretlen részlettel gazdagítja azt az érintett országok vitáit és politikáját illetően. A kortársak számára Magyarország megszállása indokolatlan provokációnak tűnt. Ránki megmagyarázza, hogy alaposan és előre tervelték ki és hajtották végre válaszul a magyar-német kapcsolatok bizonytalanságira. Ahogy Olaszország kilépett a háborúból, a Kállay-kormány megkettőzte erőfeszítéseit, hogy különbékét kössön a nyugati szövetségesekkel. Kállay nem vette figyelembe a veszély jeleit, kihívta maga ellen a németeket, míg megtagadta a szövetségesek követeléseit. Több ízben megpróbálta kivonni a magyar hadsereget a keleti frontról, másrészt viszont ügynökei megpróbáltak befolyást gyakorolni angol és amerikai tárgyalópartnereikre, hangsúlyozva Magyarország hozzájárulását a bosevizmus leküzdéséhez. Azonban a szövetségesek sem vették komolyan, a németek bizalmát is megingatta. Németország megszállta a stratégiai fontos Magyarországot, mert ebből a pozícióból a németek megakadályozhatták volna Románia elpártolását, és jobban védhették a volt Ausztria kapuit a várt szovjet támadás ellen. A megszállástól kezdve az ország megszűnt szuverén állam lenni. Horthy tetteit a bosevizmussal szembeni rögeszméje diktálta. A Harmadik Birodalom partnereként remélte a bosevizmus legyőzését új keresztes hadjáratban, valamint Trianon igazságtalanságainak jóvátételét. Túl későn

fogta fel, hogy Hitler csak ki akarta használni Magyarországot. 1943 végén úgy tűnik, három választás maradt: teljes együttműködés a németekkel a korlátozott szuverenitás megtartásának reményében; ellenállni a németeknek és szembenézni a nemzet pusztulásával; minimális segítséget nyújtani Németországnak, időt húzni, és remélni, hogy az angol-amerikai csapatok megelőzik a szovjeteket Magyarországon. Horthy az utóbbiakat választotta.

RÁNKI, György: *Economy and Foreign Policy: The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919–1939.* – *Ism.*: Kaiser, David E. (Carnegie–Mellon Univ.) – *The Journal of Modern History* 57. 1985. 3. 529–531.

„Ránki könyve lenyűgöző tanulmány a két világháború közötti nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatokról. Informális interdiszciplináris megközelítésében Ránki nagyleptékű struktúrális gazdasági hatásokat, rövidlejáratú válságokat és hagyományos diplomáciai ügyeket tekint át, melyekben jól mozog. . . A mai olvasó nem hiányolhatja az 1920-as évek adóssági-hitelezői és a kevésbé fejlett országok, valamint a mai nemzetközi hitelezők közötti párhuzam meglétét. . . Ránkinak az 1920-as évekről írt munkája felettébb érdekes kontribúció, és az olasz politika itt több tért kap, mint korábban. . . Szerencsések lennénk, ha a szerző most elvállalná a német gazdasági kapcsolatoknak az első világháború alatti Dél-Kelet-Európával témájú elemzés monumentális feladatát.”

BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *The European Periphery and Industrialization, 1780–1914.* Cambridge, U. P., 1982. – *Ism.*: Malcolm Falkus (London School of Economics and Political Science) – *The English Historical Review*, 1985. ápr. Vol. 100. No. 395. 445.

Utal a szerzőknek a gazdaságtörténet *terra incognita*-ja, Dél-Kelet-Európa, főleg Magyarország megismertetésében szerzett eddigi érdemeire. Továbbmenve, most Európa más, fejletlenebb vidékeivel, perifériáival próbálják Dél-Kelet-Európa tapasztalatait koordinálni a XIX. század vonatkozásában, majd a periféria és Európa fejlett ipari centrumainak viszonyát elemzik. A könyv tehát

az összehasonlító gazdaságtörténet keretei között mozog, a gazdaságfejlődés kutatóitól kölcsönzött „centrum és periféria” koncepcióját követve. A szerzők kifejtik, hogy a periférikus országokban a gazdaság, a külkereskedelem, a fizetési mérleg, a termelés fejlődése a fejlett országok befolyásának függvénye, alapvetően egyenlőtlen feltételek mellett, mindig a centrum érdekeinek érvényesülésével. Gyakran károsan hat a perifériákra, de megfelelő feltételek mellett fejlődés elindítója is lehet, hozzásegítve egy adott vidéket, hogy kiemelkedjen periférikus helyzetéből. Történészek számára a tanulmány két szempontból jelent különös értéket. Először mind kvantitatív, mind kvalitatív vonatkozásban gazdag információs anyagot ad a gyakran elhanyagolt vidékek gazdaságáról, főleg Dél-Kelet-Európáról, de Spanyolországot, Itáliát, a Skandináv félszigetet és Oroszországot is felölelve. Másodszor, érdekes kérdéseket vet fel arra vonatkozóan, hogyan válaszoltak egyenként az elmaradt országok a nemzetközi gazdaság nyitására; szerencsés választás az összehasonlító megközelítés. Ennek ellenére a kisértet, hogy az európai fejlődést a „centrum és periféria” keretében próbálják elemezni, nem bizonyult sikeresnek. Ez egyrészt a szerzők – bár mérsékelt – marxista álláspontjából adódik; ez gyakran gátolja őket, hogy a fejlett és elmaradt országok közötti kapcsolatot pozitív megvilágításban lássák, és ehelyett a káros tényezőkre irányítják figyelmüket. Részben azért sem meggyőző a tanulmány, mert a szerzők nem veszik észre, hogy maguk a periférikus vidékek is a centrum szerepét töltik be a még elmaradottabb vidékek vonatkozásában. Ez Ausztria-Magyarország viszonylatában a legnyilvánvalóbb, de áll Oroszországra és a Balkánra, Spanyolországra és Portugáliára is és így tovább. Alapvetően azonban azért vall kudarcot e megközelítés, mert a centrum-periféria koncepcióból a szerzők által felölelt hosszú korszakban hiányzik minden analitikai összetartozás. A banálison túlmenően minden általánosítást megszámlálhatatlan kivétel jellemez és ezt maguk a szerzők is kénytelenek leszögezni (159–160. p.): „Sikerekből és kudarcokból, részleges sikerekből és bátortalan próbálkozásokból tevődik össze az európai periféria fejlődésének

változatos képe az ipari forradalom idején. . . Egy fokozottan elmaradott ország integrációja nem minden esetben vezet „periferizációjához”; bár szükségképpen alkalmat sem jelent a felzárkózáshoz a többi mellé.”

ORMOS, Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920. Bp. 1983. Kossuth K. — *Ism.*: Pastor, Peter (Monclair State College) — The American Historical Review 90. 1985 : 2. 458–459.

„Ormos jól hasznosította a francia dokumentumokat elméletének alátámasztására. Sajnálatos módon Magyarország szocialista szomszédainak könyvtárai még mindig zárva állnak a marxista tudós számára is. Az ott található dokumentumok segíthettek volna Ormosnak abban, hogy a szomszédos országok külpolitikáját élesebben körvonalazza. Ami azonban meglepő, az az, hogy Ormos nem ismerkedett meg minden magyar archívumi anyaggal, mely esetben nézetei módosultak volna. Például, nem precíz azt állítani, hogy az Apáthy-Berthelot szerződés, mely az erdélyi demarkációs vonalat revidálta, Magyarország kompromisszumos készségét demonstrálta. . . . E tévedés ellenére Ormos könyve fontos szakirodalom. Angol fordítása — mely a terv szerint nem sokára meg fog jelenni — erősen ajánlható az olvasó számára.”

KELLNER, György: Magyar antifasiszták Angliában 1940–1945. Bp. 1983. Magvető K. 278. — *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) — Südostforschungen, 1986. 364–366.

A bevezető részben érdekesen felvázolja a magyar emigránsok mindennapi életét és az angolok magatartását velük szemben. Az első fő részben a mintegy ötezer emigráns három angliai szervezetét mutatja be a Londoni Magyar Klubot, az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalmat és a Nagy-Britanniai Magyarok Egyesületét. A második rész az egységfront — féként a kommuniszták által szorgalmazott — létrejöttét írja le. A harmadik rész pedig az 1944. március 15-én létrejött Demokratikus Magyar Tanács (Károlyi Mihály elnökletével) egyéves tevékenységét taglalja. Érdekesen megírt könyv, sok közölt dokumentum, emlékezés-részlet és emigránstársak levelei színessé, élővé teszik, de sok helyen a kellő történelmi értékelés nélküli egymásbafűzés benyomását kelti.

SAJTI, Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában — 1941. Bp. 1984. Akadémiai K. 630. — *Ism.*: Thomas Spira (Kanada) — Südostforschungen, 1985. Band XLIV.

Ismereteti a bukovinai székelyek hányattait. Kiemeli, hogy a románok nem járultak hozzá kivándorlásukhoz Jugoszlávia 1941-es felosztásáig, attól tartva, hogy a visszakérült erdélyi rész újrabeneprésítéséhez használják fel őket. Csak a bácskai telepítés elhatározása után engedték meg elvándorlásukat. A munka bőségesen dokumentált, megadja a főbb forrásokat, de hiányoznak a statisztikai táblázatok. Egy térkép is hasznos lett volna, melyen jelölik vándorlásukat, letelepedésük útját.

PASCU, Ștefan: Răstălmăciri și falsificări ale istoriei (Félremagyarázások és a történelem meghamisítása). — Magazin istoric, 1986 : 3. 33–40.

St. Pascu válasza Székelyhidi Ágostonnak, az Alföld 1985 : 9-es számában közölt: „Mit jelent Erdély?” című könyv recenziójára. „Székelyhidi, és a hozzá hasonlóak — írja Pascu — teljesen híjával vannak a leírt, ill. a kimondott szó felelősségének. Szántszándékkal meghamisítják a valóságot, hogy ezáltal is elhítsék a népek közötti ellentétek és a viszály magját. Meg akarják állítani a történelem visszafordíthatatlan kerekét, utópisztikus, elavult álmokat kergetnek, és a jószomszédi együttműködés és barátság legfőbb akadályává válnak.

Stadtentwicklungen in West- und Osteuropa. Jürgen Friedrichs, Berlin-New York, 1985. De Gruyter K. 969. — *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) — Südostforschungen, 1986. 292–297.

Az interdiszciplináris és összehasonlító kutatásokkal készített munka célja, hogy megállapítsa a nagyvárosok fejlődésében, tervezésében megmutatkozó hasonlóságokat és különbségeket a tőkés és a szocialista országokban, kb. 1800-tól 1981-ig London, Hamburg, Párizs, Bécs, Budapest, Varsó és Moszkva példáján. Megkísérli a városfejlődés modelljének kidolgozását, és igen jó eredményt ér el a fázisok egymásutánjának ábrázolásában bizonyos alapindikátorok felhasználásával (demográfiai és gazdasági fejlődési szakaszok). A rövidebb (1–148. old.) elméleti rész után a sokkal terjedelmesebb (820 oldalas) második rész alapos városmonográfiákat tartalmaz. Külön kiemelik a Bu-

dapest-monográfia, melyet egy fiatal szociológus, Klaus Kiekl írt. Ez az első olyan német nyelvű munka, mely átfogóan bevonja a demográfiai, szociológiai, gazdasági, várostervezési és földrajzi szempontokat Budapest 19–20. századi fejlődésének elemzésébe, a néhány apróbb tévedés ellenére a magyar nyelvű szakirodalmat is beleszámítva, kiemelkedő munkáról van szó.

PÁZMÁNY, Péter: Művei. A válogatás, a szöveg-gondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 1183. — *Ism.*: Gabriel Adriányi (Bonn) — Südostforschungen, 1986. 347–348.

A recenziens Pázmányt a magyar katolicizmus legjelentősebb személyiségének tartja. Ellenfeleinek állításaival szemben nem volt ellenreformátor — mert soha nem rekatalizált erőszakkal —, de joggal nevezhető a katolikus egyház legsikeresebb megújítójának. Több mint 30 arisztokrata családot vezetett vissza a katolikus egyházba jobbággyakkal együtt, és kidolgozta egy modern hit-tan teológiai alapjait. Emellett írásaival a modern klasszikus magyar nyelv megteremtői közé tartozik. Különleges érdeme a katolikus oktatásügy megújítása. Életművét a magyar történetírás intenzíven kutatta, de ez megszakadt 1949-ben. Csak irodalmi munkásságát méltatták valamelyest, egyházi

és politikai tevékenységét reakciónak értékelték. A gazdaság liberális fordulatával a történetírásban is új korszak kezdődött: a kutatások differenciáltabbak lettek, és szélesebb levéltári alapokra támaszkodnak. Pázmány is az eddigeknél több figyelmet kapott, és az utóbbi 10 évben több részlet-tanulmány jelent meg róla. A jelenlegi gyűjteménybe Tarnóc a püspök 17 legjelentősebb munkáját vette bele. A 77 oldalas jegyzetben megtalálhatjuk a szükséges magyarázatokat. A gyűjteményes kötet a klasszikus írók kiadásának legjobb magyar hagyományába illeszkedik bele.

Eszmetörténeti tanulmányok a magyar közép-korról. Szerk: Székely György. Bp. 1984. 479. — *Ism.*: Marsina, R. — Historický časopis 34, 1986 : 3. 452–453.

A Memoria saeculorum Hungariae 4. kötete irodalomtörténeti, művészettörténeti és történeti tárgyú tanulmányokat tartalmaz. A recenzor kötet jelentőségét abban látja, hogy a kötet szerkesztőjének sikerült a középkori Magyarország eszmetörténetét több aspektusból megragadnia. Véleménye szerint annak ellenére, hogy a középkori Magyarország is már többnemzetiségű állam volt a cikkben vázolt kulturális fejlődés valamenyny aspektusát a szerzők, mint „magyart” és nem mint magyarországit értékelik.

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETTUDOMÁNY, IRODALOM

Magyarország története 1526-ig

KUCERA, M.: Slovensko v dobách stredovekých (A középkori Szlovákia). Bratislava, 1985. Mladé léta K. 316. – *Ism.*: Oslanský, F. – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986 : 3. 451–452.

A középkorral foglalkozó történész könyvét számos régészeti anyaggal, képpel, térképpel illusztrálja. Tulajdonképpen a Kárpát-medence és Magyarország történetét dolgozza fel az 5–6. századtól 1526-ig.

HABOVŠTIAK, Alojz: Stredoveká dedina na Slovensku (A középkori szlovákiai falu). Bratislava, 1985. Museum Nationale Slovaca – Institut. Archaeolog. Fontes VII. 386. 1. 148 kép – *Ism.*: Z. S. – *Česloslovenský časopis historický* (Praha) 35, 1987 : 1. 117–118.

Az első olyan könyv, amely összegzi a középkori szlovákiai falu történetére vonatkozó régészeti kutatások eredményét. A monográfia egy szinotikus és egy katalógus részből áll. A felhasználott szakirodalomban a vonatkozó magyar történeti és képzőművészeti anyag is helyet kap, s ennek megközelítésénél a szerző józan kritikus álláspont-ra helyezkedik.

SOKOLOVSKÝ, Leon: Terminológia dejin sp rávy stredovekej dediny na Slovensku (A középkori falu közigazgatás-történetének terminológiája Szlovákiában). – *Ism.*: *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985: 4. 506–528.

A témára vonatkozó, a felszabadulás előtti és újabb magyar és szlovák szakirodalom alapján, valamint a szlovákiai és magyarországi levéltárakban (főleg a Magyar Országos Levéltárban) végzett kutatások során gyűjtött, feldolgozott anyag alapján megírt tanulmány bevezető része a középkori falu terminológiáját tisztázza. Behatóan foglalkozik a középkori falunak a korabeli oklevelekben előforduló elnevezéseivel, a falusi lakosság társadalmi összetételével, ill. fejlődése problémájával, a falusi előjárók, tisztviselők, a falu feudális igazgatása kérdésével.

HALAGA, Ondrej R. Boj Košic proti oligarchii Omodejovcov a Matus Trenčiansky (Kassa harca az Amádé-oligarchia ellen és trencsői Csák

Máté). – *Historický časopis* 34, 1986 : 3. 326–348.

Főleg igen gazdag levéltári anyag, a Magyar Országos Levéltárban végzett kutatások, a témára vonatkozó, a múlt század eleje óta megjelent magyar és szlovák történeti irodalom alapján a szerző részletesen foglalkozik az 1312. június 15-i rozgonyi ütközet előzményeivel, okaival, az Amádék ellen a király oldalán harcoló kassai polgárság győzelmének jelentőségével. Végeredményben betekintést ad a 13–14. század fordulójára, a 14. sz. első másfél évtizede magyar, cseh és lengyel politika történetébe, Károly Róbertnek a központi királyi hatalom megeremtéséért folytatott küzdelmébe.

LUKACKA, Ján: Vývin osídlenia stredného a severného Ponitria do 15. storočia (A Nyitra folyó vidéke középső és északi területeinek benépesülése a 15. századig). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 6. 817–840.

A magyar történészek érdeklődésére elsősorban a tanulmány első része tarthat számot, mivel a szerző a Nyitra-vidék középkori benépesülése kérdését vizsgálva igyekszik cáfolni a szerinte még napjainkban is továbbélő helytelen nézeteket, amelyek tagadják vagy legalábbis megkérdőjelezzik e terület kora feudalizmus-kori (8–11. sz.) szláv benépesülésének, a szlovák lakosságnak a Nagymorva birodalom óta tartó folyamatos jelenlétének tényét, vagyis a sokat vitatott kontinuitás kérdését. Nem kétséges, hogy itt elsősorban a magyar történetírás (a 19. sz. végétől egészen napjainkig) ezzel kapcsolatban elfoglalt nézeteit és főleg Györffy György állásfoglalását vitatja. Ellenvéleménye bizonyítására elsősorban a legújabb szlovákiai művészettörténeti kutatások, az egyházi-építészeti, művészettörténeti feltárások eredményeinek alapján vállalkozik, és a szlovák nép kontinuitását, eredetét a Nagymorva birodalom idejéből származtatja. A területen való folyamatos jelenlétüket éppen a régészeti kutatások támasztják alá.

HORVÁTH, Vladimír: Územie mesta, a životné prostredie v Bratislave v. 14–15. storočí (Pozsony területi kiterjedése és életkörülményei a 14–15. században). – *Historický časopis* (Bratislava) 31, 1986 : 6. 885–896.

A Szlovák Állami Levéltár, ill. a pozsonyi városi levéltár viszonylag nagy mennyiségben fennmaradt írott, még jórészt publikálatlan és kiadott forrásai (pl. a városi magisztrátus ülésein készült jegyzőkönyvek 1245-től, adófizetési jegyzékek, anyakönyvek, krónikák) alapján a szerző átfogó képet ad Pozsony két évszázados területi, társadalmi fejlődéséről, a bel- és külvárosi élet- és a munkakörülmények alakulásáról.

HRABAK, Bogumił: Izvoz bakra iz Ugarske i susednih krajeva preko Senja u XIV i XV veku (Rézkivitel Magyarország és a szomszédos vidékekről Senjen (Zengg) keresztül a XIV. és a XV. században). – Zbornik MS za istoriju 31. szám, 1985. 43–50.

A középkorban „Szent István koronájának országaiban” két nemzetközi kereskedelmi útvonal volt. 1. Bécs-Duna vonalán Belgrádig, majd a Marica völgyén át Konstantinápolyig. 2. Erdély-Bánát-Duna vonala Belgrádig – a Száva vonalán Gradiškaig-Zengg. Ezeken a vonalakon a fémeket általában nyugatra, a sót pedig a balkáni területekre vitték. Nagy Lajos idejében itáliai kereskedők foglalkoztak fémkereskedelemmel. A legnagyobb rézkitermelő helyek a mai Szlovákia területén voltak. A 14. sz. második felétől a „szlovák” rézet a Dunán, a Száván, majd Zenggen keresztül Barcelónába és Velencébe vitték. Zengg volt a tengerhez vezető út. Ide futottak be a boszniai és szerbiai fémszállítmányok is, mert a szávai szállítás biztonságosabb volt. (Zsigmond megengedte a dubrovnikiaknak a kereskedést a Szerémségben.) Magyarország széthullása után Zengg szerepét Trieszt veszi át, a „szlovák” réz a tiroli fémekkel együtt került az Adriai-tengerhez. (A szerző a cikk végén leszögezi: a réz szlovák és nem magyar vidékről származik, tudatosan használja a Szlovákia nevet.)

DINIĆ–KNEZEVIĆ, Dušana: Dubrovčani u službi ugarskih vladara tokom srednjeg veka (Dubrovnikiak a magyar uralkodók szolgálatában a középkor folyamán). – Zbornik MS za istoriju 31. szám, 1985. 7–18.

Dubrovnik az 1358-as zárai béke alapján került magyar főhatóság alá. A magyar uralkodók szívesen fogadták a dubrovnikiakat szolgálatukba, mert azok jól képzettek voltak, sokuknak volt tapasztalata diplomáciai

kérdésekben. Többségük nem mondott le sem az otthoni tiszttségéről, sem a kereskedelemről.

NAGLER, Thomas: Români în epoca așezării sașilor în Transilvania (A románok a szászok Erdélybe való letelepedésének idején). – Transilvania, 1985 : 9. supl. 2–5.

Idézi Kurt Horedt elméletét, aki szerint a magyarok Erdélybe történt bevonulása 5 menetben történt: 1. 900 körül a Kis-Szamosig; 2. 1000 körül a Kis-Szamos völgye és középső folyása, a Maros alsó része; 3. 1100: Nagyküküllő vidéke; 4. 1150: az Oltig; 5. 1200: a Kárpátokig. Anonymusra hivatkozik és Moravcsik Gyulára, aki szerint a névtelen krónikás információi történelmi tényeken alapulnak, hogy minden alkalommal a betelepülő magyarok román államalakulatokkal találták szemközt magukat. A székelyekről úgy nyilatkozik, hogy elsők voltak, akik „kollaborációra” léptek a magyar központi hatalommal.

COPOIU, Nicolae: Contribuții la studierea unității populului român în secolele 13–16. (Adalékok a román nép egységéhez a 13–16. században.) – Anale de istorie, 1985 : 6. 12–32.

Politikai szempontból Erdély autonóm módon fejlődött, de szoros és szerves kapcsolatban a két román feedelemsséggel. Említi Metesz koncepcióját az erdélyi románok moldvai és havaselvei országalapításáról. A cikk emlékeztet arra: Hóman Bálint szerint Erdély nem tartozott soha Magyarországhoz, pénzneme, mértékegysége is különbözött. Kiemeli továbbá, hogy az első román nyelvű írás Neacșu kereskedő levele a Brassóban élő Johannes Benknerhez, azt bizonyítja, hogy ez volt Erdélyben a legerterjedtebb nyelv.

PASCU, Ștefan: Structura social-juridică a țărănimii din Transilvania medievală (A parasztság társadalmi, jogi struktúrája a középkori Erdélyben). – Revista de istorie, 1986 : 3. 237–249.

A parasztság társadalmi tagozódása az Elbától keletre összetettebb képet mutatott, mint az Elbától nyugatra. Angliában pl. már a 13. században pénzzel meg lehetett váltani a jobbágyi kötelezettségeket; a 14. században végbement a jobbágyok emancipációja. Az Elbától keletre fekvő európai országokban, ahol a városi élet, a pénzforgalom lehetővé

tette a kötelezettségek pénzben történő megváltását, ez a 13–14. században már előfordult. Ahol a központi hatalom meggyengülésével nőtt a földesurak hatalma, mint Csehországban és Magyarországon, ott fokozódott a parasztság kizsákmányolása is. Erdély vonatkozásában, a feudális állam gazdasági-társadalmi politikájának kettős következménye jelentkezett: a parasztság egységesülése társadalmi-jogi szempontból és gazdasági differenciálódása. Hátszeg, Fogaras, Máramaros és Bihar, Közép-Szolnok, Fehér, Torda megyék egyes helyein és a székely megyékben a 14. században sikerült a kötelezettségeket megváltani. A kötelezettségek növekedésének a következménye a feudális társadalom két osztályának, a nemes-kenézek és a nem nemes jobbányok kialakulása. Az erdélyi paraszt a „falusi” vagy „népeség” név alatt jelent meg, az alávetett a jobbágy, zsellér, telepes vagy szabad nevet viselte. Utóbbiak a 16. században mentesülve voltak a jobbágyi kötelezettségek alól, cserébe az udvarnál a városban vagy a hadseregben tartottak szolgálattal. A parasztság társadalmi-jogi helyzetének romlásával, gazdasági helyzete is romlott, megnőtt a nincstelenek száma. A szerző szerint a máramarosi paraszti társadalom tekinthető tipikusnak.

CIOCILTAN, Virgil: Poarta osmană și gurile Dunării în secolul al 15-lea (A török porta és a Duna deltája a 15. században). — Revista de istorie, 1985 : 11. 1058–1074.

Chilia és Fehérvár elfoglalása II. Bajazid szultán részéről 1484-ben meglepte a kortársakat. Ezt a történészek által is sokat vitatott lépést csak a porta stratégiájának ismeretében lehet megérteni, amelyben kiemelkedő helyet foglalt el a Duna deltája. Ez pedig a térség valamennyi országát, Magyarországot, Lengyelországot, a román fejedelemséget, Velencét stb. érintette. Hunyadi János diplomáciai-katonai lépéseinek is irányt adott: pl. a lengyel-magyar perszónaluniós elképzelésnek.

DENIZIE, Eugen: Relațiile lui Iancu de Hunedoră cu Alfons al V-lea de Aragon și lupta antiotomană la mijlocul secolului al XV-lea (Hunyadi János kapcsolatai V. Aragóniai Alfonzal és a török-ellenes harc a 15. század közepén). — Revista de istorie, 1985 : 8, 782–795

Sajnálatos módon az 1447 őszén az együttműködésről folytatott tárgyalások nem váltak valósággá, mivel V. Alfonz lekötötték az olaszországi belpolitikai életben bekövetkezett bonyodalmak. Kettőjük kapcsolata az 1435-ös esztendőre nyúlik vissza, amikor mint Zsigmond király kísérfője találkoztak Milánóban, Visconti herceg udvarában. Alfonz, mint nápolyi király, nagyszabású terveit keresztezte a Földközi-tenger közepső és keleti területén a félhold előretörése.

SLUSANSCHI, Dan: Dunarea de Jos și campania lui Vlad Tepeș din iarna 1461–1462. (precizări filologice.) (Az Al-Duna és Vlad Tepeș 1461–62-es téli hadjárata) (filológiai megjegyzések). — Revista arhivelor, 1985 : 4. 434–437.

A hadjáratlalt kapcsolatban két probléma merül fel: 1. amely szerint Vlad Tepeș akciója az első európai visszavágás a törökök előretörésére — állítja a szerző; 2. Az akcióról, amelyben Mátyás királyt a hadjáratról Vlad Tepeș értesítette, egyetlen dokumentum maradt a müncheni levéltárban; erről I. Bogdán román történésznek az volt a véleménye, hogy „a román-ellenes magyar propaganda keze van benne.”

POP, Ioan Aurel: Din relațiile Țării Hațegului cu Țara Românească în veacului al XV-lea și la începutul al XVI-lea (Hátszeg kapcsolata Havasfölddel a 15. században és a 16. század elején). — Revista de istorie, 1985 : 1. 80–85. (Bukarest).

A kapcsolat alapja az egységes civilizáció, az egységes román nyelv és eredet. A cikk jelentősnek tartja a Neagoe Basarab és Zápolya János között, 1520. június 9-én megkötött egyezményt. Ebben első ízben állapították meg a határt Erdély és Havasföld között.

1526–1848

ČICAJ, Viliam: Vývoj vzdelanosti v našich mestách v období neskorého feudalizmu (A műveltség alakulása városainkban a kései feudalizmus korszakában). — Historický časopis (Bratislava) 34, 1986: 3. 349–361.

Néhány királyi város — Pozsony, Nagyszombat, Eperjes, Lőcse — művelődéstörténetét vizsgálja a 16–18. században. Alapvető

jellemvonásának a humanizmust és a vallásos világnézetet tekinti, ennek jelentőségét tartja meghatározónak. Elsősorban az iskolai oktatás és a könyvnyomtatás kérdésével foglalkozik. Kiemeli, hogy a városokban élő nemzetiségek művelődésében igen nagyok voltak a különbségek. A nemesség és a polgárság mellett az iparosok és a kereskedők jelentették az írni, olvasni tudó rétegeket és közülük kerültek ki a több nyelven beszélők is. Mindvégig gyakran hivatkozik a témára vonatkozó legújabb magyar irodalomra is: Kosáry D. Művelődés a 18. századi Magyarországon, 1980., Benda Kálmán: A művelődés helyzete Magyarországon a XVII–XVIII. században, 1984.

VOZÁR, József: Baníctvo na Slovensku v čase protihabsburských stavovských povstání (Szlovákiai bányászat a Habsburg-ellenes rendi felkelések idején). – Historický časopis (Bratislava) 33, 1985 : 1. 85–98.

A szerző a 17. sz. elejétől a 18. sz. harmadik évtizedének végéig (nagyjából a Bocskai és a Rákóczi-szabadságharc közötti időszakban) vizsgálja a magyar rendi felkeléseknek az északi-magyarországi területek bányászatára gyakorolt hatását. Összegezve megállapítja, hogy ezek a felkelések mind gazdasági, mind pedig társadalmi vonatkozásban negatív következményekkel jártak, a bányászat egészére kedvezőtlenül hatottak, alapjaiban fékeztek a termelőerők fejlődését, a termelés színvonalának emelését és műszaki fejlesztését (a bányák berendezéseinek lerombolása, kifosztása) a bányavidék korábbi privilégiumainak, kiváltságainak felfüggesztése, a társadalmi, gazdasági viszonyok alapvető romlása, a bánya-intézmények tönkretétele. Pozitív hatásuk – bár a szerző véleménye szerint ezt nem szabad túlértékelni – kizárólag abban nyilvánult meg, hogy az évszázad során nőtt a szlovákok befolyása és részesedése a terület gazdasági, politikai és kulturális irányításában.

BINDER, Paul: Aurul românesc în secolul al 16-lea. Lista lui Ioan Czementes din Cluj despre minele și spălatoriile de aur 1560. (A román arany a 16. században. A kolozsvári Czementes János kimutatása az aranybányákról és aranymosókról 1560-ból.). – Revista de istorie, 1986 : 1. 76–86.

Georg Werner 1552-ből származó, az erdélyi királyi jövedelemlről készített kimutatásában javaslatokat tett a szebeni kincstár átszervezésére, egyben felsorolta az aranylelőhelyeket is. Ebben az időben egy kolozsvári polgár, Váczi Péter viselte a „kamaragróf” címet. A szintén kolozsvári származású Czementes mester, aki a szebeni kincstár alkalmazottja volt, 1530-ban kezdett hozzá azokhoz a jegyzetekhez, amelyek 1570-ben jelentek meg először.

NEHRING, Karl: Die Bocskai-Krone als Objekt des patriotischen Intellektuellen. – Südostforschungen, 1984. 123–133.

1610-től fogva Bocskai István koronája a bécsi kincstárban található. A tanulmány azt a kérdést vizsgálja, milyen érveket hozott fel Ausztria, Magyarország és Románia a Monarchia összeomlása után a korona hovatartozására vonatkozóan, hogy alátámaszszák a koronára való igényeiket. Ehhez a szultántól kapott korona ajándékozásának körülményeit vizsgálja, és azt a kulcskérdést, hogy Bocskai a koronát, mint Erdély fejedelme, vagy mint Magyarország királya kapta-e.

SEBESTYÉN, Gheorge: Apsecte ale condițiilor tehnice și de organizare socială a muncii în construcții în principatul autonom al Transilvaniei (Technikai feltételek, a társadalmi munka megszervezése az építészetben Erdély autonóm fejedelemségében). – Revista de istorie, 1987 : 3. 248–261.

Az emberi, vagyoni tényezők szerepét vizsgálja a 16–17. századi erdélyi reneszánsz építészetben. Az eltérés a szász városok és Kolozsvár között abból adódik, hogy a szász városokban a polgárság a szomszédság intézményét vette igénybe – egyfajta kalákarendszert –, míg Kolozsvárott bémunkásokat, mestereket alkalmaztak. Másodszor a kolozsvári arisztokrácia jelentős része nem a városokban lakott – egyes lakóházaikat a város megvásárolta –, hanem vidéken, kastélyokban és udvarházakban. Az építésszek, mesterek stb. céhek már a 16. sz. elején elterjedtek (1513: Segesvár, 1525: Kolozsvár, 1539: Medgyes, 1552: Szeben), Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt megnőtt az építészeti kedv. Olyan külföldi mesterek-művészek tevékenykedtek itt,

mint: Elias Nicolai (ő Kolozsvárról szállította Matei Basarab síremlékét), Giacomo Resti Lombardiából (1617–1631), Giovanni Landi Mantuából, Agostino Serena Velencéből.

ANDREASCU, Ștefan: Transilvania la începutul secolului al XVII-lea (Erdély a 17. század elején). – *Revista de istorie*, 1987:5. 454–479; 1987:6. 564–575.

Erdély, Havasalföld, Moldova kapcsolatainak részletes bemutatása a zsitvatoroki béke (1606) után egészen 1629-ig, különös tekintettel Bethlen Gábornak – ahogy a szerző írja – a „Protestáns Dácia” megteremtésére vonatkozó koncepciójára. Mindezt bonyolult nemzetközi helyzetben, amikor nemcsak a két birodalom közötti lavírozásról volt szó, hanem az európai politikában szerepet játszó tényezőkről, így a lengyel királysághoz fűződő kapcsolatokról is. A szerző szerint Bethlen Gábornak sikerült kikezdeni, hogy kezdeményezései az egység érdekében túl látványosra sikerüljenek.

DENIZE, Eugen: Relațiile lui Francisc al II-lea Rákóczi cu Spania (II. Rákóczi Ferenc kapcsolatai Spanyolországgal). – *Revista de istorie*, 1986:4. 557–571.

Erdély és Spanyolország kapcsolatainak két fő szakasza volt: 1. a forradalom előkészítése és a száműzetés első éve; 2. 1717–1731 között. Az első években ez a kapcsolat esetleges volt és a franciaországi diplomáciai viszonyoknak volt alárendelve. 1718-ban úgy látszott: spanyol, velencei, török – Habsburg háború van közeledőben. II. Rákóczi Ferenc azt remélte, Ausztria nem bírja a kétfrontos küzdelmet, és lehetősége lesz Erdélyben összeszednie erejét. A Mehmed Pasával jó kapcsolatban álló Rákóczi olyan értelemben tájékoztatta a spanyol udvart, hogy a Porta kész egyezményt kötni. A cikk Jacques de Boissimene és Alberoni diplomáciai tevékenységén keresztül mutatja be: a nyugati politikában az erdélyi fejedelemség helyzete csak másodlagos szerepet játszott. Az osztrákok győzelme, Franciaország és Ausztria közeledése, majd Spanyolország bécsi tárgyalásai egyrészt az európai szövetségi rendszert változtatta meg a 18. század közepén, Franciaország, Anglia és Poroszország közeledését eredményezte egymáshoz, – ld. spanyol-angol háború 1726–27 – más-

részt még egy utolsó reményt adott Rákóczinak 1730–31-ben, hogy Spanyolországot rábízza Ausztria megtámadására.

HAUBELT, Josef: Kdo napsal Monachologii? (Ki a Monachológia szerzője?) – *Dějiny věd a techniky* 19, 1986:2. 101–105.

A jezsuita, piarista szerzetesrendet támadó pamflet szerzőjének sokan és sokáig (már a kortársak közül is) Born Ignácot (1742–1791) tartották. A szerző a pamflet írójának Born barátját, egyik tanártársát a selmeci akadémián, Nicolaus Proda von Neuhaus-t (1723–1798), vagyis az érsekújvári születésű Poda Miklóst tartja.

FORIŠKOVIĆ, D. Aleksandar: Šajkaški regulament (Sajkás rendtartás). – *Zbornik MS. za istoriju*, 31. 1985. 153–171.

Mária Terézia 1764-es, az ezred alapításáról szóló határozatának korabeli szerb fordítását közli a cikk. A fordításról, amely egyenrangú volt az eredetivel, maga a királyné rendelkezett. A cikk írástani magyarázatokat is közöl.

KUDRNOVSKÁ, Olga: Josefské mapování Českých zemí a jeho topografický popis (s rozbohem popisu pražské sekce). (A cseh országrészek II. József-kori feltérképezése és azok topográfiai leírása: a prágai szekció leírásának elemzése alapján). – *Historická geografie*, 1985. 24. 55–104.

A II. József uralkodása alatt készült – főleg katonai célokat szolgáló – térképészeti felméréseket végző szekciók (itt főleg a Közép-Csehország térképészeti felmérésével megbízott bizottság, amely Prága feltérképezését is végezte) szóbeli, ill. írásos jelentései alapján a szerző Közép-Csehország leírására, jellemzésére, történeti jelentőségének az értékelésére vállalkozott. A tanulmányt számos térkép-illusztráció és táblázat egészíti ki.

KOWALSKÁ, Eva: L'udové školstvo a formovanie vzdelanosti v mestách na Slovensku v 18. storočí (A népoktatás és városi művelődés kialakulása a 18. századi Szlovákiában). – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986:5. 695–710.

A szerző a *Ratio educationis* (1777) kibocsátást megelőző néhány év, ill. a 18. század 70-es és 80-as éveiben, Mária Terézia és

II. József korában végrehajtott iskolareform eredményeit, megszületésük körülményeit vizsgálja. – A népoktatás hálózatainak a létrehozását kíséri figyelemmel néhány nagyobb szlovákiai városban (Pozsony, Besztercebánya, Körmöcbánya, Eperjes). Elsősorban az elemi iskolai hálózat, ill. a szakoktatás (ekkor főleg tanoncképzés) kibontakoztatásának és elterjesztésének a társadalmi, politikai és gazdasági körülményeit elemzi; mindezt azonban úgy is vizsgálja, mint a szlovák nemzeti tudat kibontakozásában döntő szerepet játszó tényezők egyikét.

HEGEDŰS, Antal: Izvori za agrarnu statistiku teritorije današnje Vojvodine (1767–1867). (A mai Vajdaság területére vonatkozó agrárstatisztikai források, 1767–1867.) – Zbornik MS za istoriju, 31. 1985. 55–64.

A cikk szerzője felsorolja a hivatalos állami forrásokat, így II. József összeírását, Mária Terézia rendeletét, ami szerint a megyéknek jelenteni kell a termés nagyságát. 1829-ben alapították az állami hivatalos statisztikai hivatalt, a kiegészítés után pedig megalakult az önálló magyar statisztikai hivatal. A nem hivatalos statisztikák közül a szerző említi Linket, Bauert, Galgóczyt, Fényest és Keleti Károlyt. Felhívja a figyelmet, a statisztikákban gyakran nagy eltérések vannak. A cikk melléklete Bauertől származik.

KIRÁLY, Ferenc: Die Geschichte der deutschsprachigen Anabaptisten in Ungarn, 16–18. Jahrhundert (A német nyelvű anabaptisták története Magyarországon a 16-tól a 18. századig.) – Südostforschungen, 1985. 83–98.

Leírja bevándorlásukat. A központi hatósági hasznuk miatt, de facto – megtűrték őket. 1759-ben viszonylagos jólétük és nyugalom megszűnt, és a kormányzótanács a mintegy 500 anabaptistát erőszakosan megakarta téríteni. Az összes kényszerítő eszköz igénybevételével ez csak 1763-ra sikerült, azonban sokan elmenekültek. II. József toleranciarendelete 19 év után arra buzdította őket, hogy térjenek vissza eredeti hitükre, de a helyi hatóságok ezt nem tették lehetővé. Ismét a kivándorlás lehetősége maradt. Ez ismert történelmi folyamat, először Ukrajnában telepedtek le, később, a 19. században Kanadába vándoroltak ki. Forrás-

anyagában a Magyar Udvari Kancellária dokumentumaira támaszkodik.

JAKŠIĆ, Ivan: Otvaranje srpske učiteljske škole u Sentandreji (A szerb tanítóképző megnyitása Szentendrén 1812-ben). – Zbornik MA za istoriju, 33. 1986. 113–121.

Magyar Országos Levéltárban levő dokumentumot közöl: a szerb instruktor jelentését. Tartalmazza a 28 beiratkozott tanuló névsorát és adatait: lakhely, nyelvismeret, stb. is. A szentendrei község vállalta a tanulók elhelyezését, az orvos az ingyenes gyógyítást és a katolikus patikus egyenyed áron számította az orvosságot.

1848–49

CARABIŞ, Vasile: Refugiul lui Bem şi Kossuth în Oltenia (Bem és Kossuth menekülése Olténiába). – Revista Arhivelor, 1985 : 1. 88–93.

Az 1848-as szabadságharc után a magyar forradalmárok és katonák egy csoportja román és török segítséggel, Bem és Kossuth vezetésével nemcsak átment Olténián, hanem Baia de Arama, Cloşani, Proiteşti, Sănăteşti helységekben hosszabb ideig tartózkodtak, ahol Ion Drăghiceanu-Hirgot vendégszeretetét élvezték. Mihelyt a havasalföldi hatóságok is tudomást szereztek erről, elfogatóparancsot adtak ki. Az esemény emléke ma is él ezekben a helységekben.

KABDEBO, Thomas: Joseph Blackwell's Last Hungarian Mission, 1849. – East European Quarterly, 20. 1986 : 1. 55–73.

Blackwell angol diplomata 1830–1850 között dolgozott Magyarországon. A cikk az 1849-es, utolsó missziójával foglalkozik. Az angol kormány javaslata: jószolgálati misszióval való megbízás. Erre azonban a szabadságharc elbukása miatt végül nem került sor.

1849–1918

MITROVIĆ, Andrej: Prilog proučavanju demografskih prilika u okrugu Šabac pod austro-ugarskom okupacijom (1915–1918) (Adalék a demográfiai helyzet tanulmányozásához Šabac [Szabács] körzetben az osztrák-magyar okkupáció alatt). – Istorijki Glasnik, 1984 : 1–2. 81–91.

A lakosság száma lényegesen csökkent a háború előttihez viszonyítva. A helyi lakosság politikai életét korlátozták. Tisza szerint Szerbiát meg kell szüntetni és Magyarországhoz kell csatolni. 1915-ös memoárja szerint itt autokrata módon kell kormányozni, és magyar és német bevándorlással a lakosság összetételét is meg kell változtatni. Az egyik 1916-os közös minisztertanácson voltak, akik ellenezték Tisza álláspontját, mely szerint Szerbia északnyugati részét Magyarországhoz kell csatolni (a Monarchián belül sohasem volt egység a Szerbia elleni hadicélt illetően); a kolonizáció gondolata ellen nem emeltek kifogást. Belgrádra vonatkozó igényüket az Antantnak küldött 1916-os békejavaslatba is belevették.

KÖRNYEI, Stefan: Psychische Konstitution und Geisteskrankheit von Stephan Széchenyi – Südstudien, 1985. 163–183.

Végigköveti Széchenyi életét és az annak során megnyilvánuló patológikus tüneteket. 1848 őszéig nem ismer fel nála komolyabb megbetegedést, 1853-tól újra egészségesnek találja. Széchenyi pszichopatológikus vonásai teljesítményét, jellemét, etikai érzékét, emberi értékeit nem befolyásolták károsan. Hajlama az önvádra tevékenységének értelmi megalapozottságát érzelmileg színesítette, és így impulzusokat adott céltudatos, értékes cselekedetekhez anélkül, hogy az értelmi alapot veszélyeztette volna. Széchenyinnél is annak a példáját látjuk, hogy pszichopatológikus vonások segítik a zseni kibontakozását.

EKMEČIĆ, Milorad: Austro-ugarska obavještajna služba i majski prevrat u Srbiji 1903. godine (Az osztrák-magyar hírszerző szolgálat és a májusi államcsíny Szerbiában 1903-ban). – Istorijski časopis, 32. 1985. 209–232.

Az 1903-as összeesküvésnek (látszólag a király házasságával való elégedetlenség) mélyebb okai voltak. Arra nincs bizonyíték, hogy az osztrák-magyar hírszerző szolgálat szervezte volna a merényletet a királyi pár ellen, de tudott róla és nem értesítette a szerb hatóságokat. Egy szerb külpolitikai irányváltás a Monarchia számára előnyös lett volna.

MILOJEVIĆ, Danica: O boravku Djordja Stratimirovića u Italiji 1864–1865 godine. (Strati-

mirović Djordje itáliai tartózkodása 1864–1865-ben). – Istorijski časopis, 29–30. 1982–83. 401–411.

Itáliai tartózkodása során alakítja ki azt a koncepcióját, hogy össze kell kapcsolni az olaszok, magyarok és szerbek nemzeti felszabadító harcát. Ausztriát a Tiszánál és a délszláv területeknél kellene megtámadni. Feltétlenül saját felszabadító harca és nem nemzetközi békeszerződésre van szükség. Ekkor levelezésben állt a magyar emigrációval (Türr-rel). Az 1865-ös olasz kormányváltás terveit megghiúsítja. 1865-ben a Habsburg birodalom föderatív átrendezésének a reményében újra osztrák szolgálatba áll.

COHEN, Gary B.: Society and Culture in Prague, Vienna and Budapest in the Late Nineteenth Century. – East European Quarterly, 20. 1986 : 4. 467–484.

A tanulmány 1869 és 1910 között mutatja be a Monarchia három központjának életét, a városlakók számának, foglalkozásbeli összetételének, kulturális életének összevetése révén.

KOMLOS, John: Stature and Nutrition in the Habsburg-Monarchy: The Standard of Living and Economic Development in the Eighteenth Century. – The American Historical Review, 90. 1985 : 5. 1149–1161.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a 18. századi Habsburg Monarchiában az ipari fejlődés következtében megváltozott-e az életszínvonal, ill. ha volt ilyen változás, az mennyiben függött össze az iparosodással. A cikkíró szerint iparosítás hiányában Közép-Európa lakossága katasztrófálisan elnincstelenedett volna.

TAJTÁK, Ladislav: Vznik oblastnych organizácií Sociálnodemokratickej strany Uhorska na Slovensku a jej organizačný vývoj (A Magyarországi Szociáldemokrata Párt szlovákiai területi szervezeteinek kialakulása és szervezeti fejlődése). – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986 : 6. 851–884.

A szerző a 19. sz. végi és a 20. sz. eleji munkásmozgalom kutatásának néhány aktuális problémájával foglalkozik, mint pl. az új elméleti és módszertani megközelítés szükségessége. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt országos szervezeteinek, vagyis szlovákiai területi szervezeteinek, főleg

kelet- (Kassa) és nyugat- (Pozsony) szlovákiai alapszervezeteinek a kialakulása – az eddigi nézetekkel ellentétben – nem a 90-es években zajlott le, hanem csak a Szociáldemokrata Párt szervezeti szabályzatának elfogadása (1903) után. Főleg a korabeli – elsősorban a magyar nyelvű sajtóanyag, pártértekezleti jegyzőkönyvek, s a vonatkozó magyar marxista történetírás, valamint meglehetősen gyér szlovák történeti irodalom kritikai elemzése alapján fejt ki a kérdésre vonatkozó véleményét. A korabeli magyar és nemzetközi munkásmozgalom eseményeibe ágyazva vizsgálja a szlovákiai szociáldemokrata párt alapszervezeteinek kialakulását, fejlődését és a szakszervezeti mozgalommal való kapcsolatát.

PRÍKRYL. L'ubomír: Geografia na Slovensku v posledných desaťročiach Monarchie (A földrajztudomány Szlovákiában a Monarchia utolsó évtizedeiben). – Dějiny věd a techniky (Praha) 19, 1986 : 1. 1–11.

A szerző a Matica slovenská, majd ennek betiltása után a Szlovák Múzeumi Társulat keretén belül működő tudósok, tanárok, köztük magyarok földrajztudományi, kartográfiai, meteorológiai, útleírói munkásságáról ad összefoglaló áttekintést.

1918–1919

MILENKOVIĆ. Toma: Banatska republika i Madjarski komesarijat u Banatu, 31. oktobar 1918 – 20. februar 1919. (A Bánáti Köztársaság és a magyar területi biztosság a Bánátban, 1918. október 31. – 1919. február 20.) – Zbornik za istoriju, 32. 1985. – 99–142.

A Bánáti Köztársaság rövid epizódot jelentett az átmeneti korszakban. Ebben az időben a szociáldemokraták játszottak vezető szerepet, de a proletárdiktatúra létrehozása nem volt céljuk. Október 31-én megalakították a Bánáti Nemzeti Tanácsot Roth Ottó vezetésével. A fő cél a Bánát autonómiájának kivívása volt. Már a belgrádi konvenció előtt megjelentek a szerb csapatok a Bánátban. Ez megkönnyítette az újdéki szerb nemzeti tanács (nov. 3-án alakult, és a magyarországi szerbek képviselőjének kiáltotta ki magát) helyzetét. A tanács azt javasolta, hogy alakítsanak helyi nemzeti tanácsokat. A nov. 25-i nagy skupštinán határozatot hoztak a Bánát, Bácska, Baranya

elszakadásáról, és megalakították végrehajtó hatalmukat. Ezek az intézkedések ellentétesek voltak a belgrádi konvenció határozataival. A belgrádi konvenció szerint a korábbi adminisztrációt tolerálni kell. A szerb csapatok, azokon a helyeken, ahol már megalakult az új szerb adminisztráció, azt érintetlenül hagyták. Roth, aki a terület magyar biztosa is volt, arra törekedett, hogy a terület autonóm maradjon. Ezért nagy nyomást gyakoroltak rá. 1919. jan. 15-én benyújtotta lemondását. Leváltották Djordjević szerb tábornokot is, aki bizonyos mértékig együttműködött Roth-tal. A szerb törekvések nem vezettek teljes sikerre, mert a békekonferencia megosztotta a Bánátot az SHS állam és Románia között.

TUTU. Dumitru: Les actions de l'armée roumaine en Transylvanie au cours des années 1918–1919 (A román hadsereg tevékenysége Erdélyben 1918–19-ben). – Revue roumaine d'histoire 24. 1985 : 1. 101–124.

A cikk mondanivalója abban összegezhető, hogy „Magyarország és Románia között az ellenségeskedés tulajdonképpen 1919. ápr. 16-án kezdődött, és súlyos gazdasági és társadalmi károkat okozott mindkét országnak. Ezt a konfliktust el lehetett volna kerülni, ha a nagyhatalmak nem avatkoztak volna bele a Magyarország és Románia közötti kapcsolatok alakulásába. A magyar kormányok, ideértve a forradalmi kormányt is, visszautasították azt, hogy elismerjék a románok jogát a nemzeti függetlenséghez és a szabad államhoz. Mindez ahhoz vezetett, hogy a románok nemzeti felszabadító háborút indítottak. A forradalmi magyar kormány által elkövetett számos politikai és katonai tévedés azt eredményezte, hogy a Tanácsköztársaság megbukott. Nem tudott élni azzal a lehetőséggel, amelyet a szövetséges parancsnokság nyújtott, már-már, hogy békét kössön – számára voltaképpen még elfogadható feltételek mellett. Kétségtelen, hogy ezeken a tévedéseken kívül a forradalmi kormány bukásához hozzájárultak a nagyhatalmak és a román hadsereg is, amely továbbra is a Tisza vonalánál maradt volna, ahonnan visszahúzódtak volna a békekonferencia által megállapított határok mögé. Mindebből az az általános következtetés adódik, hogy az elnyomó megszerzett pozícióit csak akkor

adja fel, ha erre erőszakkal késznerítik. Erdély népi erőinek nem volt elegendő ereje, hogy eltávolítsa elnyomóit, ezért Románia katonai segítsége szükségszerű volt." A szerző Juhász Gyula: Hungarian Foreign Policy 1919–1945 és Liptai Ervin: Vöröskatonák előre. A magyar vöröshadsereg harcai c. műveire hivatkozik.

1920-tól napjainkig

MOISUC, Viorica: 1920. Un fals diplomatic și substratul sau politic (Egy hamis diplomáciai irat és hibás politikai tartalma). – Magazin istoric, 1985 : 2. 19–22.

Dr. Halmos Károly missziója Nyugat-Európában abból a célból, hogy Magyarország gazdasági életét teljes egészében a francia tőkének rendeljék alá. A francia-magyar tárgyalások megelőzték a trianoni békeszerződés aláírását. Ebben Horthynak az a szándéka tükröződött, hogy Magyarország elvesztett területei visszaszerzéséhez támaszt kapjon. Halmos 1920. augusztus 10-én még egyszer tárgyalta M. Paleologueval, és kijelentette csak Magyarország képes elhárítani katonailag a bolsevik veszélyt.

BECK, Peter J.: „A Frontier Comedy” or „A Matter of Extreme Importance for the Rearmament of Germany and Hungary”? The Szent-Gotthárd Affair 1928. – East European Quarterly, 20 1986 : 2. 157–177.

1928. január elsején a szentgotthárdi vasúti határállomáson osztrák vámtiszték gépkocsijának feltüntetett gépfegyverszállítmányt fedeztek fel. A szállítmány Olaszországból érkezett. Az ügy alkalmat adott annak bizonyítására, hogy a népszövetségi tanács képtelen hatékonyan ellenőrizni a békeszerződések újrafegyverkezés-ellenes klauzúráinak betartását.

MATJEVIĆ, Zlatko: Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje Jugoslavenske države 1918–1921. godine (A katolikus egyház Horvátországban és a délszláv állam megalakítása, 1918–1921). – Povijesni prilozi, 5. 1986. 1–93.

A katolikus egyház horvátországi vezetői – hasonlóan a Vatikán politikájához – 1914-ben a Monarchia fennmaradása mellett foglaltak állást, majd a jugoszláv klub 1917-es májusi deklarációjához csatlakoz-

tak; a délszláv népek egyesülése mellett álltak ki, de annak módját nem tartalmazta a dokumentum. A korfui kiáltvánnyal szembefordultak, mert abban a vallások és egyházak egyenlőségét fogalmazták meg. 1918-ban a katolikus egyház képviselői is részt vettek a Nemzetgyűlés munkálataiban, az egyház is támogatta az új állam létrejöttét, ezzel szembefordult a Vatikánnal. Az agrárreformot szükségesnek tartotta a katolikus egyház is, a végrehajtás módját sérelmesnek tartotta. A katolikus egyház a politikai életben – részben – a Horvát Polgári Párt útján vett részt. Az állam és az egyház közti elentétet a vallásoktatás (csak az alsó négy osztályban) körüli vita jellemezte. Az egyház elvesztette addigi pozícióit. Nem sikerült konkordátumot kötni, ami rendezhette volna az egyház helyzetét. Az 1921-es alkotmány sem rendezte megnyugtatóan a viszonyt. A szószerket nem lehet politikai célokra felhasználni, a pápával tartandó kapcsolatot, majd a törvényt fogja szabályozni. Az állam és az egyház nincs szétválasztva. Nem volt államegyház sem. Ez a „köztes” rendszer nem elégítette ki az egyházat. A Vatikán és az SHS Királyság rendezetlen kapcsolataira a gyakovári püspök kinevezése körüli vita jellemző, ill. az egyházmegegyek elhatárolása is vita tárgya volt.

McCAGG, William O., Jr.: The Role of the Magyar Nobility in Modern Jewish History. – East European Quarterly, 20. 1986 : 1. 41–53.

A tanulmány Szekfü Gyula 1920-ban megjelent „Három Nemzedék” című írásából kiindulva száll vitába Szekfü nézeteivel. Arra a kérdésre összpontosít, hogy a magyar nemesség milyen hatással volt a zsidóság történelmére. A vizsgált időszak a 17–20. század.

DON, Yehuda: The Economic Dimensions of Antisemitism: Anti-Jewish Legislation in Hungary 1938–1944. – East European Quarterly 20. 1986 : 4. 447–466.

Az 1938 és 1944 között Magyarországon hozott zsidótörvényeknek a zsidó lakosság gazdasági helyzetére gyakorolt hatását elemzi, így vizsgálja a törvényeknek a foglalkoztatottságra, tagsági részvételekre, vagyoni, valamint a jövedelmekre gyakorolt hatását.

SOZAN, Michael: The Jews of Aba (Abai zsidók). – East European Quarterly 20, 1986 : 2. 179–197.

A tanulmány egy 1983-ban végzett helyszíni felmérés alapján, valamint ma élő zsidók és nem-zsidók vallomásainak figyelembevételével rekonstruálja Aba község (Fejér megye) zsidó lakosságának 1940 előtti életét, integrációjának fokát a nem zsidó közösségbe (a lakosság 1,5 %-a volt zsidó).

Masa rotundă „Teorarea horthysto–fascistă în nord-vestul României 1940–1944” (Kerekasztalbeszélgetés. „A horthysta terror Románia észak-nyugati részén 1940–1944”). – Luceafărul, 1986. június 5–7.

Mihai Fătu szerkesztésében, 1985-ben a Politikai Kiadónál megjelent könyvvel kapcsolatos kerekasztalbeszélgetés résztvevői: Ilie Bădescu, Neagu Cozma, Cornel Grad, Ovidiu Iuliu Moldovan, Adrian Riza, Raoul Șorban, Radu Theodoru, Gabriel Telepea, M. Ungheanu. A beszélgetés a következő fő gondolatokat tartalmazza: A magyar megszállás Észak-Erdélyben négy szakaszra osztható. 1. 1940. szeptember 1. – 1940. december 9. a katonai közigazgatás időszaka, amely alatt mindennaposak voltak a gyilkosságok a terror. 2. 1940. december 9. – 1944. március: a civil közigazgatás időszaka, jól szervezett terrorral. 3. 1944. márciustól a szovjet és román felszabadító csapatok megjelenéséig. A Sztójay-kormány népiirtása. 4. A hivatalos magyar közigazgatás és katonaság kivonása Erdélyből (Dejről 500 román internáltak augusztus 23-a után, míg a többi erdélyi megyéből több száz román hurcoltak magukkal Magyarországra és Németországba). Többen példákkal illusztrálják a horthysta hatóságok kegyetlenségeit, az elkövetett gyilkosságokat, a román egyetemi hallgatók eltávolítását a kolozsvári egyetemről, az értelmiség, papság kiutasítását, az elkövetőket is megnevezve. Az 1848–49-es magyar forradalommal példázzák, hogy Erdély soha nem tartozott Magyarországhoz, mert akkor miért követelte volna Kossuth az Uniót? A két világháború közötti magyarországi rendszert, mint az első európai fasiszmusok egyikét kezelik, amelyben egy kora feudalális mentalitás élt tovább. (: a Szent István-i államkoncepció:). Feudális barbarizmusként emlegetik az Erdélyben, a román

nok ellen elkövetett rémtetteket. Amivel a tudományos megbeszélés „továblépett” az említett monográfián megnevezi a felelősöket, a „bűnösöket”, akik ilyen, vagy olyan módon tetteikkel, vagy szóbeli uszítással kollektíven diszkriminálták Észak-Erdélyben a románokat, tehát kollektív felelősségrevonásuk sem szabad, hogy elmaradjon. Többek között megemlíti Mikó Imrét, aki – ld. Ellenzék, 1940. dec. 23. „Sürgette a román agrárreform felülvizsgálását . . . [amely] a székelyeket fosztotta ki a közbirtokossági vagyonból, és a magyar egyházak birtokállományának 85 százalékát vette el.” – meg akarta semmisíteni a román földreform eredményeit, és a zsidókérdés végleges megoldásáról beszélt már 1942-ben. (Keleti Újság, 1942. április 28. – A cikkben megadott helyen, azaz a Keleti Újság 1942. április 28-i számában Mikó Imre-féle felszólalás, cikk vagy tanulmány nem szerepel! – a szerk.) Raoul Șorban szerint miután Kós Károly lett az Erdélyi Képzőművészek Szövetségének elnöke, ott nem volt többé helye románoknak. (Az írás félremagyarázza Kós Károlyt, ugyanis ő nem azt állítja, hogy nem maradt román Erdélyben, hanem azt, hogy a román közigazgatás, katonaság, hivatalok távoztak. – a szerk.) Makkai László, a „szélsőséges sovíniszta erdélyi történész” lett Magyarországon az erdélyi kérdés szakértője, aki a párizsi béketárgyalások ideje alatt adta ki azt a munkáját, amely a magyarok Erdélyhez való történeti jogát hangoztatta, s mivel mélyen kompromittálta magát – írja az újság – egy időre a magyarországi közvélemény is elítélte, s csak mint a Teológiai Főiskola tanára működhetett. Makkai – teszük hozzá – Gál-di Lászlóval közösen írott „fasiszta, románellenes munka társszerzője.”

SEEWANN, Gerhard: Minderheitenfragen aus Budapester Sicht. Ungarns Nationalitäten – magyarische Minderheiten – Südost-Europa 33, 1984 : 1. 1–14. Tanulmányát azzal a megállapítással kezdi, hogy a mai Magyarországon is jelentőséggel bír a nemzetiségi kérdés. Ennek okát abban látja, hogy egy kivétellel Magyarország valamennyi megyéjében élnek nemzetiiségek. A kérdés élességét tompítja azonban, hogy számuk az összlakossághoz viszonyítva

4–5 %-ra tehető. Ha mégsem került le a napirendről a nemzetiségek sorsa, sőt 1968 óta egyre hangsúlyosabban foglalkoznak léteükkel, akkor az a magyar kormány azon törekvésére vezethető vissza – írja a tanulmány második részében –, hogy saját nemzetiségi politikáját liberalizálva hasonló változásokat remél elérni a környező országokban (főképpen Romániában és Csehszlovákiában) élő magyar kisebbségekkel szemben folytatott nemzetiségi politikában. A szerző áttekinti a magyar nemzetiségi politika főbb jegyeit a második világháború végétől napjainkig. Az 1945–1956 közötti éveket a kormány bizonytalan, tisztázatlan és az egyes nemzetiségekkel szemben eltérő nemzetiségi politikája jellemzi. Az egyenjogúság hangoztatásán túl az első nagyobb lépést e politikában 1958-ban tette meg a magyar párt és kormány, amikor párthatározat szintjén kezdték aktív tevékenységre, az anyanyelvi kultúra ápolására össztönmözni a nemzeti szövetségeket. Az 1958-as határozat azonban nem öltött konkrét formát, sőt az anyanyelvi tanulás terén rosszabbodott a helyzet. Ennek számtalan oka közül Seewann a következőket emeli ki: tényleges érdekképviselet és partneri viszony hiányában a nemzeti szövetségek nem érthettek el eredményt az államapparátussal folytatott megbeszéléseik során. A mezőgazdaság szövetkezeteztése, a konszolidáció kérdése félretolta a nemzetiségek ügyét. A lakosság depolitizálására való törekvés szintén csökkentette a nemzetiségi problémák aktualitását, végül pedig erősen hatott az a felfogás, ami szerint a szocializmusban a nemzetiségi kérdés automatikusan megoldódik. Ezzel az elvvel 1968-ban szakított a kormány, ekkortól lesz nemzetiségi politikájának vezérmotívumává a bevezetőben már említett kölcsönösségre való törekvés. Megindul a tényleges, pozitív nemzetiségi politika szervezeti formáinak megteremtése. A tanulmány következő fejezetében Seewann azt elemzi, miért nem élnek jogaikkal a magyarországi nemzetiiségek a várt aktivitással. Válaszában sorra veszi a magyarországi nemzetiségek és a szomszédos országokban élő magyar kisebbség közötti földrajzi elhelyezkedés, településszerkezet, vallási, nyelvi szempontból, legfőképpen pedig nemzeti tudatukat tekintve megmutatkozó különbségeket,

amelyek a magyarországi nemzetiségek esetében a természetes asszimilációt gyorsítják fel, míg a magyar kisebbségnél az anyanyelvihez való kötődést tovább erősítik. A magyar társadalom és a kormány a magyar nemzet részének tekinti a határain túl élő magyarokat. A revízió gondolatától elzárkózva a határok spiritualizálása felé törekszik, aminek egyik eszköze a példamutató nemzetiségi politika, valamint a szomszédos országokkal való szorosabb együttműködés hangsúlyozása. Az érdekezésszerűséget, az együvértartozást van hivatva előmozdítani az a szellemiség is, amely a regionális tudatot, a kelet-közép-európaiságot az utóbbi időben újjáélesztette. Ugyanakkor a magyar nép és vezetői közötti konszenzust erősíti, hogy a kormány a határain túl élő magarság sorsával törődik. A tanulmány végül népszámlálási statisztikát és becsült adatokat közöl a magyarországi nemzetiségekről, valamint a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekről.

SITZLER, K.: Ideologische Grundlagen der ungarischen Nationalitätenpolitik – Südost-Europa, 33. 1984 : 9. 473–481.

A kormány és párt a lenini nemzetiségi politika alapelveire hivatkozik. Feltűnő azonban, hogy csak ritkán beszélnek arról, mit jelentenek a gyakorlatban e lenini elvek. A tanulmány kísérletet tesz e kérdés megválaszolására azért, hogy egyrészt ismerteti a lenini felfogás lényegét. A nemzetiségek ill. az „autonomizálás” kérdéséhez c. írása alapján, másrészt úgy, hogy elhelyezi a nemzetiségi kérdést a lenini ideológia egészében. Ennek kapcsán jut el a lenini nemzetiségi politika érvényesülésének két lényeges akadályához: 1. a nemzetiségi kérdés az osztályharc, a világforradalom politikai célkitűzéseinek része, s ahol a nemzetiségi jog összeütközésbe kerül a világforradalom célkitűzéseivel, ott az osztályharc élvezi az elsőbbséget. 2. az automatizmus tézise, ami az egyes országok belpolitikai viszonyait is megterheli, de bénítóan hat az országokat egymáshoz fűző kapcsolatokra is. A tanulmány következő részében a lenini elvek megvalósulását veszi sorra a magyarországi viszonyok között. Megállapítható, hogy egyenjogúság van egyéni és csoportjogok tekintetében, megteremtették ezek törvényes garanciáit is. A párt és a

kormány elismeri az országban élő nemzetiiségek önrendelkezési jogát, de nem tartja azt relevánsnak a magyarországi nemzetiségek területi elhelyezkedése miatt (történelmileg úgy alakult, hogy nem egy tömbben élnek.) E jogok elismerésével és példás nemzetiségi politikai gyakorlat megvalósításával a környező országokban élő magyarság helyzetét próbálja befolyásolni, más eszköz nem lévén arra, hogy közvetlenül törődjenek az ottani magyarság jelenlétével, jelenével és jövőjével, hiszen a magyar kormány is elismeri – ideológiai és külpolitikai megfontolásból –, hogy a nemzetiségi kérdés minden ország belügye. Az utóbbi időben azonban – éppen a közvélemény hatására – egyre többször teszi hozzá azt is, hogy a határain kívül élő magyarság problémái a magyar belpolitika részét is képezik.

SITZLER, K.: Der Schatten Herders ... Bevölkerungspolitik in Ungarn. – Südost-Europa, 33. 1984 : 11–12. 641–651.

A tanulmány számadatokkal mutatja be Magyarország népesedésének alakulását, amelyre az jellemző, hogy egyre csökken a születések száma, a halandóság ezzel szemben – főleg a 40–59 éves férfilakosság körében – növekszik, ami egészében a népesség számának esését jelenti, valamint deformált életkori struktúra alakulásához vezet. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy a gyermekvállalás, különösen a kettőnél több gyermeké a család életszínvonalának komoly visszaeséséhez (50%-os) vezet, s ezt nem tudták kompenzálni az érvényben levő szociális kedvezmények. A kedvezőtlen demográfiai folyamatok visszafordításának és az összlakosság számának 10,5 milliós szinten való állandósítását újabb népesedéspolitikai intézkedések megtételével próbálja elérni a kormány, amit a tanulmány részletesen ismertet, csakúgy, mint a legjelentősebb magyar demográfusok a kérdésekben vallott józan nézeteit.

WASS von Czege: Ungarns aktuelle Wirtschaftsreform: Rückbesinnung auf 1968? – Südost-Europa, 33. 1984 : 9. 508–523.

A nyolcvanas évek elején Magyarország megtudta őrizni fizetőképességét, igaz, ez csak a belföldi fogyasztás erős visszaszorításával és importkorlátozások bevezetésével sikerült. A kényszerhelyzet újból aktuálissá

tette a gazdasági reformok kérdését, a párt és a kormány az 1968-ban megindult változások továbbvitele mellett döntött (1984-es párthatározat). A tanulmány alapkérdése az, hogyan kapcsolódik a mostani reformfolyamat az 1968-ashoz. Ennek megválaszolásához a tanulmány alaposan bemutatja a 68-as és a jelenlegi elképzeléseket, erősen hangsúlyozva a különbségeket, sorra veszi a 68-ban következetesen végig nem gondolt problémákat és azokat a tényezőket, amelyek együttesen a reformok befulladásához vezettek a hetvenes években. Utal a mostani reformok megvalósulásának nehézségeire, amelyek enyhítése ismét kompromisszumokhoz fog vezetni, s ami végső fokon a reformfolyamatot gyengíti majd.

BRUNNER, G.: Partei und Staat in Ungarn – Südost-Europa, 33. 1984 : 3–4. 155–196.

A tanulmány alapos áttekintést ad a nyolcvanas évek Magyarországanak politikai berendezkedéséről. Bemutatja e hármas tagolású (párt, állam, társadalmi szervezetek) rendszer felépítését, a részterületek egymáshoz való viszonyát, működési mechanizmusát, ennek ellentmondásait és zavarait. Nagy figyelmet szentel az utóbbi évek azon próbálkozásainak, amelyek a demokráciát vannak hivatva erősíteni. A szerző szerint a magyarországi politikai rendszer az egypárt-rendszerű diktatúra szovjet formáját testesíti meg minden lényeges vonásában, de figyelemre méltó az a visszafogottság, ahogyan a párt a hatalmat gyakorolja, és ez bizonyos mozgásteret biztosít az államnak, valamint a társadalmi szervezeteknek.

Európa

CHAMPONNIS, Suzanne: Ludvig Bystrzonowski, Dom Lambert i francuska diplomatija na Balkanu (1840–1849) (Ludvig Bystrzonowski, a Hotel Lambert és a francia diplomácia a Balkánon, 1840–1849). – Zbornik MS za istoriju 33, 1986. 123–133.

Bystrzonowski a Czartoryski-emigráció tagja. Diplomáciai feladatnak tett eleget a Balkánon. A lengyel emigrációnak nem voltak külön céljai a szerbekkel és Szerbiával, csak mint eszközt akarták felhasználni saját céljaik (Lengyelország nemzeti függetlensége) elérésében. B. szerepet szán a szerbeknek

mint az Oroszország ellenes szövetség tagjainak. Összekötötte a szerb és a lengyel függetlenség kérdését. Ennek érdekében – bár bízta saját hatásában – nagyobb francia nyomást kér a szerbekre. 1848-ban a francia külügyminisztérium tudtával és támogatásával a magyarok és szerbek megbékélése érdekében tárgyalta a szerb vezetőkkel. A horvát mozgalommal szemben viszont kétségeik támadtak. A szerbeknek és a fejedelemségeknek is anyagi segítséget kér 1849-ben.

SUNDHASSEN, H.: Die Kleine Entente – Zu ihrer Rolle im Versailler System. – Südosteuropa Mitteilungen 24, 1984: 1–2. 17–34.

A kisantant, mint védelmi szövetség: a történeti irodalom e kérdésben nem egységes. Néhányan (román, jugoszláv történészek) kiemelik a kisantantnak a status quo és a béke fenntartásában játszott pozitív szerepét, mások (magyar – pl. Ádám Magda –, jugoszláv és német történészek) nem látnak benne mást, mint garanciát arra, hogy a dunai térség szétdaraboltsága fennmaradjon. Az értékelések különbözőségének okát a versailles-i békerendszer megítélésében kell keresnünk. A kisantant figyelmen kívül hagyta a Párizs környéki békék diktátum jellegét s ebből következően azt, hogy a status quo, a létrehozott egyenlőtlenség csak katonai fölénytel tartható fenn, amit épp a hozzá tartozó országok voltak hivatva biztosítani. Igazi védelmi szövetséggé nem bővült ki, mivel a tagállamok lemondtak arról, hogy békés úton feloldják vagy legalább enyhítsék Közép-Európa feszültségeit (jóllehet erre a Népszövetség alapokmányának 19. paragrafus alkalmat adott volna), a legyőzött államokkal szemben maguk is hatalmi politikát folytattak. A Beneš által megfogalmazott célkitűzések közül is csak a magyar revízió megakadályozásában tudtak sikereket felmutatni.

GONCOVÁ, Marta: K diskusi o charaktere režimov krajin srednej a juhovýchodnej Európy medzivojnového obdobia (Adalék a két világháború közötti kelet- és délkelet-európai országok rendszereinek jellegéről folytatott vitához.) – Časopis matice moravské 104, 1985: 1–2. 37–54.

Áttekinti a témára vonatkozó, a hetvenes évek fordulójától a nyolcvanas évek elejéig megjelent szovjet, magyar, lengyel és rész-

ben cseh és német irodalmat. A cikk bevezető részében a magyar történészek – Ránki, Ormos, Incze, Lackó – munkái alapján vázolja a fasizmusra, ill. a magyarországi fasizmus – ha egyáltalán beszélhetünk erről a Horthy-rezsim vonatkozásában – jellegére vonatkozó nézeteit. A magyar történészek többségének véleménye szerint az Szálasi uralmára volt jellemző.

GABAL., Andrej – KISS, Jozef: K analýze príčin, prehovor a ciest prekonávania kontrarevolučného vývoja v niektorých socialistických krajinách (Adalék az egyes szocialista országokban végbement ellenforradalmi fejlődés leküzdése okainak, megnyilvánulásainak és útjainak elemzéséhez.). – Historický časopis, 34. 1986. 3–36.

A szerzőpáros a magyar 1956-os, a csehszlovák 1968-as, a lengyel 1980–1981-es társadalmi-politikai válság – amelyet ellenforradalomnak nevez – kibukkanásának sajátos, valamint közös vonásait, ill. az ellenforradalom felszámolásának az útjait és módjait, annak eredményét elemzi. Legrészletesebben a magyar eseményekkel foglalkoznak. A témára vonatkozó eddig megjelent dokumentum- és irodalomanyag alapján (a számtalan utalás és hivatkozás igen alapos ismeretről tanúskodik) foglalják össze a magyarországi eseményekkel kapcsolatos magyar véleményeket.

VINAVER, Vuk: Suprotnosti jugoslovenske i čehoslovačke spoljne politike – Prilog istoriji Podunavlja 1919–1929 godine (A jugoszláv és a csehszlovák külpolitika ellentétei – Adalék a Duna-mellék 1919–1929 közti történelméhez). – Zbornik MS za istoriju 31. 1985. 19–41.

A két állam között kezdeteitől fogva megvoltak azok a látens ellentétek, amelyek a földrajzi, gazdasági helyzet és a politikai környezet különbségeiből adódtak. A Belgrád-Pága szövetség alapja mindketten ellemeztek a Monarchia, vagy egy nagy Magyarország megújulását és a békeszerződés revízióját. A szövetség a forradalmi fellendülés idején (1920. aug. 14.) kötöttet, de nem a forradalmak, hanem a magyar tervek ellen irányult, francia támogatással. Németország kérdésében különböző volt a két ország véleménye. Jugoszlávia főleg Olaszországtól tartott, ezért nem akart egy Németországgal

elleni paktumot (pl. 1923-ban a francia-német ellentét idején). Belgrád nem volt ellene egy erős Németországnak. Az 1926-os szovjet-német egyezmény Beneš félelemmel töltötte el, míg a belgrádi politikusok szerint ez nem volt veszélyes. Ellentétes nézeteik voltak még Románia és Bulgária tekintetében is. A belgrádi vezetők nem akarták elfogadni Csehszlovákia vezető szerepét a Duna-medencében, kifogásolták a kettejük között levő gazdasági kapcsolatokat. (számukra az kedvezőtlen volt)

OPREA, Ion M.: Concepția Românei și Cehoslovaciei asupra securității colective europene și colaborarea lor împotriva fascismului, 1930–1939. (Románia és Csehszlovákia az európai kollektív biztonságról és együttműködésük a fasizmus ellen, 1930–1939.) 1. rész. – *Revista de istorie*, 1986 : 11. 1082–1095., 2. rész. 1986 : 12. 1200–1215.

Románia és Csehszlovákia együttműködése, Titulescu és Beneš szerepe. A román diplomácia szerepe a Szovjetuniót, Németországot, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Litvániát, Lettországot és Észtországot érintő „keleti békében”. Mind Csehszlovákia, mind Románia arra törekedett, hogy egyúttal a „Duna-medence békéjét” biztosítsák. Mindkét ország tiltakozott a Habsburg restauráció, Etiópia elleni háború és a Rajna-vidék remilitarizálása ellen. Bizonyos nyugat-európai, népszövetségi levéltári forrásokon kívül ismert publikációkat dolgozott fel a szerző.

Csehszlovákia

a Nagymorva Birodalom és a kontinuitás problematikája a mai történetírásban

KUCERA, Matus': Vel'ka Morava a začiatky našich národných dejín (Nagymorávia és a nemzeti történelmünk kezdetei). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 163–199.

Nagymorávia és a cseh, ill. a szlovák államiság kezdetei kérdésének vizsgálatára a cseh-szlovák történetírás újabban megkülönböztetett figyelmet fordít, s a megjelent monográfiák, tanulmányok számos újszerű megállapítása a magyar kora-középkor történetével foglalkozó kutatók figyelmét is felkeltheti. Ezek közé sorolhatjuk Kucera tanulmányát is. Szerinte a Nyitrai fejede-

lemség a mai Szlovákia egész területére kiterjedt és a Mojmir-féle Morvaországhoz történt csatolása után is megőrizte területi önállóságát. Minderre abból következett, hogy a 7. századi Samo-féle törzsszövetség, a protofeudális szláv társadalom központját a 9. századi Nyitrai fejedelemség területével, Pozsony-Dévény vidékével azonosítja. Ez az „államalakulat” nála a szlovák nemzeti individualitás alapkövét jelenti. (Ezt a legújabb cseh-szlovák régészeti ásatások és a meglevő írott források, ill. a Kárpát medencébe eljutott keleti nomád népek összehasonlító vizsgálata alapján bizonyítottaknak tekinti. Emellett mindvégig szem előtt tartja Szlovákia és a szlovákok történetének egységes koncepcióját.) Nagymorávia területi kiterjedése – a dunántúli és a Duna-Tisza közti területek kivételével – megegyezik a mai cseh, illetve szlovákiai államhatárokkal. A nagymorva társadalmat egy nem teljesen kiépült feudális struktúráként jellemzi. A Samo-féle birodalomtól Nagymorávia felbomlásáig terjedő korszakot a szlovák kontinuitás kétségtelen bizonyítékának tekinti.

CHROPOVSKÝ, Bohuslav – RUTTKAY, Alexander: Archeologický výskum a genéza slovenského etnika (A régészeti kutatás és a szlovák etnikum eredete). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 257–292.

A szlovák régész-történész páros főleg az észak-, ill. kelet-szlovákiai ásatások nagymorva vonatkozásairól szerzett ismereteket összegzi, a mai kelet-szlovákiai területek szláv benépesülésének folyamatát vizsgálja az 5. századtól a 13. századig. Figyelmük főleg a birodalom keleti határainak alakulására irányul. Megállapítják, hogy Nagymorávia keleti határai lényegesen túlterjedtek a Garam folyón. A nagymorva állam legfontosabb központjai a középkori magyar állam központjaiként léteztek. A Nagymorávia területén élő korabeli szlávok és az észak-magyarországi szláv népesség kontinuitása vitathatatlan, a 10. századtól kezdve erre a népességre jogosnak tartják a szlovák elnevezést.

MARSINA, Richard: Diplomatické písomnosti K dejinám Vel'kej Moravy a ich pramenná hodnota (Diplomáciai iratok Nagymorávia történetéhez és forrásértékük). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 224–239.

A Nagymorávia történetére vonatkozó korabeli iratok (1966–77 között cseh nyelvre lefordított forráskiadványban szereplő 16–18 db oklevél) hitelességét, ill. történeti értékét elemzi kritikailag a 860–900-as évek vonatkozásában. A kor történeti problémáinak (elsősorban a kereszténység elterjedése, a szláv írásbeliség megteremtése stb.) megismerésében betöltött jelentőségét vizsgálja. A kutatók eddig vagy egyáltalán nem, vagy csak marginálisan elemezték az iratokban rejlő szétszórta gazdasági-társadalmi utalásokat. Marsina fontosnak találtná, ha nagyobb figyelmet szentelnének az oklevelek vizsgálatának.

RATKOŠ, Peter: Územný vývoj Veľkej Moravy. (Fikcie a skutočnosť). (Nagymorávia területi fejlődése. (Fikciók és a valóság). – Historický časopis (Bratislava) 33, 1985 : 2. 200–223.

Nagymorávia területének, főleg központi magjának behatárolására vonatkozó, napjainkban sokféle nézet kritikai és historiográfiai értékelése. A magyar történészek közül elsősorban Györffy György nézeteit vitatja, aki a 9. századi szláv államot a Cseh-Morva Középhegység és a Garam folyó közti terület közé helyezi. Határozottan elutasítja azoknak a történészeknek a véleményét, akik a mai Csehszlovákia területén kívüli keresik Nagymorávia központi részét (Boba I., Püspöki Nagy P. és a japán Toru Senga). Ők és Kristó Gyula ezt a központot a Szerémség területéhez kötik. Ratkoš szerint Nagymorávia-fogalom használata indokolt, mivel így különböztetik meg a Mojmír-féle államot a régi morvaországi, 822–833 között létrehozott morva alakulattól (passaui szféra), ill. a 833 előtti, a salzburgi szférához tartozó Pribina-féle Nyitrától. Ratkoš Nagymorávia fogalma alatt a Mojmír fejedelem által igazgatott állam központi részét – vagyis a régi Morvaországot és a hozzácsatolt Nyitra vidéket (833–907 közötti évek: a Mojmír-féle hatalom megszűnéséig létező államalakulatot) érti. Nagymorva birodalomról Ratkoš szerint csak I. Svatopluk uralma idején beszélhetünk: a birodalom részévé vált ekkor a vizsultai fejedelemség, a Tiszántúl, Csehország, Lausitz és Szilézia, amely területeket a birodalom 895–897 között el is vezettett.

AVENARIUS, Alexander: Byzantsky podiel na vytváraní veľkomoravskej kultúry (Bizánc szerepe a nagymorváiai kultúra kialakulásában). – Historický časopis (Bratislava) 33, 1985 : 2. 240–256.

A Cirill-Metód misszió előtti morva-bizánci kapcsolatok alakulásának felvázolásából indul ki, mivel ezideig – éppen a rendelkezésre álló szűk forrásbázis miatt – ez a kérdés szinte feldolgozatlan. A témára vonatkozó irodalom kritikai elemzése után számbavevő azokat a lehetőségeket, amelyeket a Cirill-Metód problémakörre vonatkozó gazdasági irodalom és hagyomány a történész számára nyújt. A misszió előtti korszakban a bizánci hatásnak elsősorban a politikai motívumai érvényesültek, amelyek főleg az anyagi kultúra területén tükröződtek. A tényleges Cirill-Metód misszió idején a politikai indítékok mellett, elsődleges szerep a bizánci kultúra eredményeinek, hatásának jut. A hangsúly ekkor a szláv írásbeliség megteremtésére és az egyházi kultúra kialakítására helyeződik. A 11–12. században pedig már erősen érződik a közvetítő szerep, amelyet Magyarország tölt be a keleti és a nyugati kultúra közvetítésében és terjesztésében.

ŽEMLIČKA, Josef: Veľká Morava a byzantská misie (Nagymorávia és a bizánci misszió) – Československý časopis historický 34, 1986 : 1. 106–116.

A nyugati polgári történészek nézeteit vitatva vázolja a csehszlovák történetírásnak a Nagymorva birodalomban 863–866 között működő Cirill és Metód tevékenységét elemző, méltató munkákban tükröződő értékeléseket. Cáfolja azt az állítást, hogy a kereszténység elterjesztésében, a morva, cseh, ill. szlovák állam megalapításában meghatározó szerepük volt. A mai csehszlovák történetírás szerint a két misszionárius tevékenységének jelentőségét a kulturális, művelődéstörténeti tevékenységben, a szláv írásbeliség és a szláv liturgai bevezetésében, elterjesztésében kell keresni.

KUCERA, M.: Slovensko v dobách stredovekých (A középkori Szlovákia). Bratislava, 1985. Mladé léta K. 316 – *Ism.*: F. Oslanský. – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986 : 3. 451–452.

A Kárpát-medence és Magyarország történetét dolgozza fel az 5–6. századtól 1526-ig.

MAZUREK, Jaroslav: Hospodárský, sociální a politický vývin slovenského baníctva po vzniku Československa (A szlovák bányászat gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése Csehszlovákia megalakulása után). – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986 : 1. 37–63.

A szlovákiai bányászat, bányaipar fejlődésének alakulását vizsgálja. 1918-tól 1924-ig. Elsősorban a nemesfém (Selmecbánya, Körmöcbánya vidéke) bányászatával foglalkozik. Kitér a szlovákiai vasércbányászat viszszaeszközítése, felszámolása társadalmi, politikai, gazdasági következményeinek bemutatására is.

MANDLEROVÁ, Jana: K zmenám v charakteru Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen v letech 1900–1910. – Sborník historický, 33. 1986. 89–134.

A Cseh Akadémia ellenpárjaként 1891-ben alakult Gesellschaft történetében új korszakot jelentő évtized történetét dolgozza fel a tanulmány. A korabeli európai kulturális intézmények típusaival azonos intézmény mennyiben tükrözte az Osztrák-Magyar Monarchia sajátos viszonyait, hogyan sikerült a Gesellschaft-nak – pl. hasonlóan a Krakkói Akadémiához – az általa képviselt értelmiségi csoport különleges helyzetéből adódó kulturpolitikai küldetésnek megfelelnie, a csehországi német kulturális érdekek védelmét és fejlődését elősegítenie.

HERNOVÁ, Šárka: Vývoj národnostního složení Ostravska v letech 1950–1980. (A lakosság nemzetiségi összetételének alakulása Ostrava vidékén 1950–1980 között.) – Slezský sborník 83, 1985 : 4. 273–285.

Hagyományosan vegyes nemzetiségi összetételű terület három legnagyobb népcsoportja – csehek, szlovákok, lengyelek – számának alakulását, fejlődését és a lakosság nemzetiségi összetételében bekövetkezett változások gazdasági, társadalmi és politikai hátterét is vizsgálja. A többi itt élő nemzetiség – német, magyar, ukrán – számszerű fejlődéséről külön nem, csak összesítő közöl adatokat.

Jugoszlávia

JOVANOVIĆ, Vojislav: Borač i Čestin. Prilog proučavanju srednjeevropskih gradova (Borač és Čestin. Adalékok a középkori városok tanulmányozásához). – Istorijski Glasnik 1985: 1–2. 7–34.

Borač és Čestin Közép-Szerbiában van. Borač az egyik legnagyobb középkori szerb város volt, fontos útvonal mellett helyezkedett el. Čestin jóval kisebb város volt, még temploma sem volt. A források gyakran együtt említik ezt a két helyiséget. A legtöbb említés Zsigmond okleveleiben található, a király szerbiai hadjáratával kapcsolatban. Zsigmond többször is elfoglalta Boračot. Štepan despota gyakran tartózkodott Borač városában. Az 1444-es szegedi béke szerint Borač szerb fennhatóság alatt maradt. II. Mehmed 1459-ben foglalta el.

EKMEČIĆ, Milorad: Rusija i narodni pokreti Balkana 1848. godine (Oroszország és a Balkán nemzeti mozgalmak 1848-ban). – Zbornik MS za istoriju 32. 1985. 7–50.

Szovjet levéltárak anyagát használta fel. Úgy véli, az orosz konzulok jelentéseit jobban fel kell tárnai. A cikk egyik fő gondolata, 1848-ban mind Franciaország, mind Oroszország növelni akarta befolyását a Balkánon, a Török Birodalom fenntartása mellett. Franciaország hajlandó lett volna némi változtatásokra. Így Szerbiában kialakult Garašanin környezetében egy csoport, akik egy szerb alkirályságot akartak létrehozni. Ennek bizonyos orosz-ellenessége volt. A Habsburg Birodalom tekintetében Oroszország azért támogatta a horvát és a szerb mozgalmat, mert azok a legitim király ellen harcoló mozgalom, a magyar, ellenfelei voltak. Oroszország törekedett arra, hogy a szerb és a horvát mozgalom az autonómia keretein belül maradjon. Oroszország vezető körei nem ismerték fel a nemzeti mozgalom valódi jelentőségét, a nyugati liberalizmus fertőzésének tekintették azt. A szerző további vizsgálódásainak tárgya: hol és milyen erők, mikor kértek és számítottak orosz segítségre. Mind a horvát, mind a szerb mozgalomban voltak elgondolások az orosz segítséget illetően. Tartották a kapcsolatot a bécsi orosz konzullal. Rajačić orosz protektorátus alá akarta vétetni a Vajdaságot.

Jelačić a Batthyányval folytatott tárgyalások előtt követeket küldött az orosz konzulhoz. A konzul jelentéséből kitűnik: féltetek, hogy Bécs magukra hagyja őket a magyarokkal szemben. Ebben az esetben nem elképzelhetetlen egy Habsburg-ellenes akció. Az orosz segítség az egyik megoldás lehetne. A horvátok az autonómiáért harcoltak. A szerző szerint a délszláv egység kérdése még nem volt történelmi tényező. Azt egyébként az orosz külpolitika nem is ismerte el.

OSTOJIC-FEJIC, Ubavka: Prilog biografijama britanskih eksperata za jugoslovenska pitanja (Adalék a délszláv kérdés brit szakértőinek életrajzaihoz). – Istorijски Glasnik 1985 : 1–2. 35–48.

Az első világháború előtt Szerbia népszerűtlen volt Nagy-Britanniában. Az ókori régész, Evans volt az első, aki a délszláv kérdéssel írt. Szerinte a Monarchia délszláv alapon való megújulásával kerülhet el Oroszország adriai terjeszkedése. A történész Oman a 7–14. századi szerb és a 6–10. századi angol történelmet állította párhuzamba, a népek egyesülési törekvései alapján. Trevelyan szerint a Balkánon akkor lesz béke, ha nemzeti alapon szervezik át. Templerley szerint nem nagy Szerbiának, hanem délszláv föderációnak kell alakulni. Steed nem hisz a Monarchia átalakításában, de annak felszámolása és a balkáni népek egyesülése ellentétben áll a hivatalos angol politikával. Seton-Watson az első világháború előtt a trializmus híve. Egy a háború után írt műve szerint a szerb kormány nem felelős a világháború kirobbantásáért. Steed 2. világháború idején a külügyminisztériumban dolgozott a BBC külpolitikai főszerkesztője volt.

KOVAČEVIĆ, M. Duško: Politički i prosvjetiljski rad Vaše Živkovića (1819–1891). (Vasa Živković politikai és népművelői tevékenysége, 1819–1891) – Zbornik MS za istoriju 33. 1986. 7–38.

Živković a magyarországi szerbek jeles képviselője volt. Költészete Branko Radičevićet előzi meg. Pančeván dalárdát és színikört szervezett, kiállt a lányok oktatása mellett. 1848-ban a májusi skupština tagja. 1864-től a nemzeti kongresszusokon mint a Milietić-párt tagja vett részt. A párt két részre

válása után ő a Branik mellé állt, ami miatt a radikális csoport a Zastavaban gyakran támadta.

KUNTIC, Alba: Preporod Bačkih Bunjevaca i uloga Ilije Garašanina (A bácskai bunyevácok újjászülése és Ilija Garašanin szerepe). – Istorijски Časopis 32. 1985. 233–243.

A 19. század közepén a bácskai bunyevácok nemzeti tudata nagyon alacsony fokon állt, ami az alacsony kulturális szinttel és a még feudális magyar társadalomban meglevő rendi tudattal magyarázható. A bunyevácok a nemzeti újjászülés előtt majdrem teljesen elmagyarosodtak a természetes asszimiláció következtében. Boza Šarčević – aki később a nemzeti újjászülés egyik legnagyobb alakja lett – és Garašanin 1853-as találkozója nagy hatással volt a nemzeti tudat fejlődésére. A bunyevácok katolikus szerbeknek és nem horvátoknak tartották magukat. Kapcsolatokat létesítettek a vajdasági szerb mozgalom vezetőivel, akikről erkölcsi támogatást kaptak. A bunyevác nemzeti újjászülés többi kiemelkedő alakjai: Dragutin Milodanović és Alba Malagurski-Djurčić, aki néhány nappal Szabadka „felszabadítása” előtt tárgyalt a szerb hadsereg vezetőivel a Magyarországtól való elszakadástól.

CUBRILOVIĆ, Vasa: Osnovi nacionalnih preporoda Hrvata i Srba (A horvátok és a szerbek nemzeti újjászülésének alapjai). – Jugoslovenski Istorijски Časopis 21. 1986 : 1–4. 29–70.

A délszláv egység gondolata a szerb, horvát fejlődés nemzeti vonala a 19. századtól. A horvátok Magyarországhoz és a Habsburg birodalomhoz való tartozásuk idején végig megtartották államiságuk tudatát. A Horvátországra beköltöző szerbek a stokav dialektust beszélték, amely többségre jutott Horvátországban. Az illír mozgalom kezdetén nem szerepel a feudalizmus megdöntésének gondolata. Az illír név jelképezi a délszláv népek kulturális egységét és politikai kölcsönösségét. 1848–49 jelentősége, hogy a horvátok és a szerbek egységesen léptek fel a Kossuth-i hegemonista politikával szemben. Jelačić egyesítette a horvát területeket, de a Magyarország elleni ellenforradalmi jellegű támadás a horvát forradalom befejezé-

sét is jelentette. A szerb ortodox egyháznak nagyobb önállósága volt az Oszmán birodalomban, mint Magyarországon. A fejedelemségi szerb társadalom demokratikusabb volt, mint a magyarországiaké. A Vuk-féle kulturális reform – a szerb-horvát egység kulturális gondolata a felszabadítási eszmékben jelentkezett (pl. Garašanin). Az egyesítés egyoldalú végrehajtásának gondolata mind a szerbeknél, mind a horvátoknál megtalálható.

RADUSINOVIĆ, P. Miloarad; Ruski zapis o prilikama u Vojvodini 1848–1849. (Orosz feljegyzés a Vajdaságban 1848–1849-ben fennálló viszonyokról.) – Zbornik MS za istoriju 33. 1986. 136–139.

A cikk a Szeverna pcsele (hivatalos körök-höz közeli lap) és a Moszkovjanin szlavofil folyóiratban közölt cikket közli. A belpolitika címszó alatt jelent meg. Az orosz sajtóban általában rövid cikkek szóltak a 48-as forradalomról, ez kivétel. Nincs szimpátia a magyarok iránt, mert az ausztriai ház és a szláv nép ellenségei. A szerb harcosok bátorságát emeli ki a cikk.

ZAJCEV, V. V. Serbiens Eisenbahnprobleme am Beginn seiner staatlichen Souveranität und Russlands Haltung dazu – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 1. 71–86.

Szerbia az 1881-es megállapodás alapján erős gazdasági és politikai függésbe került az Osztrák-Magyar Monarchiától. Oroszország ezt nem tudta megakadályozni, nem volt elég ereje és eszköze az aktív külpolitikához. Ezenkívül ott volt a hatalmas orosz belső piac. Az orosz burzsoázia nem kockáztatta azt, hogy egy ilyen nyugtalan zónában, mint a Balkán, állami támogatás nélkül részt vegyen a vasútépítésben.

KRALJAČIĆ, Tomislav. Funkcija državnih škola u nacionalnoj politici Kallajevog režima (Az állami iskolák funkciója a Kállay-rendszer nemzetiségi politikájában). – Istorijiski Časopis, 31. 1984. 139–165.

Az iskolák fő nevelési feladata – Bosznia-Hercegovinában – lojalitás alattvalók nevelése volt. A fő hangsúlyt az elemi iskolákra fordították. 178 állami iskolát alapítottak. Az iskolába járók száma messze elmaradt a Monarchia más területeihez és Szerbiához viszonyítva. A középiskolák közt főleg a

tanítóképzőket fejlesztették. 3 gimnáziumot alapítottak, de a végzők száma jelentősen elmaradt az indulókhöz viszonyítva. A történelemoktatás célja – Tallóczy tervei szerint – egy „bosnyák” tudat kialakítása, amely távol áll a szerb, horvát vonaltól.

BJELAJAC, Mile. Vojna zaštita zapadnih granica u vrijeme konstituiranja Kraljevine SHS (1918–1921). (A nyugati határok katonai védelme a SHS Királyság megalakításának időszakában. 1918–1921.) – Istorijiski Glasnik 1985 : 1–2. 103–111.

1918–1921 között a hadi tényező gyakran döntő volt a problémák megoldásában. A SHS államot ebben az időben ellenséges államok vették körül. Elsődleges feladat volt az önálló hadseregigazgatás megszervezése. (A szerb haderők az Antant hadvezetése alatt álltak a békeszerződésig.) Létrehozták a 3. hadsereg-körzetet az albán frontról kivont csapatokból. Olaszország hadikészülődést folytatott. A SHS Királyság hadserege megakadályozta a további olasz terjeszkedést. Ahol lehetősége nyílt, ott intervencióval sikerült eredményeket elérnie (Karinthia vidéke).

PRUNK, Janko. Nacionalni programi u slovenskoj politiki misli (1848–1945). (Nemzeti programok a szlovén politikai gondolkodásban 1848–1945.) – Časopis za suvremenu povijest. I. rész 17. évf. 1985 : 3. 1–30.; II. rész: 18. évf. 1986 : 1. 1–28.

Az első szlovén nemzeti program 1848-ban jelentkezett. Célja, hogy a föderatív Ausztria egyik egysége a szlovén terület legyen. Az 1870-es ljubljanei délszláv kongresszuson kimondták a szerb, horvát, szlovén célok azonosságát és ezeknek a népeknek az egyenlőségét. – Az 1890-es években új korszak kezdődött. Kialakult a katolikus tábor és az azzal szemben álló liberális tábor. 1917-ben a klerikális párt demokratikus szárnyának májusi kiáltványa a szerb, horvát, szlovén területek egyesítését és demokratikus alapokon való államrészé szervezését követelte a Monarchián belül, s ehhez a liberálisok is csatlakoztak. – 1918-ban megalakítják a szlovén nemzeti tanácsot. A föderatív jellegű SHS állam mellett álltak ki. A klerikális néppárt a következő években is kitartott a föderatív program

mellett. A 20-as évek közepén azonban ki-egyeezett a szerb radikálisokkal és kormány-
párttá vált. A kommunisták elismerték a
szlovén nép létét, de ők Jugoszlávia felbom-
lasztásáért és egy szovjet rendszerű balkáni
konföderációért harcoltak. A királyi dikta-
túra idején a volt Néppárt a rendszer egyik
támogatója. Vele szemben kialakult egy
népfront-jellegű összefogás demokratikus
politikusokból, akik a mačeki program alap-
ján álltak. A Kommunista Párt programja
1937 után: az egyesült, szabad Szlovénia,
amely állami egységet alkot a többi délszláv
néppel.

SAJTI, Enikő, A.: Plan „srpske odbrane” za
Bačku 1944 godine (A „szerb védelem” terve
a Bácskáról 1944-ben). – Zbornik MS za isto-
riju 31. 1985. 119–125.

1943-ban csetnik szervezkedést fedeztek fel
a Bácskában. A bírósági tárgyalásra a
magyar vezető körök is figyelmet fordítottak.
A két csetnik vezetőt halálra, a többieket
hosszú idejű fogságra ítélték. A kormá-
nykörökhöz közelállók sugalmazták az
elítélteknek, kérjenek kegyelmet. A kére-
lem után helyzetük javult, 1944-ben szaba-
don bocsájtották őket. A szabadon bocsájtás
oka: a csetnikekkel együtt akartak a
bácskai partizánok ellen harcolni, ill. a
Mihajlović kormányon keresztül akartak a
nyugati hatalmakkal érintkezésbe lépni.
1944-ben merült fel a szerb védelem terve.
A „szerb védelem” a szerb tanács rendőri
szerve lett volna, amelynek a szovjet áttörés
megakadályozása lett volna a feladata.
Nem volt egyértelmű a szerb tanács és a ma-
gyar államvédelmi szervek kapcsolata. Ezek-
ben a kérdésekben viták merültek fel. Rész-
ben a „kommunisták elleni gyűlöletet le-
győzte a magyarok elleni gyűlölet”, rész-
ben viszont a Vörös Hadsereg áttörése és a
jugoszláv felszabadító harc irreálissá tette
ezeket a terveket.

Románia

Konferenciák, tanácskozások

Simpozion științific româno-israelian. (Román-
izraeli tudományos tanácskozás.) Jeruzsálem,
1986. január 12–14. – Anale de istorie, 1986:
3, 133–141.

Az RKP KB mellett működő Történeti és
Társadalompolitika Intézet, valamint a Yad
Vasem Intézet rendezésében került sor ar-
ra a tudományos tanácskozásra, amelyen a
következő referátumok hangzottak el:
Yitzhak Arad: A lengyelországi belzekei lá-
ger (itt 600.000 zsidó és cigányt semmisít-
ettek meg); *Efrain Ophir:* Románia maga-
tartása a romániai emigrációval kapcsolat-
ban (1938–1940): a zsidóság megkönnyeb-
bülten fogadta – Goga-Cuza antiszemita
kormányzása után – a királyi diktatúrát,
A szerző Románia vonatkozásában nem
756.930 zsidóról beszél – ld. 1930-as hiva-
talos népszámlálást –, hanem 1.200.000-ről,
ami az ország lakosságának 6 százalékát je-
lentette. Hangsúlyozta, hogy a román poli-
tikusok a zsidók emigrációja, azaz az ország-
ból való távozása mellett foglaltak állást.
Pinhas Haikis: A német diplomácia erőfe-
szítései, hogy Romániát betagozza a náci
táborba 1940 nyarán; *Jean Ancel:* Románia
magatartása a Németországban élő, valamint
a náci által megszállt országokban levő zsi-
dókkal szemben; *Leon Volovici:* A román
értelmiség – a zsidó értelmiség az Anto-
nescu-i diktatúra éveiben; *Livia Dandara:*
Románia magatartása az európai zsidóság-
gal foglalkozó nemzetközi megbeszéléseken
1938–1939; *Ion Bulei:* Románia viszonya
zsidó állampolgáraihoz 1940 nyarán. Amint
a referátumokból kitetszik, azok csak 1940-
ig jutottak el a témafeldolgozásban, nem
érintve tehát a romániai megsemmisítő tábo-
rokat. Az előadásoknak több magyar vonat-
kozása van.

Géta-dák-római kontinuitás

BICHIR, Gheorghe: Continuitatea dacilor la
granița de sud-est a Daciei române (A dákok
kontinuitása a román Dácia Romana délkeleti
határánál). – Revista de istorie, 1986 : 9,
835–843.

Az Olt és a Maros völgyében, Olténiában és
Munténiában végzett ásatások – ld. Scornicești,
Colonești-Mărunței, Vulturești – mi-
vel sem a gótok, sem a szarínáták nem hó-
dították meg ezeket a területeket, a 2–4.
században a dákok folytonosságát bi-
zonyítják. A cikk részletesen ismerteti a fel-
tárt régészeti leleteket, tárgyakat és felirato-
kat. A Teleorman megyei Socetu hely-

ségben talált agyagtányéron a következő felirat olvasható: „Aurelius Silvanus fecit pataelam”. Ez azt bizonyítja – állítja Gh. B. –, hogy a 2–4. században az ott élő emberek a latin nyelvet beszélték.

PREDA, Constantin: Geto-daci. Istorie și civilizație (A géta-dákok. Történelem és civilizáció). – Revista de istorie, 1986 : 12. 1172–1183.

Kr. e. a 7–6. században a mai Románia területén élő géta-dákok fejlett anyagi és szellemi kultúrával rendelkeztek, etnikai, nyelvészeti szempontból egyaránt egységet képeztek. A cikk a Burebista előtti államalakulat belső viszonyaival is foglalkozik. Ami Burebista korát illeti, állítása szerint fejlett politikai, kulturális, egészségügyi viszonyok jellemezték.

ȘTEFĂNESCU-DRĂGĂNEȘTI, Virgiliu: Implicații de ordin istoric ale unor schimburi lingvistice între protoromani și unele populații străine cu care primii au venit în contact în fosta Dacia în primul mileniu ale erei noastre (Nyelvi kölcsönhatások – mint történelmi következmény – az őslakos románok és idegen népek között, akikkel a volt Dáciában kerültek kapcsolatba az első évezredben). – Revista de istorie, 1986 : 10. 996–1009.

A nyelvtörténeti tanulmány a román nyelv latin, görög eredetű egyes kifejezéseinek kívül a román-magyar nyelvi kölcsönhatásokkal is behatóan foglalkozik. Több magyar szót vezet le a románból – korábban ez épp fordítva történt –, többek között a szerző azt állítja, hogy a *karácsony* a román *crăciun*-ből, a *szent* a *sfinț*-ből, a *keresztény* a *crostin*-ből származik, az *Erdély* az *Ardeal*-ből (ld. *deal*-hegy, *domb*), amelyet ősi, trák-kelta eredetű szónak tart. Mindez – nem igazol kevesebbet, mint azt, hogy Erdélyben a román volt az őslakos, megelőzve a többi bevándorlókat, így a magyarokat is. Nem veszi tudomásul, hogy egyes helyneveket, szavakat a román nyelvben szláv eredetűnek tekintettek ezidáig.

CĂCIORA, Andrei – **GLUCK**, Eugen: Manuscrite aradene privind continuitatea și unitatea poporului român (A román nép kontinuitását és egységét bizonyító aradi kéziratok). – Revista arhivelor, 1986 : 3. 260–263.

A Torinói Egyetemi Könyvtárban található Phaendon Maligondis leírása a 13. századból Európa keleti régiójáról, beleértve a Magyarország határáig húzódó egykori Dacia területén élő keresztény román lakosságot. Egy másik az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában (Hung. Quart. 795/1.) található, kiadatlan kézirat az 1786–1827 között élt Peretsény Nagy László műve, aki azt írja, hogy a román nép az egykor hódító rómaiak utódai, nyelvük hasonlitos ahhoz, ahogyan a római kolonizáció idején beszélték.

Mircea cel Mare emlékezete

DIȚA, Alexandru V. 600 de ani de la urcarea pe tron a domnitorului Mircea cel Mare (600 éve lépett a trónra Mircea cel Mare). – Anale de istorie, 1986 : 4. 22–44.

Mircea cel Mare nagy tekintélyt vívott ki a történetírásban is. Nemcsak a román történetek tekintettek rá úgy, mint a dél-kelet-európai török ellenállás vezetőjére, de mások is. Az oszmán krónikás, Kemal pasa úgy írt róla, mint „kora keresztény országok királyai között az első királyról”; az első nagy turkológus, Leunclavius (Löwenklau) pedig, mint a legvitézesebb uralkodóról.

EDROIU, Nicolae: Simbol luminos al luptei românilor pentru libertate și neamținare (A románok szabadságért és függetlenségért vívott harcának nagyszerű szimbóluma). – Era socialistă, 1986 : 16. 24–26.

Moldvában: Ștefan cel Mare, Erdélyben: Iancu de Hunedoara, Munténiában Mircea cel Mare lett a török-ellenes függetlenségi háború szimbóluma. Mircea cel Mare ideje alatt érte el Havasalföld a legnagyobb területi kiterjedését, Dobruzsza is ekkor egyesült Munténiával, épp a Duna deltája biztosítása miatt. M.-nak kiterjedt birtokai voltak Erdélyben is: Fogaras, Almás és Szörény hercegének nevezte magát egy 1390-es latin dokumentumban. Luxemburgi Zsigmondal kötött 1395 márciusi szerződés értelmében Törösvár is a birtokába került Zs. 1398-ban neki ajándékozta Hunyad várát is 18 faluval.

POP, Ioan Aurel: Stăpînirea lui Mircea în Transilvania (Mircea cel Mare birtokai Erdély-

ben). – Revista de istorie, 1986 : 7. 685–695.

A magyar-velencei konfliktus idején Luxemburgi Zsigmond lekötöttségét kihasználva, Mircea cel Marenek sikerült erdélyi birtokai helyzetét megszilárdítani. Almás, Fogaras vidékén és a Bánátban.

ȘTEFĂNESCU, Ștefan: Mircea cel Mare – personalitate de seamă a istoriei poporului român (Mircea cel Mare, a román nép történelmének jelentős személyisége). – Revista de istorie, 1986. 7. 619–625

„A 600 évvel ezelőtt Havasföld trónjára lépő Mircea cel Mare neve, akárcsak Iancu de Hunedoaraé – Hunyadi Jánosé –, Vlad Tepeșé, Ștefan cel Mareé a románok idegen elnyomással szembeni ellenállásának szimbólumává vált... Részt vett Luxemburgi Zsigmond törökellenes keresztes hadjáratában 1396-ban. Ezután sikerült megszilárdítani trónját. Az 1400–1409 közötti éveket arra használta fel, hogy megerősítse a fejedelemséget, hogy az képes legyen egy komoyabb törökellenes háború viselésére. Mircea cel Mare „más román provinciákban, így Moldvában és Erdélyben a védnök szerepét töltötte be.”

ȘTEFĂNESCU, Ștefan: Orizonturile unei glorioase domnii (Egy dicsőséges uralkodás távlatai). – Era socialista, 1986 : 17. 23–25.

1986-ban 600 éve, hogy Mircea cel Mare 1386-ban Havaselve trónjára került, akkor, amikor a román társadalom, a politikai-állami élet a 14. században óriási fejlődésnek indult, amit a népesség növekedése, a városi élet és a gazdaság fejlődése, valamint a nemzeti függetlenségért folytatott messzelátó stratégiával rendelkező román fejedelmek uralkodása kísért. Mircea cel Mare nyugati határai biztosítása végett 1389-ben szövetséget kötött Jagelló Ulászlóval, Lengyelország királyával. Ez arra készítette Magyarországot királyát, Luxemburgi Zsigmondot, hogy keresse a közeledést a havaselvei fejedelmhez egy törökellenes koalíció megszervezése érdekében. Mircea cel Mare nagy fontosságot tulajdonított a Duna-deltában olyan kereskedelmi központok megtartásának, mint amilyen Chilia, Isaccea, Silistra, Giurgiu, Turnu és Severin volt. Az ezek megőrzésére felvonultatott román seregek előtt Bajazid szultán kénytelen volt megfu-

modni. M. 1400–1409 között az országrészt belső stabilizálással igyekezett felkészíteni a várható török támadásra. Ezenkívül Erdélyben is fontos pozíciókat birtokolt. A középkori európai keresztény államok közönyének tulajdonítható, hogy Havasföld, Moldva és Erdély nem tudtak ellenállni a Porta hódító politikájának.

Mihai Viteazul és kora

DENSUȘIANU, Nicolae: O biruință unică în analele secolului XVI. 13 august 1595. Măretele fapte la Călugăreni (Egyedülálló győzelem a 16. századi évkönyvekben. 1595. augusztus 13; a calugăreni-i nagy jelentőségű események). – Magazin istoric, 1985 (XIX. évf.) 11. 2–5.

A csata történelmi jelentősége, visszhangja az európai kortársak között. Mihai Viteazul stratégiája: amikor a török hadak nagy része átkelt a Dunán a neajlovi hídnál, utolsó rohamra indult, a híd felé üldözte őket, és beszoörtotta a mocsárba. Mihai seregében 8000 román lovas, 5000 székely és 3000 magyar katona harcolt.

OCTAVIAN, Onea: Ploiești 1599. Curtea lui Mihai (Ploiești 1599. Mihai udvara). – Magazin istoric, 1986 : 7. 6–7.

Mihai Viteazul emelte Ploieștit városi rangra. Innen adott hírt az osztrák udvar Erdélyben tartózkodó képviselőjének Rácz János titkára által a tatárok készülődéséről. Ploiești-i tartózkodását, az itteni katonai szervezet Szamosközy István is megemlíti.

PANAITEȘCU, P. P.: Mihai Viteazul pentru români transilvăneni (Mihai Viteazul az erdélyi románokért). – Magazin istoric, 1986 : 7. 2–5.

A szerzőnek az 1936-ban megjelent monográfiájából közölt részlet azt igyekszik igazolni, hogy 1. a székelyek a Báthoryak által elrabolt kiváltságaik visszaszerzése miatt csatlakoztak Mihai Viteazul mellé, 2. rövid uralkodása alatt három ízben tartott országgyűlést Erdélyben (1599. november 20. Gyulafehérvár; 1600. március 12–15. Brassó; 1600. július 20–27. Gyulafehérvár), ezzel igazolva: egységesíteni kívánta a három fejedelemséget; 3. bár megerősítette a parasztság földhözkötését Erdélyben; 4. elrendelte, hogy a román papokat ne kötelez-

hessék katonáskodásra, 5. hogy a román parasztok megművelhessék a paragon hagyott erdélyi földeket.

IONESCU-NISCOV, Traian: Cancelaria domneasca a lui Mihai Viteazul (Mihai Viteazul fejedelmi kancelláriája). – Magazin istoric, 1985: 12. 8–10.

Míg Mihai Viteazul előtt, Mihnea Turcitul és Petru Cercel idejében, mindössze két dokumentumot adtak ki román nyelven, addig Erdély, Havasalföld és Moldva fejedelme mintegy 40 ilyen bocsájtott ki a szláv, lengyel, magyar, latin, görög dokumentumok mellett. Ebből a tényből a szerző azt vonta le, hogy kezdetét vette a román írásbeliség a hivatalos ügyintézésben is. Erdély sajátos nemzeti összetételét figyelembe véve románok, székelyek, magyarok magas tisztségeket töltöttek be az udvarban, többek között: Kornis Gáspár, Székely Mózes, Csáky István.

ANDRESCU, Ștefan: Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești (Radu Mihnea Corvin, Moldva és Havasalföld uralkodója). – Revista de istorie, 1986 : 1. 12–31., 1986 2. 119–137.

1623-ban Radu Mihneának, Havaselve fejedelmének, azon kívül, hogy Moldva trónját megszerezte, sikerült a fiára hagyni uralkodói jogkörét. A gazdagon dokumentált tanulmány a dinasztia alapító Radu Mihnea diplomáciai tevékenységére koncentrál. Lengyel kortársai a „béke emberének” tartották, mivel mint a Porta és Lengyelország közötti egyensúlypolitika hívének, sikerült II. Oszmán szultán legyel-ellenes hadjáratának végét vetni. Változónak találja a cikk Radu Mihnea kapcsolatát Erdély fejedelmével, Bethlen Gáborral. Bethlennek, aki hadjáratot készült indítani a Habsburgok ellen, szüksége volt szomszédai támogatására – erre a Porta határozott utasítást adott. 1622-ben tárgyalásokba bocsátkozott a román fejedelemmel, a következő évben azonban Havasalföld trónjára hívét, Gavrilas Movilat szerette volna Radu Mihnea helyére ültetni. Hozzá intézett levelében Bethlen megvádolta Radu Mihneát, hogy köze volt a Báthory Gábor-ellenes összeesküvéshez. Radu válaszlevelében ártatlanságáról győzte meg Bethlent, akinek mintegy 4000 havasalföldi és moldvai román katonát küldött.

MAXIM, Mihai: Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVIe–XVIIIe siècles (A Román Országok helyzete a XVI–XVIII. században a török Portával szemben). – Revue roumaine d'histoire 24. 1985 : 1. 29–50.

A cikk szerzője a három „Román Ország” Erdély, Havasalföld és Moldva gazdasági helyzetét elemzi a 16–18. század folyamán. Erdély problematikáját részletesebben nem vizsgálja, magyar szerzők műveire nem hivatkozik. Moldvával és Havasalfölddel kapcsolatban is csak román műveket idéz. Szerinte a három Román Ország autonómiája képviseli a Portától való állami függetlenség legtipikusabb példáit a tárgyalt időszakban. A szerző az országok helyzetének hasonlósága mellett fontos különbségeket lát közöttük. Erdély rendelkezett a legnagyobb anyagi, népességbeli és katonai potenciállal, stratégiai helyzete is kedvezőbb, így ez az ország szenvedett legkevésbé a török nyomástól. A cikk bemutatja azokat a gazdasági okokat, amelyek következtében a Porta számára kifizetődőbbnek látszott az ún. közvetett uralom a „három Román Ország” felett. Magyar szerzők műveire csak bizonyos közösségeknek a török által adott autonómiával kapcsolatban hivatkozik. (Hegyi Klára: La juridiction autonome des villes hongroises sous la domination ottomane in VII. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 25–29. sept. 1970. és Perényi J.: Villes hongroises sous la domination ottomane dans la Ville balkanique. Sofia, 1970.)

REZACHEVICI, Constantin: Politica internă și externă a Țării Române în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea (A román fejedelemségek bel- és külpolitikája a 17. század első három évtizedében). – Revista de istorie, 1985 : 1. 5–30.; 1985 : 2. 145–160.

Radu Șerban, Radu Mihnea, Jeremia Movilă, Miron Barnovschi és Bethlen Gábor belpolitikai szempontból a fejedelemségek nélkülözhetetlen belső egyensúlyának visszaállítására törekedtek, külpolitikailag a Habsburg birodalom és Lengyelország befolyásától igyekeztek szabadulni.

PASCU, Ștefan: Cnezi și voievozi ai Transilvaniei. O impresiionantă lume a obștii românești (Erdélyi kenézek és vajdák. A románság világa). – Magazin istoric, 1986 2.; 1986 : 6.; 1986 7. 15–17.

Részletek a szerző megjelenés alatt álló: *Az erdélyi vajdaság* című monográfiájából, melyben a román kenézségeket, mint a „román társadalmi, politikai, társadalmi-jogi intézmények sajátos, ősi formáját mutatja be”. 1208–1829 között 740 vajdát és 50 vajdaságot tart számon. Bemutatja az egyes vidékek román nemességét, a Werbőczy-féle Hármaskönyv hatását az országrész fejlődésére.

CERNOVODEANU, Paul: Din corespondența diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu (Constantin Brâncoveanu diplomáciai levelezéséből. II. rész.) – *Revista arhivelor*, 1986: 1. 56–64.

A Bukaresti Állami Levéltár és a Magyar Országos Levéltár anyagából Brancoveanu–II. Rákóczi Ferenc levelezéséből közölt részletek. Ezekben mindannyiszor biztosítja az erdélyi fejedelmet barátságáról. Egyikben kéri közbenjárását a hozzá menekült Teleki Pál családja érdekében, utóbbi két éve a kurucok túsza volt. Egy másikban reflektál Rákóczinak arra a kérésére, hogy adjon menedéket a kuruc menekülteknek Moldvában.

HEPPNER, Harald: Gesellschaftsentwicklung und Mentalität dargestellt am Beispiel der Rumänen im Zeitalter der Aufklärung. – *Südostforschungen*, Band XLIV, 1985. 139–161.

Megállapítja, hogy a 18. század közepén a román nép többségét – a Kárpátokon innen és túl – ugyanolyan mentalitásbeli vonások jellemzik, nevezetesen a gyanakvás és elutasítás mindenféle újítással szemben. Száz évvel később viszont érzékelhető különbség tapasztalható a Habsburg-birodalom és a moldvai-havasalföldi románok között. Míg Habsburg hatásra különböző mértékben ugyan, a szemlélet érezhetően megváltozott, nem mondható el ez a két román fejedelemségről, ahol csak a 20. század elején megy végbe az alapvető változás.

110 ani de la dobîndirea independentei (A függetlenség elnyerésének 110 éves évfordulóján). – *Revista arhivelor*, 1987: 2. 113–155.

Forrásközlés a Bukaresti Állami Levéltár Mikrofilmtárában, a Városi Levéltárban, valamint Gyulafehérvár, Dorj, Zilah levéltáraiban található, 1857–1879 közötti időszakból származó diplomáciai iratokból. Belgium, Dánia, az Amerikai Egyesült Államok,

Oroszország, az Osztrák-Magyar Monarchia külügyi és más típusú iratai Románia általános helyzetére vonatkozó információkat tartalmaznak.

MARINESCU, Beatrice – VALERIU, Stan: Anglia și convenția comercială româno-engleză din 1880. (Anglia és az 1880-as román-angol kereskedelmi egyezmény). – *Revista de istorie*, 1985: 1. (38.) 30–42.

A fejedelemségek 1859-ben történt egyesülése után Románia nemzetközi kapcsolataiban függetlensége megőrzésére törekedett. Mindent elkövetett, hogy a kedvezőtlen török vámkötelezettségek alól, ami a dunai kereskedelemmel járt együtt, megszabaduljon. Az Angliával konkuráló Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország és Németország támogatását is bírva, kereskedelmi egyezményt kötött 1871-ben Angliával, amely a törökök ellenállását váltotta ki. Kogalniceanu miniszterelnök 1878-ban tudomására hozta az angol és a francia kormánynak, hogy vámok felállításával akadályozza meg ezen országok áruinak romániai forgalmát, abban az esetben, ha útját állják, hogy Románia szabadon kereskedhessen, s maga válassza meg partnereit. Az ország függetlenné válása után, 1878-ban változott meg Anglia magatartása, amely a zsidók egyenjogúsításának törvénybe iktatásához kötötte az angol-román kereskedelmi egyezmény aláírását.

Az erdélyi románság újjászületésének mozgalma

BRĂTESCU, Constantin: Fondul personal „Romulus Novacovici” (A Romulus Novacovici fond). – *Revista arhivelor*, 1985.(62.). 4. sz. 408–412.

A karánsebesi állami levéltárban található R. Novacovici tanító hagyatéka. Különösen kiemelkedik a Budapesten megjelenő „Poporul roman”-nal folytatott levelezése, valamint a Román Nemzeti Párt tagjaival való kapcsolata. Fontos dokumentumok találhatók ezen kívül a Consiliul Dirigent idejéből, és az 1921-es romániai agrárreform előkészítéséről.

HOZAN, Nicolae I.: Amintiri vieneze (Bécsi emlékek). – *Transilvania*, 1985: 12. Supl. VI–VII.

A Bécsi Román Ifjak Társasága (Sociata-tea „România Jună din Viena”) tagjának visszaemlékezései a románoknak a Monarchiától való elszakadását támogató tevékenységéről.

Astra. 125 de ani de la înființare (125 éve alakult meg az Astra). – Revista Arhivelor, 1986 : 4. 386–415.

1861-ben alakították meg az EMKE-hez hasonlatos ASTRA-t, az Erdélyi Román Irodalmi és Kulturális Egyletet. (Asociațiunii transilvane pentru literatură și cultură populară română.) Az egylet, ill. társaság adta ki a Transilvania című folyóiratot, amelynek nagy szerepe volt a románok kulturális, társadalmi és gazdasági felemelkedésében, a román nemzeti öntudat megszilárdításában. Ezúttal az ASTRA történetéből, alapszabályzatából, levelezéséből közöl a folyóirat dokumentumokat.

TINCU, Bucur: Luptători pentru unire Vasile Stoica (Az egység harcosai Vasile Stoica). – Transilvania, 1985 : 12. Supl. IV–VI.; 1986 : 1. Supl. VII–VIII.

A budapesti egyetemi évek után, 1914-ben átvesszi az aradi Românul c. lap vezetését. A világháború kitörése után Romániába megy, különböző lapokban jelennek meg Monarchia elleni írásai, 1916 augusztusában önkéntesnek állt be a román hadseregbe. 1917. márciusában Amerikába ment, hogy propagandát indítson az erdélyi és magyarországi románok érdekében. A Masaryk vezette Közép-Európai Unió alelnöke. 1923–24 között a Román Nemzeti Párt lapjának, a România-nak a szerkesztője. A 30-as évek végétől a külügyminisztérium munkatársa, tiranai, szófiai, ankarai külképviseletekben teljesített szolgálatot. A Groza-kormány idején nyugati országokban képviselte Romániát.

1914–1920

MUȘAT, Mircea România în anii neutralității, 1914–1916. (Románia a semlegesség éveiben, 1914–1916.) – Anale de istorie, 1985 : 5. 73–88.

Románia háborúhoz való viszonyát Erdély kérdése döntötte el. Erdélynek Romániához való csatolására az 1916. augusztus 17-i

titkos szerződésben kapott garanciát, akkor vállalt kötelezettséget, hogy belép a háborúba az antant oldalán.

CRISAN, Vasile Clasa muncitoare în lupta pentru desăvârșirea unității statului național român (A munkásosztály a román nemzetállam egységének kiteljesedéséért folytatott harcban). – Transilvania, 1985 : 12. Supl. II–III.

1917–1918-ban az MSzDP román szekciójának vezetősége konkrét lépéseket tett a Román Nemzeti Párt felé, hogy lépjen ki a passzivitásból. A Vadászkiáltó vendéglőben folytatott tárgyalások októberben a Központi Román Nemzeti Tanács létrehozásához vezettek, amelynek tagjai Albani, Flueară, Grapini, Jumanca, Renoiu, Surdu, voltak az SzDP részéről, és Goldiș, Lazăr, Mihai, Vaida, Pop, Vlad az RNP részéről. Az SzDP képviselői visszautasították 1918 november elején, hogy tárgyaljanak a Jászi delegációjához tartozó „magyar sovinizmus képviselőivel!” Apáthyval és Telekivel, és visszautasították a föderációt is.

NEAGOE, Stelian: Unirea-rezultatul luptei a întregului popor (Az egyesülés, mint az egész nép hősi harcának eredménye). – Era socialistă, 1986 : 22. 20–24.

Az első világháború felgyorsította az elnyomott népek nemzeti felszabadító mozgalmát. Románia az antanthatalmak nyomására, és az ország uralkodó körei határozatára Anglia, Franciaország és Oroszország oldalán lépett be a háborúba, amelyek megígérték, hogy támogatni fogják a román nép nemzeti egységének óhaját. A gyulafehérvári nemzetgyűlés határozatát „a haza minden állampolgára lelkesedéssel és teljes egyetértéssel fogadta”.

LAPEDATU, Alexandru: Poporul român din întreaga Daciei (A román nép az egész Dáciából). – Magazin istoric, 1985 : 12. 7–9.

Az erdélyi román történetész (1876–1954) visszaemlékezései 1918 sorsdöntő napjaira. A párizsi békedelegáció tagja, a kolozsvári egyetem tanára véleménye szerint a 20. század eleji román politikai közgondolkodást a nemzeti egység-öntudat jellemezte. Ugyanakkor elismeri a szláv-bizánci, a magyar-lengyel, az újkörög és a nyugati hatást a román nép kulturális életére.

TURLEA, Petre: *Istoria românilor* – argument pentru unire (A románok története – érv az érvényesülés mellett). – *Magazin istoric*, 1985: 12. 10–11, 21.

Nicolae Iorga egész történetírói tevékenységével az egységes román nemzetállam létrejöttének szolgálatában állt. Széles körű levelezést folytatott külföldi politikusokkal, tudósokkal; s ezekben a levelekben számos utalás történik a románoknak Erdélyre való jogára. R. W. Seton–Watson, Fascoli báró, H. A. Gibbons, Saint-Aulaire gróf és Iorga kiadatlan, a bukaresti Akadémiai Könyvtár levéltárában található levelezésébe enged bepillantást a cikk.

MUŞAT, Mircea – **ARDELEANU**, Ion: In istoriile zile ale Marii Unirii (A Nagy Egyesülés történelmi napjai). – *Magazin istoric*, 1985: 12. 26.

A Román Nemzeti Párt képviselője, A. Vaida-Voevod 1918. október 18-án olvasta fel a magyar parlamentben, hogy a népek önrendelkezése alapján, a magyarországi és az erdélyi románság Romániához kíván csatlakozni. November 20-án tették közzé a felhívást a gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlés megtartására, amelyen a szerzők szerint 100.000 ember vett részt 80 város és 5000 falu képviselői.

BITOLEANU, Ion. Actul ratificării tratatelor de pace în corpurile legitime ale României – 1920. (A békeszerződések ratifikálása a romániai törvényhozói testületekben, 1920-ban). – *Revista de istorie*, 1986: 1. 44–63.

A román béke delegáció vezetője, I. C. Brătianu azért hagyta el a tárgyalást, mivel tiltakozott a külföldi tőke ellenőrzése ellen és az ellen, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak érvényesítését nemzetközi ellenőrzésnek kívánták alávetni. Magyarország és Románia – Apponyi és Titulescu – között 1919–20 folyamán diplomáciai vita alakult ki Bukovina és Erdély Romániával való egyesülésével kapcsolatban. Ugyanakkor nyugodtabb körülmények között került sor Törökországgal és Bulgáriával való békeszerződések megkötésére.

Románia a status-quo megőrzéséért

IACOS, Ion: Marile manifestatii muncitoresti si democratice din 1936 împotriva primejdiei

fasciste si revizioniste (Nagy munkás és demokratikus megmozdulások 1936-ban a fasiszta és revizionista veszéllyel szemben). – *Anale de istorie*, 1986: 3. 57–72.

A gazdasági, politikai és területi expanzió, a fasiszmus szélsőséges reakciós és nemzetellenes politikája ellen az illegális kommunista párt, a haladó román baloldali erők széles nemzeti összefogást meghirdetve léptek fel. 1933 júniusában megalakult az Antifasiszta Román Nemzeti Bizottság és 1935-ben a népfrontmozgalom. Kiemelkedik a tömegtüntetések közül az 1936. május 1-jei, amelyen százzezrek éltették a kisantantot, Nagyromániát és a békét.

OPREA, Ion M.: Concepția României și Cehoslovaciei asupra securității colective europene și colaborarea lor împotriva fascismului, 1930–1939. 1. (Románia és Csehszlovákia az európai kollektív biztonságról és együttműködésük a fasiszmus ellen, 1930–1939.) – *Revista de istorie*, 1. rész 1986: 11. 1082–1095.; 2. rész 1986: 12. 1200–1215.

A kisantanton belül az együttműködés szorosabb tételében Titulescu és Beneš szerepét emeli ki a szerző. Mindketten arra törekedtek, hogy biztosítsák a status quo-t. Mindkét ország tiltakozott a Habsburg-restauráció, Etiópia és a Rajna-vidék megszállása ellen. A román diplomácia saját országa érdekein túl, a Szovjetunió, Németország, Lengyelország, Lettország és Észtország, az ún. „keleti béke” érdekében is tevékeny szerepet vállalt. A szerző bizonyos nyugat-európai, népszövetségi levéltárakon kívül ismert publikációkra hivatkozik.

PREDA, Eugen: Octombrie 1940: Wehrmachtul patrunde în România (1940 október: a Wehrmacht behatolása Romániába). – *Magazin Istoric*, 1985: 11. 21–23.; 27.; 1985: 12. 22–26.

A hitleri Németország 1939. áprilisában határozta el a Duna és a román olaj biztosítását. 1939 novemberében erősíti politikai kapcsolatait Kurt von Toppelskirch Ujszásznak tett megjegyzése szerint Németországnak az állna érdekében, ha Magyarország megtámadná Romániát. 1940. áprilisában készült el Románia bekebelezésének német terve. Júniusban II. Károly legionáriusokkal egészíti ki kormányát, ugyanakkor kérte

nyugati határa sérthetetlenségének garانتását és német katonai misszió felállítását. A felelet: augusztus 1-jén hozzákezdnek az „Aufbau Ost” terv kidolgozásához, Románia megszállásának előkészületéhez. A szerző szerint a második bécsi döntés véglegesen Németország kiszolgáltatottjává tette Romániát. Antonescu elfogadta a döntést, de kérte határai garانتálását és eleget tett az összes német gazdasági, katonai kívánságnak.

1940 szeptemberétől 1944 augusztusáig

MANOILESCU, Mihai: Insemnările (Jegyzetek) – Magazin istoric, 1985 : 8. 26–32.; 1985 : 9. 14–27.; 1985 : 10. 9–20.

Manoilescu és Pop Valer feljegyzéseket készítettek a második bécsi döntést megelőző román-magyar tárgyalásokról.

LEHRER, G. Milton: Ardealul pămînt românesc (Erdély, a román föld). – Transilvania, 1985 : 8. Supl. VIII.; 1985 : 9. Supl. VII.

A magyar revizionista propaganda nagy hangon emlegette a négy, színmagyar székely megyék elcsatolását Magyarországtól Romániához, holott a székelyek elmagyarosodott románok, akiknek viselete, szokásai, dalai, zenéje a románokéhoz hasonlatos, nem pedig a „pusztai magyarokéhoz”.

ZAHARIA, Gheorghe: Dictatul de la Viena – un act împotriva istoriei, infirmat de istorie (A bécsi döntés – egy okirat a történelem ellen, a történelem által megsemmisítve). – Anale de istorie, 1985 : 4. 68–80.

A bécsi döntés. Észak-Erdély annektálása a románok, a zsidók és a többi nem magyar és nem német nemzetiség ellenes „véres és kegyetlen” rendszert juttatott hatalomra. Hitler ennek elfogadására katonai erővel kényszerítette a románokat. Ilyen körülmények között volt kénytelen II. Károly román király elfogadni azt, de a bécsi döntés ellen még a magyarság java is fellépett. A cikk idézi Ferenczy György újságíró, aki ekkor hagyta el Kolozsvárt, hogy kimutassa ellenállását a magyar sovinizmussal szemben, amelynek áldozatul esett a magyar baloldal is, többek között Józsa Béla, Salamon Ernő, Kovács Katona Jenő. A bécsi döntés megsemmisítésére széles, kommunistákból, baloldali értelmiségiekből, polgári politikusok-

ból álló nemzeti egységfront jött létre. A háborúellenes erők országos összefogására vette fel a kapcsolatot Petru Groza és Józsa Béla 1942-ben Kolozsváron.

SIMION, Aurică: Organizațiile fascisto-hitleriste din România (A romániai fasiszta-katonai szervezetek). – Anale de istorie, 1985 : 4. 50–69.

A cikk szerint 1938–1940 között különösen megerősödött Romániában a német fasiszta és kémtevékenység. Ezek letéteményesei a következők voltak: 1. A német követség az itt működő Wilhelm Fabricius, valamint a mezőgazdasági, kereskedelmi és propaganda attasé. 2. A német kisebbség különböző pártjai, így az Arthur Konradi vezette Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. 3. Ugyanezen kisebbség sajtója: az Eidienst, Bukarester Tageblatt, Siebenbürgisches Deutsches Tageblatt. 3. Közös gazdasági szervezetek: Román-Német Kereskedelmi Társaság, Agfa-Rom, Romo-Gefa, Sora, Adler, 5. Kulturális, sport és egyéb szervezetek a Nichifor Crainic vezetése alatt álló Román-Német Kulturális Intézet, a bukaresti egyetemen működő Német Tudományos Intézet. Összesen: 11 kulturális, 8 művészeti, 9 sportintézmény. A Németország anyagi és más támogatását élvező német kisebbségek arra törekedtek, hogy Erdélyt a hitleri birodalom gyarmatává süllyesszék. A Vaszárda és a Keresztény Védelmi Liga előretörése is fokozódott.

Ugyancsak a hitleri V. hadosztály szerepét töltötte be – a szerző szerint – az erdélyi magyarság 1922-ben alakult politikai pártja, az Országos Magyar Párt is, amelyet a bukaresti magyar követség támogatott anyagiilag, és amely egyúttal a kémtevékenység, a diverzáns kiképzőcsoportok központja is volt. 1939–1940 között a román hatóságok több terrorista csoportot lepleztek le és 170-nél több személyt helyeztek vád alá.

1944. augusztus 23.

DOBRINESCU, Valeriu: Der Waffenstillstand zwischen Rumänien und den Vereinten Nationen – Moskau, 12. 9. 1944. – Südostforschungen, 1986. – 139–166.

A román történész végigköveti a fegyverszüneti szerződés előzményeit, különös figyelemmel a szerződés egyes pontjainak

kialakulására. A meghatározó szovjet befolyás mellett kitér az angol és az amerikai részvételre a tárgyalásokon, amelyek meghatározták Románia jövődő jogi-diplomáciai státusát, és döntően kihattoltak politikai és gazdasági helyzetére. Röviden érinti a megegyezés romániai és külföldi visszhangját. A szerződés főbb pontjai: katonai együttműködés (12 román hadosztály); háborús jóvátétel a Szovjetunióknak (300 millió dollár); területi kérdések (az államhatárok az 1940 szeptembere szerinti Erdély kivételével, ahol a bécsi döntést semmisnek nyilvánították, és Romániának kilátásba helyezték az erdélyi terület egészét vagy nagyobb részét, de a döntést a békeszerződésekre hagyták). A szerző a fegyverszünetet nem mint Románia katonai vereségét értékeli, hanem politikai cselekvés – az 1944-es augusztus 23-i kormányváltás – eredményének tartja. Mint leírja, a szeptember 12-i szerződés „aláhúzza, hogy a szövetségesek Romániát legyőzött országnak kezelték, és nem olyan országnak, mely belpolitikai áttörés következtében fordított hátat a fasiszta hatalmoknak”. Nem akarja elismerni, hogy a belpolitikai áttörés alapvetően a háborús vereségek következménye. A végén még kiemeli, hogy Románia határozott küzdelme Hitler Németországa és Horthy Magyarországa ellen az országnak legalább a társharcos, ha már nem is a szövetségi státus jogát kell, hogy biztosítsa.

LACHE, Ștefan: România și conferința de pace de la Paris (Románia és a párizsi békekonferencia). – *Magazin istoric*, 1987 : 2. 23–27.

A Gh. Tatarescu vezette román béke delegáció célja *elsődlegesen* az volt, hogy ismerjék el Románia hozzájárulását a második világ-háború befejezéséhez; „hadviselő voltát” az Egyesült Nemzetek oldalán. Ebből következett: kapjon felmentést a hadsereg számának és a fegyverzet korlátozása alól; a szovjet-román fegyverszüneti egyezmény – 1944. szeptember 12. – képezze a békeszerződés alapját; kapja meg a Duna feletti ellenőrzés jogát és természetesen: töröljék el a második bécsi döntést, valamint Románia maga határozza meg politikai rendszerét. (A delegáció összetételét illetően népfrontos szellem érvényesült, ld. Gh. Gheorghiu-Dej, L. Pătrășcanu (RKP), Ștefan Voitec, Lothar Rădăceanu (SzDP), Gh. Maurer, Florica

Bagdazar Elena Văcărescu hercegnő, Dumitru Dămăceanu ezredes). Mindezeket Tatarescu 1946. augusztus 13-án terjesztette elő Párizsban. A kisantantantra jellemző hagyományos összefogás szellemében, Helodor Pika, csehszlovák delegátus aláhúzza: a 14 millió lakosú Románia hozzájárulása, amely átlag 15–29 hadtesttel harcolt a fronton sokkal nagyobb, mint Olaszországa, amely csak 6 hadtestet állított ki. Ami a román-magyar határkérdést illeti a cikk kiemeli, hogy a szovjet delegáció vezetője október 10-én arra utalt, úgy kell meghúzni a határokat a két ország között, hogy az egyszer és mindenkorra megfeleljen a román nép érdekeinek.

A román delegáció arra is felhívta a figyelmet, hogy a belső fasiszta elemek felszámolása szoros kapcsolatban állt az antifasiszta koalícióhoz való csatlakozással.

DEZBATERI: Concepția tovarășului Nicolae Ceaușescu privind națiunea și problema națională (Kerekasztalvita: N. Ceaușescu elvtárs koncepciója a nemzeti és nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban). – *Era socialistă*, 1985 : 3. ; 1985 : 4. 19–32.

A hozzászólók mindegyike, így Rab István, a Kovászna megyei párt első titkára; Eduard Eisenburger, a Német Nemzetiségi Dolgozók; Fejes Gyula, a Magyar Nemzetiségi Dolgozók Tanácsának elnökei, Székely Zoltán a Kovászna megyei Múzeum igazgatója, Hegedűs László, a Szocialista Nevelés és Kultúra Tanácsa államtitkára, Vasas Ferenc, a Megyei Tükör szerkesztője, széles egyetértésben méltatták az RKP 13. kongresszusa határozatát, mely szerint a jövőben nem lesz többé szó románról, magyarról, németről, hanem csak az egységes román nemzetről.

Transylvania. The Roots of Ethnic Conflict (Erdély. A nemzetiségi konfliktus gyökerei). Kiad. Jahn. F. Cadzow, A. Ludanyi, L. Elteto, Kent State Univ. Press, 1983. 368 p. – *Ism.*: Krista ZACH (München) – *Südostforschungen*, 1985. Band XLIV, 390–392.

Túlnyomóan USA és más nyugati országokbeli magyar történészek által megírt és összeállított kötetről van szó. Erdély kisebbségeinek témáját dolgozták fel 14 tanulmányban, elemezve történeti és mai nézőpontból. A könyv alapfeltevése, hogy Erdély ma a 20. sz. végén, nemzetiségi problémái

miatt a három vagy négy, az európai békét fenyegető tűzfészek egyike (emellett az ír és a baszk kérdést említik.). Alapvetően a román-magyar konfliktus okait kutatják, a többi nemzetiséget alig említik. Az erdélyi nemzetiségek témakörében csak egyes tanulmányok lépnek túl azon a szinten, amit a magyar kutatás 1944-ig elért. Így a kötet csekély tudományos értékkel bír. Forráso-

kat csak a '44 előtti feldolgozásokból idéznek, a román irodalom alig jut szóhoz. Felsorol hibás állításokat. Hiányolja a helységnevek mutatóját, a kisebbségi statisztikákat és az 1947-es párizsi konferencia magyar álláspontjának forrásait a határok megvonása és a nemzetiségi kérdés ügyében.

Összeállította: Lipcsey Ildikó

E számunk szerzői:

Forgács Zsuzsa, tudományos munkatárs, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

Fritzsche, Klaus, egyetemi tanár, Giesseni (NSZK) Justus Liebig Egyetem Politikatudományi Intézete

H. Haraszti Éva, a történelemtudomány doktora, (London)

Jemnitz János, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Lipcsey Ildikó, a történelemtudomány kandidátusa, MTA Történettudományi Intézetének munkatársa

Majoros István, egyetemi adjunktus, JPTE

Vadász Sándor, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE

Varga Beáta, egyetemi tanársegéd, JATE

Ara: 30,- Ft